

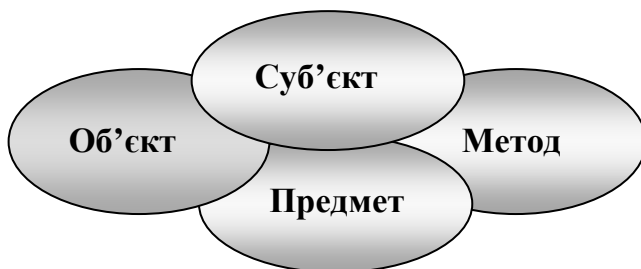
Людина сама себе створює,
переборюючи біологічний і соціальний фатум.
Вона виражає себе в індивідуальному
й історичному становленні, у життєвому
й творчому шляху, як суб'єкт індивідуального
й історичного розвитку.

Це і є головним предметом дослідження
в сучасній психології.

Володимир Роменець

Назвіть світ цариною творення душі –
І тоді ви збагнете покликання світу.

Джон Кітс

Віталій Татенко

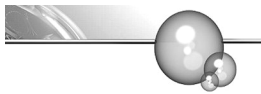
СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЯ

**ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
Видавництво Національного авіаційного університету
«НАУ-друк»
2009

СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЯ

**ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ**

Рецензенти: *Н.В. Челелева* – д-р психол. наук, проф., чл.-кор. АПН України (Інститут психології ім. Г.С. Костюка Академії педагогічних наук України);

Ю.М. Швалб – д-р психол. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

О.Р. Малхазов – д-р психол. наук, проф. (Національний авіаційний університет)

Гриф надано Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18 – Г – 309 від 31.01.2008).

Татенко В.О.

Т234 Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / В.О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.

ISBN 978-966-598-549-5

Завдання посібника – привернути увагу до актуальних питань наукового пізнання загалом і зокрема теорії та методології сучасної психології, узагальнити і систематизувати уявлення про суб'єкт, об'єкт, предмет і метод психологічного пізнання. Пропонується авторська концепція визначення цих базових понять психологічної науки з позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-598-549-5

УДК 159.9 (075.8)
ББК Ю9в.я7

© Татенко В.О., 2009

Вступ

Світ, в якому ми живемо і діємо, сумуємо і радіємо, має безліч вимірів. Особливе місце серед них займає вимір психологічний, з яким пов'язуються уявлення про людський дух і людську душу. Адже тільки психічне, залишаючись частиною світу, виявляє унікальну спроможність до відтворення і творення цього світу, а також до самотворення. Не випадково навіть у спеціальній науково-психологічній літературі можна зустріти такі поняттєві конструкти, як «внутрішній світ», «світ психіки» тощо. Нарешті, психічне розглядають як мікркосм, що за своїми масштабами, інтенціями, потенціями, а також прихованими таємницями не поступається, а в чомусь навіть переважає великий Космос, несучи в собі його образ.

Не можна не дивуватися різноякісності самого психічного. Так, до психічних феноменів ми відносимо широкий діапазон явищ – від елементарної подразливості, чутливості до вищих проявів свідомості, поривань людської душі й злетів

людського духу. Саме тому пізнання природи психічного, способів його існування, законів і механізмів функціонування, а також можливостей удосконалення і розвитку вважається найбільш цікавою, найбільш важливою і найбільш складною справою.

Пізнання психічного має давню історію, хоча психологія як наука дістала визнання порівняно недавно – починаючи від другої половини XIX ст. Проте за цей час вона встигла багато чого зробити і подолати чимало перешкод на своєму шляху, щоб утвердитися в статусі науки.

Спочатку наукова психологія повинна була відмежуватися від філософії і теології, що, однак, вартувало їй «утрати душі». Потім – відстояти право на своєрідність у дискусії з природничими науками. Зрештою, протягом досить короткого історичного часу постав цілий шерех різних і в чомусь конкуруючих між собою «психологій» (бігевіоризм, психоаналіз, геїтальтпсихологія, феноменологічна психологія, екзистенційна психологія, трансперсональна психологія, радянська психологія тощо), кожна з яких, особливо на момент свого становлення, заявляла про себе як універсальну, єдино можливу і справжню науку.

Непросто склалися стосунки психології з іншими науками, зокрема фізіологією вищої нервової діяльності, нейрофізіологією, під впливом яких психічне й досі подеколи визначається лише як функція мозку, а не як відносно самостійна форма життя, що, розвинувшись, може поставитись до мозку як до своєї функції чи засобу. Деяко подібне відбувалось у взаєминах психології із соціологією, з легкої руки якої психічне у своїй сутності розглядалось як похідне від соціального. Складніше психології було відбитися від «теорії двох факторів», ортодоксальні послідовники якої відкидали саму думку про можливість існування психічної причиновості та власних законів психічного розвитку, що викликало сумнів у легітимності психології як самостійної науки. Не менш напруженими були дискусії з приводу того, чи має право психологія досліджувати змісти психічного або ж тільки психічні функції,

процеси й механізми, чи можна вважати індивіда суб'єктом власного психічного життя тощо.

Сьогодні, децю отямившись після перебудовчих процесів, вітчизняна психологічна наука намагається відновити чи встановити новий зворотний зв'язок зі своєю історією, зі світовою психологією, вдається до рефлексії свого нинішнього стану, маючи при цьому дві фундаментальні цілі: допомогти практиці (зокрема психологічній) у вирішенні її актуальних проблем; визначити теоретичні й методологічні пріоритети, орієнтуючись на які можна сподіватися на подальший розвиток, а не занепад наукової психологічної думки.

Які ж основні проблеми постають перед сучасною вітчизняною психологією у зв'язку з необхідністю її теоретично-методологічного самовизначення?

Передусім слід відповісти на питання про те, чи взагалі потрібне таке самовизначення, оскільки нині активно дебатуюється думка послідовників постмодернізму / постструктуралізму про нереальність, неможливість і недоцільність побудови єдиної теорії психічного та єдиної методології його дослідження. Варто також поміркувати з приводу того, чи приєднуватися до поширеної сьогодні тенденції щодо поділу науки взагалі та психології зокрема на класичну, некласичну і постнекласичну, чи погоджуватись із тими критеріями, за якими їх визначають і розрізняють. Якщо нам нічого протиставити такому підходу, тоді треба розібратися, на якій сходинці перебуває загалом наша наука і що нам слід у тому чи іншому випадку зробити, аби відповідати вимогам постнекласичної парадигми як найбільш сучасної та перспективної.

Але щоб знайти відповіді на ці питання і прийняти правильні рішення щодо приєднання до тієї чи іншої парадигмальної системи, необхідно спочатку навести лад у своєму науковому господарстві й насамперед визначитися в основних поняттях, що є системотворчими для кожної науки. Мова йде про те, як ми – усі ті, хто має стосунок до психологічної науки – відчуваємо і мислимо себе в ролі суб'єкта пізнання

світу психіки, як ми – психологи – формуємо об'єкт психологічного пізнання, його предмет і метод, щоб ніхто нам не закинув, що ми займаємося або чужою, або марною справою.

Як виявляється, це справа далеко не проста. Питання визначення суб'єкта, об'єкта, предмета і методу психологічного пізнання активно мусуються спеціалістами. При цьому робляться спроби узагальнення різних підходів, поглядів і думок, проте назвати їх успішними досить важко. Хтось розрізняє, хтось не розрізняє, а хтось просто плутає об'єкт із предметом психології як науки. Одні вважають, що предмет визначає метод, інші дотримуються протилежної думки. Часто-густо питання про те, чим метод психології як науки відрізняється від методів інших наук, підміняється обговоренням методик конкретного психологічного дослідження.

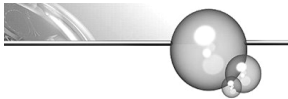
Якщо ж звернутися до вітчизняних і зарубіжних підручників і посібників із психології, за якими навчаються майбутні фахівці – психологи й непсихологи, то в них зазначені питання переважно подаються або за схемою, відпрацьованою ще за радянських часів, або у настільки обрізаному вигляді, що залишається незрозумілим, чи є об'єкт психології і психічна реальність тотожними поняттями, чи ні, чи однаково формулюються предмет науки психології і предмет конкретного психологічного дослідження і чи взагалі потрібні усі ці поняття.

Наш посібник підготовлений насамперед для викладачів психології, майбутніх магістрів, спеціалістів і бакалаврів, а також для студентів психологічних факультетів, які вивчають курс «Теоретично-методологічні проблеми психології». У ньому зроблено спробу якщо не відповісти, то принаймні акцентувати увагу на актуальних питаннях наукового пізнання загалом, теорії та методології сучасної психології, узагальнити і систематизувати уявлення про суб'єкт, об'єкт, предмет і метод психологічного пізнання. Пропонується авторська концепція визначення цих базових понять із позицій суб'єктно-вчинкового підходу, синтезованого на основі вчення

С. Л. Рубінштейна про людину як суб'єкта власного життя і вчення В. А. Роменця про вчинок, а також з огляду на постне-класичну парадигму наукового пізнання.

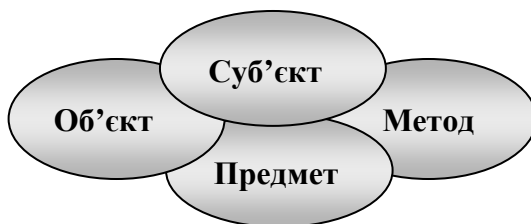
Кожний розділ завершується списком додаткової літератури, а також проблемними запитаннями і творчими вправами для поглибленого самостійного опрацювання розглянутих у ньому питань.

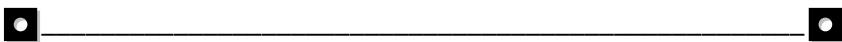

Природу ми пояснюємо,
душевне життя ми осягаємо.

Вільгельм Дільтей

Розділ 1

НАУКА ЯК СУБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ: ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТОД

- Наука як суб'єкт пізнання
- Об'єкт наукового пізнання
- Предмет наукового пізнання
- Метод наукового пізнання
- Проблема взаємозв'язку об'єкта, предмета й методу науки як суб'єкта пізнання

Аби з'ясувати особливості об'єкта, предмета і методу психології, логічно передусім визначитися стосовно специфіки власне наукової форми пізнання світу людиною, зокрема в тому, що саме наука як суб'єкт пізнавальної діяльності вбачає своїм об'єктом, що покладає як предмет і що мислить як метод.

Наука як суб'єкт пізнання

Чи існує «наука взагалі» як суб'єкт пізнання, чи це просто збірне поняття, якась абстракція, що узагальнює певного роду й рівня прояви пізнавальної активності людини?

Однозначної відповіді тут ми не знайдемо. Адже, з одного боку, це дійсно якийсь конгломерат наукових знань і способів їх набуття, що складається протягом історії. З іншого ж боку, ці наукові знання і способи пізнання нерозривно пов'язані між собою видимими і невидимими нитками і, таким чином, утворюють якусь надскладну систему, що має свою логіку, свою історію становлення і розвитку. На думку В. І. Вернадського, хоча кількість наук постійно зростає, всі вони сполучені в єдину наукову споруду і не можуть логічно суперечити одна одній*.

На думку сучасних дослідників, наука як ціле представлена універсальною науковою програмою і універсальним методом.** На кожному етапі свого розвитку вона постає не як набір різних точок зору, а як цілісна, узгоджена система знань, не арсенал концепцій, а свого роду єдина концептуальна пояснювальна модель (М. А. Розов).

Така позиція має під собою ґрунт уже хоча б тому, що світ, дослідженням якого займається наука, становить певну цілісність. Одним із свідчень такої узгодженості світу є, наприклад, дивовижна здатність незначних, малопомітних змін спричинювати глобальні, космічні трансформації. На користь цих поглядів працює

* Див.: *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление. Москва, 1991.

** Див.: *Гайденок П. П.* Эволюция понятия науки: Становление и развитие первых научных программ. Москва, 1980; *Эволюция понятия науки (XVII – XVIII вв.)*. Москва, 1987.

фрактальна теорія будови світу. Не кажучи вже про теологічні сюжети світотворення.

Наука – найважливіший елемент духовної культури людства, форма діяльності, що утворилася протягом історії, система знань, що розвивається. Поява людини знаменує початок Ери Розуму, провідною силою розвитку стає свідомо людська творчість, вищим рівнем організації – культура людського суспільства. Розвиваючись, культура породжує усередині себе наступний рівень ієрархії – критичне мислення, що своєю чергою породжує сучасну науку – побудову моделей дійсності за допомогою знакових систем. Це нові моделі, їх не було й не могло бути в мозку окремої людської істоти, узятій поза цивілізацією та культурою, і вони в колосальному ступені збільшують владу людини над природою. Отже, наука становить вищий рівень ієрархії в організації космічної матерії, вона – верхівкова брунька зростаючого дерева, активна точка еволюції Всесвіту. У цьому – значення космічного феномена науки як частини феномена людини*.

Водночас існує більш земне, побутове розуміння слова «наука», яке означає набуття людиною досвіду в широкому розумінні цього слова. «Це буде мені наукою на все життя», – говоримо ми, коли потрапляємо в халепу.

Як доповнення практики, наука – це і пізнавальна діяльність, і відкрита система знань про дійсність, і система понять, що формується.

У суспільстві наука виконує роль особливої соціальної інституції, що здійснює цілеспрямоване пізнання людиною світу і свого місця у цьому світі. «У цьому плані наука виступає як сукупний суб'єкт пізнання, що розкриває сутність дійсності».**

Наукові знання отримуються за допомогою спеціальних методів, виражаються у точних поняттях, а їхня істинність пере-

* Див.: Турчин В. Ф. Феномен науки: Кибернетический подход к эволюции. Москва, 2000.

** Еремеев Б.А. Основные понятия психологии (Из опыта профессиональной рефлексии) // Методология и история психологии (далі – МИП). 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 43.

віряється суспільною практикою. Наукове пізнання не тільки констатує факти, а й шукає відповіді на питання щодо причин, які їх породили, а також умов, які сприяли чи заважали тому, щоби цей факт чи подія мали місце. Крім того, наукові знання дають можливість не тільки виявляти закони світобудови, але й передбачати настання тих чи інших подій. Це своєю чергою дозволяє контролювати процеси і управляти ними, а надто – перетворювати світ, свідомо формувати нову дійсність.

Проте наука далеко не єдина й історично не перша форма пізнавальної активності людини. Тому щоб зрозуміти якісну своєрідність саме наукового пізнання, його варто порівняти з іншими способами відображення людиною світу, зокрема такими, як міфологія, релігія, філософія, мистецтво, література тощо.

Так, на думку Дж. Бернала, у мистецтві, літературі твори далекої давнини продовжують жити і в теперішньому, тоді як у науці майже ніхто, крім істориків, не читає великих праць минулих віків. Філософія в цьому плані, мовляв, нагадує мистецтво, оскільки ніщо не замінить нам «достеменного» Платона чи «достеменного» Канта. Слово «достеменний» при цьому ставиться у лапки, оскільки і Платона, і Канта, і Шекспіра, і Толстого ми неминуче сприймаємо у сучасному контексті, перетворюючи їх тим самим в елементи сучасної культури.*

Цікаві думки з приводу того, що може і не може наука порівняно з теологією і філософією, знаходимо у Б. Рассела. На його погляд, «філософія, подібно до теології, містить розважання щодо предметів, точне знання яких поки що не досягнуте й не піддається доведенню; проте подібно до науки вона апелює скоріше до людського розуму, ніж до авторитету. Наука показує нам те, що ми можемо знати, але ми можемо знати дуже небагато. З другого боку, теологія вщеплює нам догматичну віру в те, ніби ми знаємо такі речі, яких ми насправді не знаємо, і цим породжує якусь, сказати б, нахабну неповагу до Всесвіту. Тому навчити, як жити без певності і все ж не дозволяючи ваганням паралізувати нас, – це, можливо, головне, що в нашу добу може зробити філософія для тих, хто її вивчає».**

* Див.: *Бернал Дж.* Наука в історії общества. Москва, 1956. С. 27.

** Див.: *Рассел Б.* Історія західної філософії: Пер. з англ. Київ, 1995. С. 5–6.

Принципову позицію щодо обстоювання права людини на наукове знання займав видатний український мислитель І. Я. Франко. На його думку, наукове пізнання вирізняється тим, що «ні від кого не вимагає і ні в кому не терпить віри на слово», в усьому прагне переконатися сама за допомогою фактів, дослідів, контролю.

До речі, ще Арістотель вивів ознаки власне наукового знання. Таке знання існує у вигляді визначень і доведень. Його не обходять одиничні сутності, наділені матерією. Його предметом є всезагальне і необхідне, а не одиничне й випадкове. Наукове знання приводить до розуміння необхідності існування речі, що пізнається.

Науці, вважав В. І. Вернадський, властиві обов'язковість і беззаперечність правильно зроблених наукових висновків, наукових тверджень, понять. Переконливість наукових результатів визначається тим, що наука має певну будову, що в ній існують емпірично встановлені факти й емпірично встановлені узагальнення, які по суті не можуть бути реально спростованими. Такі факти й узагальнення якщо і утворюються часом філософією, релігією, життєвим досвідом чи здоровим глуздом, не можуть бути ними як такі, що доведені. Ні філософія, ні релігія, ані здоровий глузд не можуть їх встановити з такою вірогідністю, як наука. Всі їхні факти, всі їхні висновки мають бути апробовані на основі наукового знання.

Існує сучасна версія, що філософія, на відміну від науки, не інтегрує протягом історії свої концепти саме тому, що кожний з них презентує по суті авторську модель уявлень про вищі цінності й цілі, про сенс людського буття, про природу вищого Блага, які, зрештою, не можуть бути раціонально (власне науково) обґрунтовані та виступають предметом віри. Тому історія філософії – це послідовність світоглядів, які не змінюють одне одного, а продовжують існувати в теперішньому, не втрачаючи свого значення. Кожний такий світогляд в ідеальному випадку – це певна цілісність, певний замкнений світ, цілком самодостатній, щоб не прийняти будь-який інший світ.

Співвідносячи міфологію і науку, О. Ф. Лосєв відмовляв останній у статусі суб'єкта і фактично заперечував те, що вона має якийсь стосунок до об'єктивної реальності. «Що потрібно для науки як такої? – запитував він. – Чи потрібна, наприклад, перекона-

ність у реальному існуванні її об'єктів? Я стверджую, що закони фізики та хімії зовсім однакові і за умови реальності матерії, і за умови її нереальності й чистої суб'єктивності. Я можу бути цілком переконаний у тому, що фізична матерія зовсім не існує, що вона є породженням моєї психіки, і – все-таки бути справжнім фізиком».* На його думку, дослідник також не є справжнім суб'єктом пізнання, оскільки він не творить законів природи, а лише відкриває їх. «Ось – закон падіння тіл. Хто його придумав і вивів? Коли, де і як жив його автор?.. Два на два є чотири: спробуйте мені вказати автора цього арифметичного положення!» Тобто вчений творить науку, а не дійсність. А саму цю науку, мовляв, фактично не цікавить істина в її завершеному і довершеному форматі. «Сутність чистої науки полягає тільки в тому, щоб висунути гіпотезу і замінити її іншою, більш досконалою, якщо на це є підстави». І навпаки, «усякий міф якщо не вказує на автора, то він сам є завжди певний суб'єкт. Міф завжди є жива і діюча особистість. Він і об'єктивний, і цей об'єкт є жива особистість».**

Пізнавальний інтерес науки по суті має відповідати потребам суспільної практики, але ця відповідність не є абсолютною і лінійною. На сьогодні наука перетворилась у відносно самостійний вид професійної діяльності, яка не тільки служить практиці, виконуючи її замовлення, але виступає в ролі її партнера, радника, експерта, консультанта, проектувальника, технолога, футуролога і навіть ідеолога. Тобто слід визнати наявність у сучасної науки певних ступенів свободи, а отже, власних мотивів пізнавальної активності. Саме така внутрішньо притаманна науці свобода робить її не тільки самостійною, а й відповідальною за отримані знання. У пізнавальній ініціативі та випереджальній ролі відносно практики наука виявляє свій суб'єктний характер. Вона може керуватися власними інтересами при визначенні пізнавальних пріоритетів, зокрема обстоюючи своє право на існування і розвиток, на своє життя з його специфічними потребами. Науці важко нормально функціонувати, якщо в

* Лосев А. Ф. Дialeктика мифа. Москва, 1990. С. 411.

** Там само. С. 413.

неї згасає вогник допитливості, прагнення до відкриттів, мотивація змагальності. Якщо вона не відчуває себе вільною або вимушена замість своєї основної справи займатися вигідними підробітками. Зрозуміло, що прояв сміливості у відстоюванні своєї «окремої думки» може дорого коштувати науці й науковцям. Але слід урахувати, що практика своєю чергою залежить від наукового пізнання і не може не визнавати, що тільки вільна наукова творчість здатна забезпечувати справжній прогрес. Інша річ, коли в екстремальних ситуаціях від науки очікується або навіть вимагається термінове виготовлення творчого продукту, наприклад для підвищення боєздатності держави тощо.

Трапляється, що контакт із практикою губиться з ініціативи самої науки, коли вона з певних причин починає відриватися від реального життя, підміняючи власне науково-дослідний інтерес якоюсь зовнішньою і часом дуже небезпечною для практики економічною, політичною чи іміджевою суб'єктною мотивацією. Досить згадати про наукові розробки зброї масового знищення, експерименти у фашистських концтаборах або, нарешті, «Гіперболоїд інженера Гаріна» О. М. Толстого. Дегуманізація науки може призводити до таких трагедій, як аварія на ЧАЕС. Тому мав рацію Е. Гуссерль, коли зауважував, що у західноєвропейській культурі наука настільки віддаляється від життєвого світу, що стає протилежністю повсякденності. Вона починає апелювати не до людини й не до речей, що оточують людину, а до моделей цих речей, які вибудовуються шляхом математизації нашого життєвого світу.

Суб'єктний статус науки завжди піддавався і піддається сьогодні різного роду випробуванням. Так, модернізм утвердив за наукою статус суб'єкта пізнання та (ідеального) перетворення світу. Але з легкої руки постмодерністів поширюється думка, що наука, особливо з її схильністю до раціоналізації, взагалі не може визнаватися суб'єктом пізнання.

Дещо інша доля очікує науку як суб'єкта пізнання, якщо на неї дивитися крізь окуляри класичної, некласичної та постнекласичної пізнавальних стратегій. Так, класичний варіант передбачає своєрідну «стерилізацію» суб'єктної функції науки. Такий суб'єкт

набуває абстрактних значень і по суті зводиться до типового, універсального механізму відображення, копіювання, фотографування дійсності. Фактично ставиться під сумнів творчо-діяльнісна природа суб'єкта пізнання (В. С. Стьопін).

«Якщо у класичній раціональності відбувається самоусунення суб'єкта з пізнавального процесу шляхом «втєчі» в позицію абсолютного спостерігача, то в некласичній раціональності має місце методологічне зусилля щодо самовиявлення суб'єктом самого себе».* Іншими словами, некласична парадигма стверджує, що онтологічна картина сутнього залежить від методологічної позиції суб'єкта пізнання.

Послідовники постнекласичного напрямку виступають за максимально широке застосування імперативу суб'єктності до наукового пізнання. Ця парадигма зорієнтовує на цінності й смисли пізнавальної діяльності. Відтак ідеї об'єктивної істини як вищого регулятиву та ідеалу науки фактично відмовляється у праві на існування. Крайніми формами такої суб'єктної позиції в науці можна вважати релятивізацію будь-яких теоретичних істин, онтологічний нігілізм тощо.** У гуманітарних науках «об'єктивна точка зору вбирає в себе суб'єктивні цінності вченого, а істина не одна: їх стільки, скільки працюючих теоретичних систем»***.

Д. А. Леонт'єв вважає, що з розвитком гуманітарного знання стає очевидною необхідність перегляду самого поняття науки, принаймні зміни термінології: поняття «наука» повинно, мовляв, залишитися за старою природничонауковою парадигмою, а для гуманітарних наук слід віднайти нове визначення****.

Важливо також уточнити, що слід мати на увазі, коли науці приписується статус і роль суб'єкта пізнання. Необхідність такого

* *Теплых Д. А.* Концепции предметности психологии в контексте научной рациональности // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 93.

** Там само. С. 96–97.

*** *Розин В. М.* Психология: теория и практика. Москва, 1997. С. 28.

**** Див.: *Марцинковская Т. Д.* Прогресс психологической науки: основные проявления и критерии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 251–257.

уточнення пов'язана з тим, що дехто надто прямо, на нашу думку, тлумачить суб'єктну функцію науки, висловлюючи, наприклад, таке припущення: «...Не окремих вчений, а наука як ціле, що саме себе розвиває, усім процесом свого саморуху здійснює інтеграцію різних принципів, а значить і методів, і предметів дослідження, конструюючи тим самим нові й нові призми бачення, крізь які відкривається дедалі складніша психічна реальність»*.

Науку дійсно можна розглядати як систему, що самоорганізується, має власну логіку розвитку і внутрішню детермінацію. Проте уся ця її суб'єктна активність реалізується через індивідуальну, групову, колективну наукову діяльність окремих учених як живих носіїв суб'єктності.

Отже, між різними формами пізнання, що склалися протягом історії людства, та власне усередині наукового пізнання існують різні стосунки і, як можна бачити, певні суперечності. Це означає, що наука як один із суб'єктів пізнання світу повинна також спрямовувати свої зусилля на співіснування з міфологією, релігією, філософією, уважно стежити за розвитком інших пізнавальних систем і у своєрідній конкурентній боротьбі з ними відстоювати своє право на існування, відвойовувати простір для власного розвитку. Водночас виключно важливим для сучасної науки є розуміння того, що саме відбувається з нею як суб'єктом пізнання. У цьому сенсі є актуальною періодична рефлексія її уявлень про свій об'єкт, предмет і метод.

Об'єкт наукового пізнання

Об'єктом науки може виступати вся реальність, а можуть окремі її складові, їхні властивості та відношення між ними. У ролі об'єкта може поставати те, що існує, що існувало, що може існувати й навіть те, що нам малює наша уява. Аби зрозуміти сутність об'єкта науки, її зіставляють із практикою. Існує думка,

*Клочко В.Е. Закономерности движения психологического познания и проблема метода науки // Там само. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 8.

що практика на відміну від науки бере свій об'єкт цілісно, як єдність одиничного, особливого і загального. Наука ж на відміну від практики абстрагується від одиничного, а іноді й від особливого, заради виділення в об'єкті загального і розкриття його сутності.* Утім, сьогодні здійснюються спроби довести можливість і значущість (насамперед стосовно людини) дослідження унікальної неповторності психічного як його онтичної характеристики.

Визначаючись із поняттям об'єкта наукового пізнання, є сенс від самого початку розібратися з найбільш загальними поняттями, що нерідко вживаються як синоніми, але насправді несуть у собі онтологічні уявлення про окремі сторони того, що наука визначає своїм об'єктом.

Так, поняття *сутнього* акцентує увагу на тому, що об'єктом пізнання є щось справді існуюче у часі й просторі, яке відповідає критеріям автономності, цілісності. Сам акт пізнання стає можливим саме тому, що його суб'єкт (наука) та його об'єкт мають такий спільний онтологічний знаменник, як належність до категорії сутнього. Кожне відрізняється від інших своєю сутністю і як об'єкт пізнання відповідним чином являє себе його суб'єктові. Прояв сутнісних характеристик сутнього визначається його власною специфічною активністю, а також активністю суб'єкта пізнання.

Поняття *буття* підкреслює не тільки факт присутності і не тільки сутнісну своєрідність існування сутнього, але насамперед онтичний інтерес суб'єкта пізнання щодо просторово-часових і ціннісно-смыслових меж буттєвості цього сутнього. Континуум пізнання тут окреслюється можливістю буття і небуття його об'єкта.

Поняття *реальності* означає передусім те, що об'єкт пізнання справді існує, що він тотожний самому собі, що він не є витвором неприборканої уяви чи хворобливої фантазії, що він залишиться таким, яким є, навіть тоді, коли суб'єкт пізнання відверне від нього свою увагу.

Поняття *дійсності* робить головний смысловий наголос на притаманній суб'єктові і об'єктові пізнання активності прояву. Об'єкт не тільки реально існує, а й відповідно до своєї природи ви-

* Див.: Еремеев Б. А. Основные понятия психологии. С. 42–44.

являє себе і певним чином впливає на того, хто його пізнає. Щоб розкрити сутнісні характеристики об'єкта пізнання, суб'єкт має увійти з ним у взаємодію і виявити саме таку активність, яка б викликала реакцію об'єкта, специфічну його природі. Існує філософська традиція розглядати реальність як річ-у-собі, а дійсність як явище.

Поняття *світу* окреслює сукупність сутнього як такого цілого, з яким суб'єкт пізнання (людина, людство) пов'язує своє існування, яке він охоплює своїм розумом і почуттям, з яким він перебуває у природному, сутнісному зв'язку і мислить себе його невід'ємною частиною.

Таким чином, поняття «об'єкт наукового пізнання» синтезує в собі уявлення про сутне, буття, реальність, дійсність, світ як те, що протистоїть (чи протиставляється) науці як суб'єкту пізнання. Головний наголос тут робиться на залежності–незалежності об'єкта пізнання від його суб'єкта, для чого й використовується термін «об'єктивність».

Уявлення про об'єктивність пізнання неодноразово змінювалося протягом історії та набувало різних означень. Так, у межах класичного підходу об'єктивність знання досягається шляхом мінімізації впливу суб'єкта пізнання на пізнавальний процес. При цьому уявлення про об'єктивність поєднується з уявленнями про незмінність знань, про існування абсолютної межі між істиною та неістиною. Некласичний підхід у визначенні об'єкта науки передбачає кореляцію між онтологічним уявленням про сутне як таке і методичною системою його пізнання.

Уявлення про відносність істини породжувало різного роду спроби її підпорядкування прагматичним чи приватним інтересам суб'єкта пізнання. Це створило прецедент постнекласичного тлумачення об'єкта науки, до якого залучаються не тільки методичні можливості, а й життєві цінності та смисли того, хто здійснює процес пізнання. Так, екзистенціалісти зводили об'єктивну істину до загальноприйнятної та протиставляли її уявленню про особисту істину. Проте ці й інші спроби визначення об'єкта науки не слід розглядати як помилкові, оскільки кожна з них розкривала і додавала до його загального портрета якусь нову суттєву онтологічну ознаку чи ракурс бачення.

Логічно поставити питання про те, як формується уявлення про об'єкт науки, зокрема що слід розуміти під словосполученням «об'єкт науки»: саму реальність як таку, як річ-у-собі, чи все-таки як її образ, картину тощо.

Відображення об'єктивної реальності так чи інакше зумовлюється і обмежується можливостями наших органів чуття і нашими пізнавальними здатностями, хоча не слід забувати, що останні сформувалися не у вакуумі чи якомусь іншому світі, а саме в онтичній взаємодії із цим світом. Відтак пропонується розрізняти *емпіричні об'єкти* – як абстракції, що за певними ознаками можна ототожнити з реальними об'єктами досвіду, і *теоретичні об'єкти* – як ідеалізації, логічні реконструкції дійсності, наділені ознаками, яких не існує в жодного реального об'єкта (В. А. Смирнов).

Тобто об'єкт науки не виникає сам по собі і не є наслідком сприйняття людиною образів, що їх випромінюють предмети. Це – результат активно-ініціативних дій суб'єкта пізнання, прояв свого роду онтичної «нужди» (С. Д. Максименко) людини в тому, щоби мати реальні знання про реальність, а відтак можливість її перетворення чи збереження.

Цікаво згадати, що відомий психолог Ж. Піаже, розглядаючи різні рівні взаємодії людини зі світом, вважав необхідним відрізняти термін «об'єкт» від терміна «зовнішня дійсність», а термін «суб'єкт» – від терміна «діючий індивід». На його думку, зовнішній світ починає виступати для дитини у формі об'єкта не одразу, а поступово, в ході активної її взаємодії із цим світом. При цьому виділення об'єктів як усталених одиниць реальності здійснюється одночасно з перетворенням індивіда (який спочатку не вирізняє себе в навколишньому світі) на суб'єкт, тобто людину, яка знайшла розуміння, по-перше, своєї тотожності у ситуаціях, що змінюються, по-друге, своєї відмінності від інших людей і почала сприймати себе як джерело своїх дій. Об'єкт при цьому не перестає бути незалежною від свідомості людини частиною реальності, але це вже дещо інша реальність – виокремлена і пізнана у багатьох своїх характеристиках. У ході подальшої більш повної та глибокої взаємодії суб'єкта і об'єкта відбувається збагачення того й іншого: в

об'єкти виявляються дедалі новіші сторони, а в суб'єкта формуються нові цілі й способи пізнання об'єкта.*

Ж. Піаже писав про пізнання світу дитиною, але висловлені ним думки, зокрема про об'єкт пізнання, є багато в чому слухними для науки про пізнання в цілому.

Тож виникає питання: якщо поняття об'єкта науки позначає реальність як таку, а точніше – максимально наближену до неї її емпіричну копію, то що вкладається в розуміння предмета науки?

Предмет наукового пізнання

Звертаючись до визначення даного поняття, передусім слід зауважити, що слово «предмет» має різні значення. Так, у побуті – це різні речі природного чи штучного походження, які ми використовуємо у своєму житті. У філософському і загальнонауковому розумінні словом «предмет» позначається факт і специфічний результат зустрічі суб'єкта і об'єкта, що передбачає пізнання (наука) і перетворення (практика) першим другого. Можна також говорити про специфічний предмет споглядання, рефлексії, коли людина просто захоплюється чудовим краєвидом чи занурюється у свої думки та почуття, не маючи на меті ні їх пізнання, ні їх перетворення.

Із довідкових джерел можна дізнатися, що предмети пізнання – це будь-які об'єкти, взяті до розгляду різними способами абстрагування. Предмет охоплює ті властивості й характеристики об'єкта, на які спрямована пізнавальна чи перетворювальна діяльність. Під предметом дослідження традиційно розуміється та сторона об'єкта, що розглядається в тому чи іншому конкретному дослідженні.**

«Якщо поняття "об'єкт пізнання" фіксує об'єктивне існування досліджуваних явищ, їхніх властивостей, зв'язків і відносин, а також законів їхнього розвитку, – зазначає С. Д. Максименко, – то

* Див.: Ярошевский М. Г., Анциферова Л. И. Развитие и современное состояние зарубежной психологии. Москва, 1974. С. 270.

** Див.: Предмет // Философская энциклопедия: В 5 т. Москва, 1967. Т. 4. С. 356–357.

поняття «предмет пізнання» насамперед визначає ті границі, у межах яких вивчається той або інший об'єкт. У понятті «предмет пізнання» виражаються й фіксуються ті властивості, зв'язки, відносини й закони розвитку досліджуваного об'єкта, які вже включені в наукове пізнання й виражені в певних логічних формах».*

Якщо зіставляти уявлення про об'єкт і предмет, то в якихось аспектах предмет «менше» об'єкта, оскільки суб'єкт обмежений у своїх можливостях взаємодії з об'єктом. В іншому плані предмет «більше» об'єкта, оскільки суб'єкт привносить у нього свою природу й насамперед своє пристрасне ставлення до світу.**

У різних пізнавальних системах словом «предмет» можуть позначатися зовсім різні й навіть протилежні речі. Так, у межах суб'єктивного ідеалізму «речі» розуміється як сукупність відчуттів, і, відповідно, слово «предмет» буде позначати не щось матеріальне, а те, що перебуває у свідомості окремої людини. В об'єктивному ідеалізмі ті самі предмети є відображеннями ідей тощо. До речі, неокантіанці, зокрема представники марбурзької школи, були переконані в тому, що жодних об'єктів самих по собі просто не існує, а є лише предметності, породжені актами наукового мислення. Вони ототожнювали об'єкт наукового пізнання з предметом і категорично відмовлялися від будь-якого протиставлення суб'єкта об'єктові. Мовляв, «ми пізнаємо не предмети, а предметно» (Е. Кассіпер). «Предмет має узгоджуватися з мисленням, а не мислення з предметом» (П. Наторп).

Наслідком боротьби цих та інших пізнавальних систем стало уявлення про те, що предмети можуть бути як матеріальними, так і ідеальними. Звідси з'явилася традиція позначати словом «предмет» окремі властивості речей і відношення, що існують між ними. Такого роду предмети отримали назву абстрактних, бо вони утворюються шляхом абстрагування. З логічного погляду, предмети – це будь-які (індивідуальні, одиничні, постійні, фіксовані тощо) об'єкти, взяті до розгляду шляхом різних способів абстрагування та ідеалізації.

* Див.: Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 т. Київ, 2002. Т. 1. С. 21.

** Див.: Еремеев Б. А. Основные понятия психологии. С. 42.

Формулюючи свій предмет, наука через різного роду абстрагування виокремлює в об'єкті не будь-що, а те, що є в ньому найбільш суттєвим і цікавим для людини. Іншими словами, йдеться власне про предмет інтересу, який інтегрує, акумулює в собі загальнолюдські потреби, насамперед потребу в отриманні об'єктивних, вірогідних, істинних знань про дійсність як таку. У цьому розумінні предмет науки може розглядатись як система істинних і значущих знань про дійсність, яку виробляє, формує і якими користується наука як сукупний суб'єкт пізнання, а також практика як сукупний суб'єкт перетворення дійсності.

Якщо визначати предмет науки як систему знань про світ, про те у світі, що ми вважаємо істинним і значущим, то виходячи з визначення людини як діяча, творця й перетворювача найбільший предметний інтерес полягає насамперед у розкритті тих *можливостей*, які приховує в собі цей світ і сама людина як його невід'ємна частина.

Такий підхід до визначення предмета науки має давню історію і пов'язаний він передусім зі спробами розробки й запровадження гуманістичної парадигми до пізнання природного і людського світів. Зокрема, ще в епоху Відродження Дж. Піко делла Мірандола наважився переглянути онтологічний статус людини як Божого творіння. «Тоді Бог прийняв людину як творіння непевного образу і, поставивши її у центрі світу, сказав: "Не даємо ми тобі, о Адаме, ні певного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце і лице, і обов'язок ти мав за власним бажанням, відповідно до твоєї волі і твого рішення... щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який тобі до вподоби"».*

Тобто людині від природи (в онтологічному розумінні цього слова) надані можливості самовизначення, самоздійснення, саморозвитку, а отже, саме ці можливості й мають першочергово цікавити науку.

Більш конкретно цю думку сформулював Ніколай Кузанський: «Єдиний об'єкт є сама Можливість (Ipsum Posse). Об'єкт духовного зору є всемогутня єдність; чуттєвого зору – певний чут-

* *Мірандола П.* Речь о достоинстве человека // История эстетики. Москва, 1962. С. 507.

тевий предмет. Оскільки він є те, чим він тільки може бути, то ми тут маємо той самий об'єкт, тільки у той спосіб, яким він стає відомий чуттю за допомогою видимих знаків. Обидва шляхи дані тому, що Можливість, яка є всемогутність, хоче бути побаченою».

Слід, звичайно, враховувати теологічно-пантеїстичні орієнтації середньовічного філософа-кардинала, а також те, що він не ставив собі за мету розводити уявлення про предмет і об'єкт пізнання. Але не можна не визнати глибокий науково-гуманістичний контекст його підходу до розуміння дійсності як того, що прагне і здатне до самоперетворення, а відтак і до можливостей людини як сутнього, що входить у цю дійсність.

Подібний погляд на людину, а отже й на місію пізнання, поділяли і розвивали в подальшому різні дослідники.

Оскільки буття мислиться не даним чи наявним у завершеній формі, а таким, що вміщує в собі момент становлення, воно є потенційністю, зазначав С. Л. Франк. «Якщо у бутті є становлення, то буття є щось більше й інше, ніж усе, що вже є наявним у готовому вигляді, – а саме, воно є і тим, що ще буде чи може бути».* «Людська особистість – є можливість для здійснення безмежної дійсності», – знаходимо у В. Соловйова.** М. Бердяєв схилився до думки, що у пізнанні мова має йти не стільки про людину як таку, скільки про той шлях, яким вона може й повинна рухатись у житті.

Протиставляючи природничі науки гуманітарним, наші сучасники наголошують, що саме останні повинні фіксувати увагу на вивченні можливого, а не необхідного: «Якщо природничі науки вивчають необхідне, то гуманітарні науки мають справу з можливим... Таким чином в рамках гуманітарної парадигми ведеться вивчення не умов, а передумов – того, що створює можливість, але не забезпечує результат».***

* Франк С. Л. Непостижимое: Онтологическое введение в философию религии // Сочинения. Москва, 1990. С. 247.

** Соловьев В. С. Оправдание добра // Собрание сочинений. СПб., 1903. Т. VII. С. 212–213.

*** Марцинковская Т. Д. Прогресс психологической науки. С. 254.

Отже, не применшуючи важливості знань про те, що є, що створено, що вже існує, слід усе-таки у визначенні предмета науки віддавати пальму першості тому, що є для людини найбільш суттєвим і значущим, – з'ясуванню притаманних їй внутрішньому і зовнішньому світам можливостей творення і самотворення.

Тобто поняття предмета науки як «суб'єктивного іншобуття об'єкта і об'єктивного іншобуття суб'єкта» (Б. А. Еремєєв) фіксує в собі не дзеркально-байдуже і не всеїдне, а зацікавлено-вибіркове ставлення людини до результатів пізнання. При цьому найбільше поцінуються ті наукові *відкриття*, які розкривають нові можливості взаємодії із сутнім задля його перетворення. Отже, предмет наукового пізнання виокремлює в його об'єкті – об'єктивній реальності – насамперед те, що людина по суті реально *може хотіти* в цьому світі, щоб бути людиною і розвиватися в цій якості, і те, що вона по суті реально *може зробити із цим світом і з собою*, аби ствердитись як творець, відповідальний за результати своєї перетворювальної діяльності.

Не викликає сумнівів, що для людини, людства в цілому пізнання світу є цілком самостійною цінністю. У цьому сенсі, наприклад, споглядання прекрасного не можна вважати менш значущим, ніж його творення: те і те є цілком самоцінним. Але зрозуміло й інше: пізнання заради пізнання має свою смислову межу, оскільки рано чи пізно, так чи інакше постає сакраментальне питання «Навіщо?»

Проте так само, як людині, зрештою, не потрібне пізнання заради пізнання, так само їй не потрібна творчість заради самої творчості. Одне і друге – лише механізми специфічно людської активності, які дозволяють їй досягати автентичних життєвих цілей. Тому якщо людина ставить собі за конкретну мету самоактуалізуватися, самоперевершуватися, творити, вчиняти, то, з одного боку, це є проявом здорової онтичної диспозиції, але, з іншого, надмірна фіксація на проблемі самоактуалізації може бути підставою для занепокоєння щодо її особистісної зрілості чи навіть душевного здоров'я, на що звертав увагу В. Франкл у своїй критиці А. Маслоу.

Продовжуючи тему предмета науки, можна поставити ще цілу низку запитань. Зокрема про те, чи змінюється визначення

предмета наукового пізнання протягом історії, і якщо так, то від чого це залежить? Принципова відповідь, слід думати, буде негативною. Адже важко уявити, що на тих чи інших етапах розвитку людства наука як така мала якісно різне призначення. Інша річ, що у процесі пізнання набувала розвитку наукова рефлексія, яка дозволяла науці усвідомлювати свою принципову, сутнісну відмінність від інших форм пізнання (міфології, теології, філософії тощо), зокрема уточнювати визначення свого предмета.

Важливим моментом у розвитку науки слід вважати також загальну тенденцію до сутнісної конкретизації її предмета залежно від розуміння природи людини, місця і місії останньої у світі сучасного. Так, коли людина, умовно кажучи, переважно розглядається як розчинена в ситуації, залежна від обставин, ситуативно підпорядкована різного роду надлюдським силам, формулювання предмета науки обмежується з'ясуванням можливостей її пристосування до оточення. Коли ж визнається, що людина здатна починати причинний ряд із самої себе, творити, – предмет науки зазнає відповідної сутнісної конкретизації, зорієнтовуючи пізнання у напрямку з'ясування творчих можливостей людини.

Знову ж таки, коли найважливішим у людині визнається те, що є в неї спільного з іншими, предмет науки окреслює загальнозначуще. А коли найвищою цінністю людини визнають її унікальність, неповторність, оригінальність, своєрідність, власне індивідуальність, – предмет науки набуває нових відповідних означень.

Доречно тут згадати, як відбувалася зміна предмета філософського інтересу протягом історії. Так, якщо антична свідомість бачила граничним предметом своєї рефлексії буття як таке, то починаючи від Нового часу предметом достеменного філософського інтересу стає вже не просто буття, але мислення буття (тобто те, наскільки наше мислення здатне осягнути буття). Звернення до проблем мови характеризує зовсім нову парадигму у філософії, яка вже ставить питання не про буття як таке, і вже не тільки про мислення буття, але про те, наскільки адекватно можна виразити те, що ми мислимо як буття.*

* Див.: *Разеев Д. Н.* Предмет философии науки в свете феноменологии // *Философия о предмете и субъекте научного познания.* СПб., 2002. С. 153.

У публікаціях, присвячених проблемі предмета науки, дискутується питання про те, чи варто обмежуватись одним предметом і чи взагалі це можливо. При цьому згадується висловлювання Т. Куна про те, що кожне наукове співтовариство, як правило, має свій власний предмет дослідження. Із цим можна погодитись, але якщо мова йде не про науку в цілому, а про конкретну наукову школу чи напрям дослідження.

Отже, підсумовуючи сказане, ще раз наголосимо на *принциповій необхідності розрізнення понять об'єкта і предмета науки*. При цьому словом «об'єкт» позначається та реальність, яка протистоїть науці як суб'єктові пізнання. Предмет інтересу науки становить те, що найбільшою мірою цікавить її в об'єкті, що є найбільш суттєвим, актуальним, значущим, пізнання чого має вищу цінність і вищий смисл. Предмет науки фіксує в собі усвідомлений пізнавальний мотив, який і знаходить свою конкретизацію в цілях і завданнях наукової роботи. Сутнісно-смислову основу предмета наукового пізнання складає уявлення про можливості буття сутнього і, власне, про можливості людського буття. Тобто якщо поняття об'єкта наукового пізнання фіксує уявлення про дійсність, об'єктивну реальність у цілому, то предмет науки акцентує увагу на тих можливостях самоперетворення, що притаманні цій реальності. Тим більше що наука вводить у свій предмет не тільки й не стільки вивчення вже наявних можливостей сутнього і, зокрема, людської істоти, людства в цілому, скільки активний пошук нових ресурсів творчого опанування людиною світу і власної природи.

Метод наукового пізнання

На відміну від інших форм пізнання наука не лише покликана здобувати знання, а й повинна нести відповідальність за їхню істинність. При цьому вона апелює до поняття методу, за допомогою якого ці знання були отримані.

Слово «метод» має грецьке походження й означає шлях пізнання, рух від незнання до знання та використання останнього в

інтересах людини. Уявлення про метод пізнання виникло значно раніше, ніж наука стала самостійною формою пізнавальної активності людини. Можливо, той спосіб, у який Сократ вів діалоги і допомагав, як бабуля-пупорізка, своїм опонентам породити істину, не був ним і його сучасниками відрефлексований саме як методична розробка, однак у сучасній науці він знайшов собі місце під назвою «маєвтичний метод», або метод сократичного діалогу.

Оригінальними є думки Ф. Бекона про метод пізнання. Той метод є перетворювальною силою, оскільки він орієнтує теоретичну й практичну діяльність людини, указує найкоротший шлях пізнання, збільшує владу людини над силами природи. Бекон звертає увагу на те, що людський розум сам ставить собі перешкоди й пастки, які необхідно перебороти (він називає їх «примарами»).

«*Примари роду*» означають, що людям властиво віддавати перевагу вірі, догматам і стереотипам розуму, домішувати до природи пізнаваних речей природу власного духу, піддаватися впливові лише позитивних фактів, довірятися даним органів чуття.

«*Примари печери*». Цей термін запозичений у Платона, який порівнював свідомість людини з нерівною стіною печери, на якій виникають тьмяні відблиски-образи подій, що відбуваються. Ці примари виражають індивідуальні відмінності в людській природі, що приводять до суб'єктивних перекичувань процесу пізнання.

«*Примари ринку*» виникають з особливостей соціальної сфери й полягають у схильності людей піддаватися загальним оцінкам, поглядам, судженням.

«*Примари театру*» вказують на таку особливість людської психіки, як сліпе вклоніння перед авторитетами, які, подібно до акторів у театрі, підкорюють собі розум глядачів.

Хто не піддався впливові примар чи подолав їх у собі, має бути готовий вибрати правильний шлях пізнання. Таких шляхів, за Ф. Беконем, три.

«*Шлях наука*» – це вузький раціоналізм, спроба виведення істини з «чистої свідомості», зневажаючи досвід. «*Шлях мурахи*» – це емпіризм. Його однобічність полягає у неможливості створення справжньої теорії. «*Шлях бджоли*» поєднує достоїнства перших

двох і характеризується «безперервним і поступовим» сходженням від відчуттів до аксіом, від емпірії до теорії. Цей висновок досить актуальний для сучасної науки, яка не завжди конструктивно розв'язує суперечності раціонального (інтуїтивного, що йде від Р. Декарта) й емпіричного (сенсуалістичного, що йде від Д. Локка) методологічних підходів, схилиючись то до одного, то до другого.

Цікаво зазначити, що слово «метод» і слово «наука» у певному розумінні є синонімами. Так, у німецькій мові слово «наука» походить не від слова «навчити», як в українській чи російській, а від слова «знання». Тобто наука означає сутність знання, достовірне знання. У слові ж «навчити» утримується ідея методу – навчання якогось способу. Але зводячи науку до «наукового методу», ми, однак, тим самим заперечуємо саму її суть: істини не можна навчити – її можна тільки пізнати. Тому метод – лише частина того храму, що зветься наукою.

Під поняття методу в сучасній науці підводяться уявлення про певну сукупність чи систему принципів, механізмів, способів, засобів і умов проникнення суб'єкта пізнання в його об'єкт задля отримання істинних, об'єктивних, вірогідних знань про його природу, закони, механізми функціонування й розвитку.

У науковому пізнанні поряд із теорією виокремлюється *методологія*, або наука чи вчення про метод (методи) пізнання. Якщо предмет науки становить сутнісно-сміслову, мотиваційно-цільову ядро її теорії, уявлення про метод пізнання лежить в основі її методології.

Як мета визначає засіб її досягнення, так предмет пізнання визначає його метод. Метод тоді дає позитивний ефект, коли він правильно враховує особливості предмета дослідження. Результат дослідження буде істинний, якщо істинним є шлях, що веде до нього, зазначав К. Маркс. Але, як свідчить історія, відношення між предметом і методом науки не є лінійним.

Будь-який науковий закон, відображуючи те, що є в дійсності, разом із тим показує й те, як можна мислити відповідну сферу буття, а отже, певною мірою набуває значення принципу, методу пізнання. Розроблена теорія може згодом перетворитися на пояс-

новальний принцип і стати методом, використання якого створює умови для конструювання нової теорії та для нової сутнісної конкретизації предмета науки.

Відносна незалежність методу від предмета пізнання підтверджується тим фактом, що в історії науки спостерігається певна еволюція методологічних схем. Так, пропонується виділяти дві фундаментальні методологічні схеми: *онтологізм* – пізнання за схемою «знання – об'єкт» і *гносеологізм* – пізнання за схемою «суб'єкт – об'єкт» (Е. Г. Юдін). Існує думка, що до згаданих варто додати *антропологізм*, або пізнання за методологічною схемою «знання – суб'єкт», в якій основний акцент робиться на досягненні суб'єктом самого себе.

Водночас можна знайти чимало прикладів, коли метод підпорядковує собі предмет дослідження. Ще Р. Декарт у своїх творах «Правила для керівництва розуму» і «Міркування про метод», говорячи про три способи досягнення істини – інтуїцію, індукцію («енумерацію») і дедукцію, наголошував на тому, що мета пізнання («віднайдення істини») залежить від способів «міркування розуму».*

Х. Г. Гадамер у своїй книзі «Істина і метод» зазначає, що в історії західноєвропейської культури і науки відбулася по суті підміна давньогрецького поняття *logos* поняттям *ratio*. Тим самим розуміння науки було зведене до новоєвропейського уявлення про метод. У цьому, до речі, він убачав основну причину її кризового стану. Проте й сьогодні можна знайти приклади, коли предмет науки виводиться з її методу. Так, сучасний дослідник С. Д. Смирнов вважає, що «метод у широкому розумінні цього слова... як сукупність вихідних принципів, засобів і процедур дослідної діяльності, фактично будує предмет дослідження».**

У межах різних пізнавальних систем розроблялися у чомусь протилежні, у чомусь взаємодоповнювальні методологічні парадигми. Так, у конкурентній боротьбі з ідеалістичною методологією

* Декарт Р. Сочинения: В 2 т. Москва, 1989. Т. 1. С. 110–111.

** Смирнов С.Д. Чем грозит психологии отсутствие общепринятого определения ее предмета? // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 75.

утверджував свої методологічні позиції матеріалізм. Формально-логічному підходові був протиставлений діалектичний. Раціоналістична методологія у філософії та науці в чомусь заперечувалася, у чомусь продовжувалася, а в чомусь доповнювалася методологічними розробками, що здійснювалися в межах інтуїтивізму, волюнтаризму, структуралізму, позитивізму, прагматизму, феноменології, екзистенціалізму. З одного боку, це створювало чимало проблемних моментів, але, з іншого, дозволяло певною мірою гармонізувати й гуманізувати процес наукового пізнання.

Наприкінці XIX ст. неокантіанці В. Віндельбанд і Г. Ріккерт запропонували поділяти науки на «номотетичні» та «ідіографічні». Ті з них, які відшуковують загальне, закономірне, те, що можна відтворити, користуються пояснювальним (номотетичним) методом. Ті ж, які вивчають одиничне та особливе (зокрема історичні науки), застосовують описовий (ідіографічний) метод.

У XX ст. і в сучасній науці ці підходи дістали своєрідний розвиток у вигляді двох конкуруючих методологічних парадигм – *природничонаукової* та *гуманістичної*. Ті, хто керується природничонауковою методологією, прагнуть елімінувати свій вплив на явища, що досліджуються, і встановити те, що є спільним для них. Прихильники гуманістичної методології, навпаки, намагаються дослідити неповторне, індивідуальне в існуванні сутнього, а також наголошують на необхідності врахування особистої позиції дослідника, спонукають до її активного прояву.

Особливо це стосувалося наук про людину і суспільство, які традиційно відчували й досі відчують певну методологічну беззахисність перед тиском природничих наук. Спробою подолати кризу науки були зусилля «філософії життя» В. Дільтея, феноменологічної філософії Е. Гуссерля і М. Гайдеггера, філософської герменевтики Х. Г. Гадамера, які служили одній меті: протистояти «оприродненню» гуманітарного знання.

Так, розглядаючи проблему зв'язку предмета і методу науки з позицій гуманістичної парадигми, Х. Г. Гадамер звертав увагу на неприйнятність індуктивного методу для пізнання соціально-історичних явищ. «Пізнання соціально-історичного світу, – писав

він, – не може піднятися до рівня науки шляхом застосування індуктивних методів природничих наук». Історичне пізнання «не має на меті представити конкретне явище як випадок, що ілюструє загальне правило. Одичне не слугує простим підтвердженням закономірності, що у практичних обставинах дозволяє робити пророкування. Навпаки, ідеалом тут має бути розуміння самого явища в його одичній та історичній конкретності. При цьому можливий вплив як завжди великого обсягу загальних знань; мета ж полягає не в їх фіксації та розширенні для більш глибокого розуміння загальних законів розвитку людей, народів і держав, але, навпаки, у розумінні того, якими саме є ця людина, цей народ, ця держава, яким було становлення, іншими словами – як могло статися, що вони стали такими».*

А ось – інше методологічне положення, в якому індивідуальному, неповторному відмовляється у праві бути предметом наукового дослідження: «Головне в науці – елімінувати, усунути все одичне, індивідуальне, неповторне і утримати загальне у формі понять, категорій. Форма всезагальності у світі – це закон. Тому наукове пізнання – це пізнання законів світу».**

Однак чи варто один із наведених підходів вважати правильним, а інший хибним? Напевно, ні. Нас рівною мірою може цікавити те, що є спільного в у Арістотеля, Гегеля чи Сковороди. Але ж не менший науковий інтерес може становити з'ясування того, як кожна із цих видатних постатей стала у своїх думках саме такою, якою вона була. Відповідним чином не варто лише протиставляти один одному індуктивний і дедуктивний методи пізнання і не бачити зв'язку, що існує між ними. З урахуванням зазначених проблем стає зрозумілою необхідність *поняття про метод науки як цілого*, який знімає в собі суперечності окремих методологічних підходів.

Творення методологічних парадигм завжди здійснювалось з огляду на різноманітні методологічні принципи, тобто загальні ви-

* Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. Москва, 1998. С. 45–46.

** Наука // Философская энциклопедия: В 5 т. Москва, 1964. Т. 3. С. 563.

моги до змісту, структури й способу організації наукового знання. У системі методологічних принципів традиційно виділяються дві підгрупи. Першу з них утворюють принципи *підтверджуваності*, *спростовуваності* й *спостережуваності*. Вони в основному регулюють відносини теоретичного й емпіричного рівнів наукового знання. Друга підгрупа: принципи *простоти*, *відповідності* та *системності* (*погодженості*) функціонують переважно на теоретичному рівні. Крім зазначених, застосовуються *голістичний* та *організмичний* принципи, які, з одного боку, доповнюють, а з іншого – заперечують принцип поділу об'єкта на елементи, частини, компоненти.

Ці принципи, будучи ядром наукового методу, поєднують і організують окремі методи й прийоми в єдине ціле, проводять демаркацію науки від ненауки й псевдонауки. Інша найважливіша функція методологічних принципів – евристична. Регулюючи наукову діяльність, ці принципи одночасно дають орієнтацію науковому пошуку.

Та чи інша наука може формувати уявлення про свій специфічний метод пізнання. Так, в межах екзистенціалізму отримав розробку герменевтичний метод, або метод «герменевтичного кола», суть якого, за Х. Г. Гадамером, полягає в тому, щоб рухатися до розуміння цілого через розуміння окремого, а до окремого – на основі знання про ціле. Взаємопогодження окремого і цілого є критерієм розуміння. Якщо такого взаємопогодження не виникає, розуміння не відбулося.*

До речі, послідовники герменевтики вважають її не просто методом, а вченням про розуміння і тлумачення текстів. При цьому Д. Шлеєрмахер пропонує розглядати текст не просто як сукупність вкладених у нього думок, а й як вираження душевного життя самого автора тексту. Нині герменевтика не обмежується розумінням і тлумаченням тексту та його автора і виходить на вивчення світу взагалі, оскільки сам світ розглядається як свого роду текст. На прикладі герменевтики, таким чином, можна побачити, як методичний підхід може трансформуватися у самостійну пізнавальну систему, що має власне предметне поле і навіть претендує на роль загальної теоретично-методологічної парадигми.

* Див.: Гадамер Х. Г. Актуальність прекрасного: Пер. с нем. Москва, 1991. С. 72.

Звертаючись до більш конкретних питань методології, слід зазначити, що специфічним для наукового пізнання є використання в сучасній науці комплексного, системного, компаративного, інформаційного, моделювального та багатьох інших підходів.

Комплексний підхід передбачає всебічне, багатовекторне пізнання об'єкта. Наприклад, суспільний організм може розглядатись як соціальне, історичне, економічне, політичне утворення, що має певні демографічні, етнічні, національні та інші особливості. Тут основним виступає критерій необхідності й достатності, а результатом його запровадження є наукове уявлення про склад об'єкта, що вивчається, чи про склад факторів, які впливають на його функціонування. Відповідним чином добираються і узгоджуються між собою методи його пізнання.

Системний підхід має насамперед відповідати принципу цілісності. Найбільш загальне розуміння системного підходу синтезує уявлення про структуру, функції та розвиток об'єкта пізнання як автономного сутнього. «Від слова “система”, – зазначає В. А. Ганзен, – можна утворити інші слова: “системний”, “систематизувати”, “систематичний”. У вузькому значенні під системним підходом будемо розуміти застосування системних методів для вивчення реальних фізичних, біологічних, соціальних та інших систем. Системний підхід у широкому контексті охоплює, крім того, застосування системних методів для вирішення завдань систематики, планування й організації комплексного та систематичного експерименту».*

Специфіка *компаративного підходу* полягає у застосуванні методу порівняння, зіставлення проявів і сутнісних характеристик різних об'єктів або одних і тих самих, але за різних умов їхнього становлення, функціонування і розвитку.

У сучасній науці запроваджується протилежний елементаризмові *голістичний підхід*, який спирається на уявлення про принципову нередукованість властивостей цілого до властивостей елементів та їхніх взаємодій. Цей підхід розвивався переважно при дослідженні біологічних, психологічних і соціальних об'єктів.

* Ганзен В. А. Системные описания в психологии. Ленинград, 1984. С. 5.

Проте найбільш актуальною для сучасного наукового пізнання залишається проблема розрізнення й застосування теоретичних і емпіричних, описово-споглядальних і моделювальних, діагностичних і прогностичних, констатувальних і експериментальних та багатьох інших методів дослідження, а також різноманітних методів математичного обчислення та інтерпретації отриманих даних. Проблемними тут виступають моменти співвіднесення, узгодження уявлень про об'єкт, предмет, цілі, гіпотези, завдання і методи конкретного наукового дослідження, а також відповідність обраних чи розроблених методичних підходів (інструментарію, процедури) критеріям валідності, надійності, вірогідності тощо.

Уявлення про науковий метод має давати відповідь на питання про те, як він використовується конкретними науками в розробці їхніх власних методологічних підходів. Так, у науці радянських часів загальним методом пізнання вважався метод діалектичного матеріалізму. Відносно нього метод історичного матеріалізму розглядався як похідний, а методи політекономії, етики, естетики, психології, своєю чергою, – похідними від останнього.

Звертаючись до проблеми методу науки, не можна не згадати про ряд моментів, які до сьогодні викликають дискусії серед науковців. Зокрема, це стосується відомої традиції розглядати філософію як методологію наукового пізнання. Вітчизняна наука має подібного роду досвід, оскільки їй протягом досить тривалого часу настійливо пропонувалося розглядати марксистсько-ленінську філософію як методологічну основу пізнання дійсності.

Не викликає сумніву, що філософія повинна займатися найбільш загальними методологічними проблемами пізнання – такими як природа пізнання, принципова можливість осягнення людиною законів світобудови, сенсу її власного буття тощо, – але це не означає, що вона може взяти на себе функцію методологічного забезпечення конкретної науки, зокрема психології.

Проблемні моменти також виникають щодо можливості й коректності отождолення гносеології з методологією. Існує думка, що для вітчизняної науки стало звичним використовувати ці поняття

як синоніми. Наприклад, М. К. Мамардашвілі не вважав для себе принциповим розрізняти методологію і теорію пізнання.*

Таке отождоження було б цілком зрозумілим за умови, що теорія пізнання не включатиме в себе питання про те, *хто* пізнає і *навіщо*, тобто намагатиметься насамперед відповісти на те, як отримувати істинні знання. Але тоді виникає проблема доцільності існування методології науки як такої.

Тут слід зауважити, що певні труднощі у розумінні співвідношення понять теорії та методології наукового пізнання пов'язані, зокрема, з тим, що слово «теорія» може розглядатися, з одного боку, як така, що протистоїть практиці і в цьому розумінні перетинається з поняттям «наука». Крім того, в самій методології дехто вважає доцільним виділяти як окремий напрям «теорію методу», що потребує додаткових поняттєво-термінологічних уточнень.

Окремий інтерес становить оригінальний підхід П. Феєрабенда, який у своїй роботі «Проти методу» (1975 р.) проповідує ідею «анархічної теорії пізнання». На думку цього автора, учені можуть використовувати будь-які методи й норми, теорії та підходи, які їм видаються більш зручними. При цьому в дусі постструктуралізму відкидається сама можливість універсального методу пізнання, оскільки, мовляв, розвиток знання передбачає відмову від старих методів.**

Можна, звичайно, прийняти як загальну ідею звільнення науки від методологічних догматів, однак це не повинно бути підставою для заперечення загальноприйнятого уявлення про метод пізнання як такий, що також розвивається, видозмінюється, збагачується й удосконалюється. Тому поліпарадигмальність і методологічний плюралізм у науці слід розуміти як своєрідні історично зумовлені способи і форми організації процесу наукового пізнання, які знімаються в понятті *методу науки, що розвивається*.

Те саме можна сказати і про відношення класичної, некласичної і постнекласичної методологічних стратегій наукового пізнання. Так,

* Див.: Мамардашвили М. К. Стрела познания. Москва, 1996. С. 15.

** Див.: Феєрабенд П. Избранные труды по методологии науки. Москва, 1986.

у класичній науці принциповим методологічним моментом вважається чітке розмежування картини світу і методів її побудови, а також суб'єктивних уподобань дослідника. Прихильники некласичного напрямку, навпаки, починають справу з розробки методологічного підходу і побудови методичної моделі дослідження. Тобто образ реальності формується через таку схему: природа, мовляв, має об'єктивні властивості, що виявляються в рамках певного типу вимірювання.

Постнекласична наука являє собою «людиновимірну систему, яка історично саморозвивається» (В. С. Стьопін). Найбільш характерними для неї є такі особливості: наявність серед об'єктів пізнання «природних комплексів», невід'ємним компонентом яких є людина; неелімінування людини з наукової картини світу; такий стан знань і такий тип наукової раціональності, що поєднує науки про природу і науки про дух; концепція відкритої раціональності як засіб освоєння історії; такий спосіб пошуку наукової істини, що безпосередньо сполучений з гуманістичними цінностями; наявність комунікативного міждисциплінарного обміну парадигмальними установками; звертання до синергетичної парадигми; утвердження багатомірності реальності. Постнекласична наука знімає абсолютизацію принципу антропоцентризму і здійснює стратегічний перехід від антропоцентризму через біоцентризм до вітацентризму (О. Ю. Мошинська).

Основним методологічним принципом, що його сповідує постнекласична наука, є принцип зацікавленого живого контакту дослідника і досліджуваного, кінцева мета якого полягає в тому, щоби зберегти старі й віднайти нові можливості забезпечення автентичного буття емпіричного індивіда.

Напевно, нові методологічні підходи, стратегії, парадигми виникатимуть і надалі, оскільки цього вимагає сама наука як система, що розвивається. Важливо лише, щоб ці методологеми забезпечували, зрештою, істинне, а не викривлене уявлення людини про світ і себе в цьому світі.

Інша річ, якщо хтось бажає або вже просто не може не видавати чорне за біле чи біле за чорне. Але це вже питання до спеціалістів, що займаються маніпулятивними технологіями, або до патопсихологів – залежно від загрози такої методологічної позиції для оточення та самого її носія.

Проблема взаємозв'язку об'єкта, предмета й методу науки як суб'єкта пізнання

Підведемо підсумок розгляду питання про суб'єкт, об'єкт, предмет і метод наукового пізнання, а також спробуємо встановити зв'язок, що існує між ними.

Суб'єктом наукового пізнання виступає конкретна людина, яка професійно займається науковою діяльністю і має відповідний сертифікат ученого. Поняття «суб'єкт наукового пізнання» може розглядатись і у ширшому контексті, охоплюючи наукову спільноту загалом – сучасних дослідників і мислителів минулого, представників інших пізнавальних систем (філософів, теологів, митців) і навіть практиків, які спромоглися отримати знання, що відповідають критеріям науковості. Зазвичай суб'єктом наукового пізнання називають науку, але враховуючи, що це поняття досить абстрактне, завжди слід уточнювати його зміст. Інакше не можна виключити, наприклад, того, що наука буде розумітися як самостійна надлюдська сила (щось на кшталт гегелівської Абсолютної Ідеї), якій раптом заманулося пізнати саму себе.

Суб'єкт наукового пізнання, щоб бути таким, має самовизначитися в тому, що складає його сутнісну основу, зокрема, сформувати власне уявлення про відмінність наукового пізнання від інших його форм (міфології, релігії, філософії, літератури й мистецтва тощо), а також установити взаємовигідний конструктивний зв'язок із кожною з них.

Наступне важливе завдання науки як суб'єкта пізнання полягає в тому, щоб час від часу повертатися до пройденого шляху і за необхідності вносити корективи у свою функціональну структуру, логіку розвитку і в розуміння своєї місії у бутті.

Основним продуктом наукового виробництва є наукові знання, які постійно поповнюються і змінюються. Тому існує необхідність періодичної рефлексії розроблених теорій, методологій, системи знань у цілому, що своєю чергою зумовлює висунення нових гіпотез, ство-

рення нових концептуальних моделей, нових теоретично-методологічних парадигм, тобто визначає розвиток науки в цілому.

Суб'єктові наукового пізнання, як і будь-якому суб'єктові необхідно мати чітке уявлення про основні чинники, мотиви, внутрішні й зовнішні спонуки, що утворюють систему детермінації наукової діяльності. Саме в цьому питанні найбільшою мірою актуалізується проблема науки як суб'єкта пізнання. Її суб'єктна свобода, а отже її творча активність і продуктивність, визначаються відношенням між тим, що наука ставить сама собі за мету пізнання, що вона, образно кажучи, готова робити безкоштовно, на основі чистого пізнавального інтересу, здорової допитливості тощо, – і тим, що вона повинна і навіть, можливо, вимушена досліджувати, аби отримувати від суспільства ресурси для свого існування й розвитку.

Характер і сила мотивації наукової діяльності значною мірою залежать від умов, в яких вона відбувається. Зокрема, це стосується рівня довіри, поваги, очікувань суспільства відносно науки, а також змісту і характеру замовлень, які вона отримує від практики. Так, з історії відомо чимало випадків, коли наукові дослідження проводились в умовах ідеологічного і навіть фізичного тиску.

Зрозуміло, що на мотивацію і на ефективність наукової діяльності суттєво впливає рівень її фінансового, матеріально-технічного забезпечення. Так, навряд чи можна очікувати якихось наукових відкриттів від ученого, який вимушений значну частину своєї енергії віддавати підробіткам.

Нарешті, саме як суб'єкт пізнання наука має визначитись у «сакраментальних» питаннях щодо реальності існування світу і того, хто його пізнає, щодо сенсу пізнання та принципової можливості досягнення істини, а також, власне, щодо свого статусу як суб'єкта наукового пізнання. Тут доречно звернутися до критичних висновків постструктуралізму, філософсько-теоретичну основу якого складають семіологія Р. Барта, імморалізм Ф. Ніцше, теоретичний антигуманізм Л. Альтюссера, деконструкція метафізики пізнього М. Гайдеггера, теорія дискурсу та генеалогія влади М. Фуко, вчення про мовні ігри Л. Вітгенштейна, методологічний анархізм П. Фесрабенда, деконструкція Ж. Дерріда, шизоаналіз і

ризоматика Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, післяфрейдівський психоаналіз Ж. Лакана та ін.

Фактично в усіх цих підходах червоною ниткою проходить думка про ілюзорність домагань людини на роль автора, суб'єкта власного життя, суб'єкта історії, а найперше – суб'єкта пізнання.

Правду кажучи, важко не погодитися з аргументами та фактами, на основі яких М. Фуко робить страхітливую заяву про неминучу «смерть суб'єкта». Проте намагання постструктуралістів протиставити реальному ілюзорне (симулятивне), раціональному – ірраціональне, свідомому – несвідоме, психоаналізу – шизоаналіз, загальному – окреме (ризомне), історії – випадкову динаміку одиничних подій і на цій підставі відмовляти людині у праві на авторство й автономну суб'єктність навряд чи правомірні. Все згадане є досить типовим проявом так званої тіньової сторони людського буття, з якою окремих індивід і людство в цілому веде в одних випадках «ділові переговори», а в інших – нещадну боротьбу, відстоюючи свою онтичну своєрідність, спроможність пізнавати і творити світ, а також себе в цьому світі. І навіть якщо це «ілюзія», вона варта того, щоб стати реальністю.

Уявлення про *об'єкт наукового пізнання* охоплює все те, що позначається онтологічними категоріями «сутнє», «буття», «реальність», «дійсність», «світ», у тому числі сам процес пізнавальної активності людини, а також її саму як суб'єкта пізнання й перетворення світу. Об'єктність акцентує увагу на незалежності існування того, що пізнається, від того, хто здійснює процес пізнання. Об'єктивність та істинність пізнання означають відповідність отриманих знань сутнісним характеристикам того, що пізнається. Якщо вимога об'єктивності застерігає проти суб'єктивізму – довільного приписування об'єктові тих атрибутів, яких він не має, то вимога істинності відсилає до критеріїв, на основі яких здійснюється оцінювання здобутих знань. Одним із таких критеріїв може виступати очевидність, коли результати пізнання не суперечать тому, з чим себе ідентифікує його суб'єкт. Істинність може стверджуватися на основі здорового глузду, що ґрунтується на життєвому досвіді людини, її здатності узагальнювати свої враження від взаємодії зі сві-

том і застосовувати їх в оцінюванні нових знань. Наука керується власними критеріями істинності, проте остаточний вердикт щодо істинності наукового пізнання виносить суспільна практика.

Поняття істинності на відміну від поняття об'єктивності означає, крім іншого, суб'єктивну зацікавленість того, хто здійснює процес пізнання, в отриманні такої інформації про об'єкт, яка адекватно відображує його сутнісні властивості. Така суб'єктивна зацікавленість в об'єктивності наукових знань породжується значущістю того, що досліджує наука.

Предмет науки виступає тією сутнісно-сисловою і ціннісно-мотиваційною основою, з якої постає, зростає і живиться цільове дерево науки, а відтак її завдання і гіпотези.

Питання про предмет науки виникло у зв'язку з необхідністю відмежування її від міфології, філософії, а також проведення кордонів усередині самої науки між різними її сферами і галузями.

Предмет науки в цілому не зводиться до арифметичної суми предметів окремих наукових дисциплін, а становить їх сутнісно-сисловий інтеграл. Він спрямовує наукові дослідження на виявлення того потенціалу, який прихований в кожному конкретному об'єкті пізнання, а також, що найважливіше, – можливостей його перетворення в інтересах людини.

Однією з головних суперечностей, в межах якої відбувається розвиток уявлень про предмет науки, є суперечність між закономірним, типовим і унікальним, неповторним. Її продуктивне розв'язання залежить від того, чи буде знайдено конструктивний компроміс між природничонауковою та гуманістичною орієнтаціями в сучасній науці. Принаймні сьогодні як ніколи зрозуміла необхідність перегляду підходів у визначенні предмета науки, і основні перспективи тут пов'язуються саме з «олюдненням» пізнання. Куди можна з найбільшим правом віднести «останню причиновість», запитував іще І. Кант, якщо не туди, де панує «вища причиновість», тобто до тієї істоти, яка від самого початку містить у собі достатню причину будь-якої можливої дії?

Предмет науки визначає її **метод** – такий спосіб взаємодії суб'єкта пізнання з його об'єктом, що дозволяє здійснювати ціле-

спрямований рух до сутнісних глибин сутнього, забезпечуючи водночас об'єктивність та істинність отриманих знань.

Метод науки також не є арифметичною сумою різного роду методичних підходів, методів і методик, напрацьованих у межах конкретних наукових дисциплін. Він пов'язує конкретним і остаточно чиним уявлення про суб'єкт, об'єкт і предмет пізнання і дає вихід на суспільну практику.

Якщо розглянемо всі наявні методологічні схеми, моделі, принципи, підходи, парадигми у світлі тих вимог, які має задовольняти метод наукового пізнання, то дійдемо висновку, що найбільшим потенціалом проникнення в сутнісну природу сутнього, виявлення його специфічних можливостей володіє спосіб, який передбачає експериментальне перетворення суб'єктом об'єкта пізнання та умов його існування, зокрема з використанням можливостей технології моделювання.

Предмет і метод науки певною мірою відтворюють відношення, що існують між метою і засобом її досягнення. При цьому, як свідчить історія, метод може набувати самостійного розвитку і тим самим вступати у суперечність з уявленнями про предмет наукового пізнання. Розв'язання цієї суперечності відбувається різними шляхами. Нерідко захоплення методологією відсуває на другий план чи підпорядковує собі розвиток теорії, тобто робить другорядними питання про те, що і навіщо повинна пізнавати наука. Більш позитивний сценарій утілюється тоді, коли нова методологія стимулює розвиток уявлень про предмет науки. Саме в цих випадках спостерігається стрімкий розвиток наукового пізнання.

Основні проблемні моменти в методології науки пов'язані з існуванням різних поглядів на відношення філософського та наукового пізнання, на можливість і доцільність створення єдиної для всієї системи науки методологічної парадигми, а також на принципи дослідження неповторних за своєю суттю та одиничних у своєму прояві об'єктів пізнання.

Таким чином, наука виокремлюється, існує і розвивається як самостійна пізнавальна система, визнаючи справедливості постулатів щодо принципової можливості пізнання світу, щодо незалежності об'єкта пізнання від його суб'єкта, щодо практики як кри-

терію істинності наукових знань. Фундаментальну основу наукового пізнання утворюють категорії «суб'єкт», «об'єкт», «предмет» і «метод» у їхньому взаємозв'язку.

Проблемні запитання й творчі вправи

- У чому полягає сутність практичного, ціннісного і пізнавального відношення людини до світу і до самої себе?
- Що означають і як співвідносяться поняття «онтологія», «аксіологія» та «гносеологія»?
- Дайте порівняльну характеристику понять «буття», «світ», «реальність», «дійсність», «сутне», «ніщо».
- Визначте сутність і основні історичні форми пізнання людиною світу, дайте їм порівняльну характеристику, поясніть природу зв'язку між ними.
- Дайте розгорнуте визначення специфічних особливостей наукового пізнання. Назвіть основні критерії науковості знання.
- Що значить істинне і об'єктивне знання?
- Спробуйте співвіднести поняття «наукове відкриття» і «релігійне одкровення», «науковий принцип», «постулат», «аксіома» і «релігійна догма».
- Що може міфологічне пізнання і чого не може наукове?
- Сформулюйте свою позицію щодо такого висловлювання: «Дивлячись зі сторони, я не можу цілком зрозуміти предмет свого вивчення, але якщо я занурюся в нього, то не зможу залишатися до кінця об'єктивним».
- Чи існує «наука взагалі» як суб'єкт пізнання, чи це просто збірне поняття, абстракція, що узагальнює певного роду і рівня прояви пізнавальної активності людини?
- Як зрозуміти висловлювання О. Ф. Лосева: «Я можу бути цілком переконаний у тому, що фізична матерія зовсім не існує, що вона є порожденням моєї психіки, і – все таки бути справжнім фізиком».
- Як співвідносяться поняття «теорія» і «методологія», «наука» і «практика»?
- Оцініть евристичні можливості для науки поняття «парадигма».
- У якому розумінні наука може розглядатися як суб'єкт пізнання?
- Висловіть свою думку щодо співвідношення понять «об'єкт наукового пізнання» і «реальний світ».
- Чим принципово відрізняються уявлення про об'єкт і предмет наукового пізнання?

- Запропонуйте свою інтерпретацію визначення предмета науки як «суб'єктивного іншобуття об'єкта» і «об'єктивного іншобуття суб'єкта».
- Проаналізуйте відношення між поняттями «суб'єкт», «об'єкт», «предмет» і «метод» наукового пізнання.
- Як співвідносяться поняття «принцип» і «метод» пізнання?
- Поміркуйте над визначенням і значенням гіпотези в науковому пізнанні.
- У чому вбачаються суттєва відмінність і необхідний зв'язок між номотетичним та ідіографічним способами пізнання?
- За якими основними ознаками слід розрізняти природничонаукову і гуманістичну методологію?
- Визначте принципів відмінності та лінії зв'язку, що існують між класичною, некласичною і постнекласичною наукою.
- Сформулюйте свою позицію щодо оцінок, які дає науковому пізнанню сучасний постструктуралізм.
- За що наука повинна нести відповідальність і перед ким?
- Яким можна уявити собі майбутнє наукового пізнання?

Список літератури

Буданов В. Г. Методология синергетики в постнекласической науке и в образовании. Москва, 2007.

Бернал Дж. Двадцать лет спустя // Наука о науке. Москва, 1966. С. 255–280.

Бэкон Ф. Сочинения: В 2 т. Москва, 1978.

Добров Г.М. Наука о науке: Введение в общее науковедение. Киев, 1970.

Зандкюлер Х. Й. Репрезентация, или Как реальность может быть понята философски // Филос. науки. 2002. № 9. С. 81–90.

Куликов С. Б. Основы философского анализа науки: методология, смысл и цель. Томск, 2005.

Кун Т. Структура научных революций. Москва, 1977.

Лачинов Ю. Н. Универсальный учебник: Познание через определенность сущностей. Москва, 2007.

Лазарев Ф. В., Лебедев С. А. Основы философии науки. Москва, 2005.

Наука як суб'єкт пізнання:
її об'єкт, предмет, метод

Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Москва, 2004.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. Москва, 2005.

Розин В. М. Типы и дискурсы научного мышления. Москва, 2000.

Степин В. С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция. Москва, 2000.

Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Филос. исследования. 2003. № 8. С. 5–17.

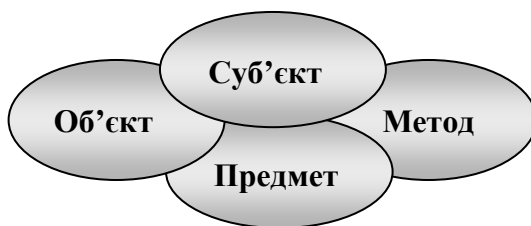
Щедровицкий Г. П. Онтологии и картины мира (методологическая дискуссия) // Кентавр. 2000. № 23. С. 28–36.

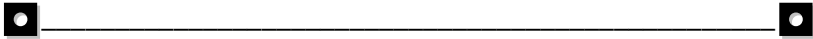
Юревич А. В. Психологические основания науки Нового времени // Вопросы истории естествознания и техники. 1998. № 2. С. 3–19.

Предмет психології –
найважчий з усього, що є в світі,
й найменше піддається вивченню.

Лев Виготський

Розділ 2

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПСИХОЛОГІЇ ЯК СУБ'ЄКТА ПІЗНАННЯ

- Об'єкт психологічного пізнання
- Предмет психології як науки
- Метод психологічної науки

Об'єкт психологічного пізнання

Що нам відомо про психіку як таку? Чи справді існує таке самодостатнє сутнє? Можливо, це лише продукт людської фантазії, уяви, або тільки зручна метафора, потрібна для хоч якогось розуміння того, що саме по собі не піддається адекватному означенню?

Чому протягом історії людству так і не вдалося узгодити поняття психіки з поняттями душі та духу, а лише протиставити їх одне одному?

Чому й досі існує стільки різних тлумачень природи психіки?

Аби спробувати відповісти на ці питання, варто зазирнути в історію і простежити логіку формування уявлень про психічне як своєрідний прояв живої природи взагалі й людського буття зокрема.

З історії доннаукових уявлень про природу психіки

Первинні уявлення про психіку, а власне душу, виникли через неможливість людини збагнути різницю між живим і неживим, причини сну й неспання, хвороб, екстатичних станів, смерті... Основою формування перших уявлень про душу був фетишизм – приписування речам прихованої внутрішньої сили, могутності, що потребує поклоніння. Анімістичні уявлення пов'язувалися з визнанням існування душі в усіх природних тілах. Така душа могла зазнавати різних перетворень – відлітати, мандрувати деінде і повертатись у своє тіло, переходити з одного тіла в інше тощо.

Слово «психіка» походить від давньогрецького «псюхе», що означає «душа». Нашим пращурам душа уявлялася в образі птаха (або диму, випару), що полишає людину в момент смерті. Давні греки залишили нам міф про чарівну земну дівчину Психею, що уособлювала уявлення про людську душу з усіма її специфічними ознаками. Із цього міфу зрозуміло, що людська душа мислилась як така, що має природне, цілком земне походження, вирізняється красою, прагненням до високого, небесного, божественного, а також спроможністю до кохання. Неземна краса Психеї може викликатися в інших заздрість, через що на неї чекають приниження, го-

ніння, образи навіть від самої Афродіти. Любов до найпрекраснішого бога Ероса (Амура) накликає на неї тяжкі випробування. Слабкість Психеї виявляється у її недовірливості, надмірній цікавості й піддатливості впливові оточення. Вона не завжди може відділити правду від неправди, суттєве від другорядного, закоханість від справжнього кохання. Але усвідомивши свої помилки, вона готова подолати будь-які перешкоди. І в цьому Психея-душа знаходить розуміння і підтримку небесних сил. Урешті-решт стійкість у боротьбі за своє щастя дозволяє їй повернути собі коханого, замиритися з Афродітою і отримати від Зевса безсмертя. Тобто в цілому ця міфологічна концепція душі схоплює її природність, потенційну належність світам земному і божественному, самопричиновість, самодостатність, своєрідність, але водночас і внутрішню суперечливість, яка може породжувати різного роду проблеми. Проте у Психеї достатньо внутрішніх сил, аби протистояти всім негараздам і досягати гармонії з довкіллям і з самою собою.

Давньогрецькі філософи приділяли велику увагу вивченню природи психе і чимало зробили в цьому напрямку. Фалесові належить пріоритет у висуненні ідей про первинність об'єктивної реальності відносно наших відчуттів, про відчуття людини як первинне джерело інформації щодо навколишнього світу і його законів. Він перший назвав душу субстанцією, здатною до вічного саморуху. Анаксимандр намітив підхід до аналізу душі як стану матерії. Анаксимен, намагаючись з'ясувати природну основу, сутність і призначення людської душі, дійшов висновку, що вона є повітрям, і саме ця властивість дозволяє їй охоплювати все тіло і утримувати його в цілості. Піфагор визначав душу як число. Анаксагор також розглядав душу як утворену з повітря, але вважав її похідною від Розуму – сили, яка надає всім природним явищам закономірного характеру: Розум (дух) має владу над усіма речами, яким властиве життя, він не має меж, він кермує собою сам і не змішується ні з чим. Геракліт спробував розкрити суперечливу сутність душі та пояснити природу її життя і смерті: «Психеям смерть – стати водою; воді ж смерть – стати землею; із землі ж вода народжується, а з води – психея». Парменід також заперечував можливість виникнення душевних явищ із «нічого» та їх зникнення в «ніщо».

В античній філософії дістали свій початок і розвиток матеріалістичні та ідеалістичні погляди на природу душі. Так, за Демокритом, душа складається з кулястих, рухливих (як у вогню) атомів, що приводять у рух усе тіло. Розумна душа міститься у грудях, проте найкраще сполучення легких і важких атомів – у мозку. Тому саме в ньому зосереджені пізнавальні здібності людини. Серцю відводилась роль органу благородних пристрастей, печінці – чуттєвих потягів. Демокрит обстоював думку про природне походження душі та психічних властивостей людини, проте з атомістичних позицій не міг пояснити природу психічного в усій його суперечливій складності. До речі, Левкіппу чи Демокриту приписують думку про те, що річ може бути реальною, але при цьому не бути тілом. Гіппократ вважав мозок («велику залозу») органом мислення і відчуття, яким ми «мислимо і розуміємо, слухаємо і розпізнаємо». Як відомо, він залишив після себе вчення про типи темпераменту, яким користується і сучасна наука. Гален стверджував, що без нерва немає жодної частини тіла, жодного довільного руху і жодного почуття.

Сократ не створив якогось розгорнутого вчення про душу. Однак він перший звернув увагу на необхідність і можливість пізнання людиною власної душі, її здатності мислити, відшуковувати істину і відстоювати свою моральну позицію у світі. Тобто саме від Сократа пішла науково-психологічна традиція виокремлення внутрішнього світу людини, її душі, психіки як об'єкта пізнання.

На відміну від античних матеріалістів Платон обстоював думку про різну природу душі й тіла, стверджував ідеальність і безсмертя душі. Розкласти, казав він, можна тільки щось складне, втім, часом душа, як і ідеї, проста, вона не складена з частин. А те, що просте, не може початися, скінчитися чи змінитися. Видимі речі – минуші, а невидимі – вічні. Тіло видиме, а душа невидима, тому душа має бути віднесена до тих речей, котрі є вічними. Душа користується тілом як знаряддям сприймання. Їй надана здатність керувати тілом, щоб вона не ставала сама для себе причиною зла. Увійшовши в смертне тіло, душа спочатку, так би мовити, втрачає розум. Але потім, коли з'являється гармонія між частинами тіла,

вона відновлюється і починає «пригадувати» те, що споглядала у світі ідей. Ідея безсмертя душі Платона може тлумачитись і як те, що досвід життєдіяльності душі не вмирає разом із тілом людини, а стає надбанням вічності та потребує осягнення і примноження. Саме тому безсмертна (а не смертна) душа вимагає турботливого ставлення до себе. До речі, «ідеаліст» Платон погоджувався з думкою, що зв'язок душі з тілом здійснюється через головний мозок, в якому приховані корені роду людського і сім'я божественного начала.

Розгорнувши вчення про душу знаходимо в Арістотеля. Узагальнюючи уявлення своїх попередників, він запропонував оригінальну онтологічну пояснювальну модель душі як сутнісної форми тіла. Так само як форма надає кам'яній брилі вигляду скульптури, так душа надає тілу сутнісної визначеності й довершеності. Вона є тією силою, що перетворює можливість тілесного буття в дійсність. Арістотель назвав цю здатність душі «ентелехією», що означає «здійснення». За такого розуміння, зазначає він, не варто питати, чи становлять душа і тіло якусь єдність, як і не доречно ставити таке питання стосовно воску і зображення на ньому. Душа є здійсненням тіла, тому вона не може існувати без тіла і не може бути тілом. Запитуючи про те, чи є душа чимось єдиним і неподільним, чи складається з частин, Арістотель дійшов висновку про співіснування в людині трьох видів душ – рослинної, тваринної та розумної. Саме розумна душа визнавалася ним безсмертною, але не тому, що продовжує існувати після смерті тіла, а тому, що має божественну природу.

Схоже, не всі визначення душі Арістотелеві вдалося несуперечливо узгодити між собою. Так, душа, оскільки вона є сутністю, метою, джерелом і рушійною силою, розглядається ним як те, що спричинює тілесну активність. Більше того: природне тіло є знаряддям душі. І водночас виявляється, що душа належить тілу. Цікавим тут видається риторичне запитання Арістотеля: «Чи не відноситься душа до свого тіла, як корабельник до свого судна?» На його думку, неправильно говорити, що душа гнівається, жалкує чи вчиться, а правильно, що людина завдяки душі розмірковує, вчиться, жалкує чи співчуває. Але тут залишається відкритим питання про те, яка інстанція презентує цю «людину», що має душу і користується

нею. Не менш проблемним бачиться в контексті сказаного твердження про те, що душа може виступати сутнісною основою «лише такого природного тіла, джерело руху і спокою якого міститься у ньому самому». Чи не ця думка підштовхнула Р. Декарта до ідеї про певну причинову незалежність тілесного життя від життя душевного?

«Психологія як наука повинна була починатися з ідеї душі», – зауважував Л. С. Виготський. І з цим важко не погодитись. Адже первинні уявлення про душу і перші спроби узагальнення її сутнісних ознак, зроблені, зокрема й насамперед, античними мислителями, виокремлювали із загалу буття внутрішній душевно-психічний світ людини як частину реальності, дійсності, як самобутнє сутнє, що якісно відрізняється від інших сутніх і водночас перебуває з ними у природному зв'язку, як єдине, неподільне, автономне, самодостатнє ціле, незалежне у своєму існуванні від того, хто, як і навіщо прагне його пізнавати, але й таке, що піддається дослідженню, може бути вивченим і зрозумілим у своїх сутнісних проявах.

Які ознаки надають душі (психіці) якісної своєрідності? Насамперед це представленість в індивідуальному і загальнолюдському досвіді феноменів, якісно відмінних від тих, що притаманні світові речей. Так, ми не можемо безпосередньо сприйняти думки чи почуття іншої людини, виміряти їхню довжину, вагу, швидкість перебігу тощо. Водночас за своєю природою душа не тільки протилежна фізичному світу, але має з ним чимало спільного. Душа – жива субстанція, яка має в собі джерело і причину власного руху, а також виступає тією силою, що пробуджує в тілі життя і специфічні для нього прояви активності, спрямовує його рух у певне річище. Душа несе в собі знання про світ і про саму себе, а також здатна й зацікавлена отримувати і поповнювати ці знання. Душа – єдине неподільне ціле, в якому можна виокремлювати певні складові, але розглядати їх як пов'язані між собою природним зв'язком. Якщо душа утворює сутнісну основу тіла, то дух становить сутність душі. Маючи розумну душу як частинку всемогутнього духу, людина володіє воістину безмежними можливостями пізнання світу і своєї власної природи.

Перелік онтологічних ознак психічного як душевного, виділених античними філософами, можна продовжувати, але загальна їхня картина буде вельми строкатою, немовби побудованою на основі принципу взаємодоповнення. При цьому відомо, що розвиток уявлень про душу в епоху Античності відбувався в умовах суперництва думок і супроводжувався гострими дискусіями, зокрема між представниками матеріалістичного та ідеалістичного напрямів.

Назагал історична значущість античної «ідеї душі» для психологічної науки полягає насамперед у тому, що саме від неї почалося формування уявлень про внутрішній світ людини, а відтак постали загальні підстави для проголошення психіки (в усіх можливих розуміннях цього слова) об'єктом пізнання взагалі й науково-психологічного зокрема.

У X ст. значний внесок у розвиток природничонаукових уявлень про психіку зробили видатні мислителі арабомовного світу. Багато в чому наслідуючи Арістотеля, вони, втім, зуміли виявити нові важливі особливості душевного світу, що мають характер власне наукового знання. В їхніх працях дедалі чіткіше розводяться теологічні судження про душу і природничонаукові судження про психіку. Так, Ібн Сіна (Авіценна) визначав душу як певний рівень розвитку тілесного організму, коли останній стає здатний діяти на основі свідомого вибору й міркування, а також сприймати всезагальне. На основі проведених досліджень арабський мислитель робить висновок про те, що джерелом психіки є мозок, що кожній психічній функції відповідає певна ділянка чутливих нервів чи півкуль мозку. Можна сказати, що до «проявів душі» Ібн Сіна відносив фактично все те основне, що вивчає сучасна наукова психологія. На його думку, душа діє самостійно, вона тісно пов'язана з тілом, є рушієм його активності, а також прагне пізнати саму себе за допомогою розуму. Оскільки душа є носієм ідеї, а ідея безсмертна, то й душа теж безсмертна.

Аль-Газалі у своїх поглядах на душу наче повертається до релігійних догматів, але саме він здійснює одну з перших спроб дослідження логіки становлення системи психіки людини. Так, першим з'являється відчуття дотику, потім зорові відчуття, а за ними вже

слухові. Потім утворюється відчуття смаку. До семи років у людини працюють усі відчуття і формується здатність до розрізнення. На наступному етапі розвитку у неї з'являється розум, а на останній фазі людина наділяється здатністю до пророкування. Щоправда, ця логіка не є притаманною психіці як такої, а є Божим творінням.

Існує думка, що найбільше зусиль, аби відновити для Європи вчення Арістотеля, доклав Ібн Рушд (Аверроес). Проте він не тільки пропагував вчення грецького мислителя про природу душі та психіки, а й суттєво переробив його. Індивідуальна душа, за його твердженням, є продуктом чуттєвості і формується у процесі життєдіяльності на основі взаємодії з навколишнім світом. Душа руйнується і нищиться, якщо руйнується її зв'язок зі світом. Отже, вона смертна, як і тіло. Арабський мислитель пропонував розрізнати тілесне, душевне і розумне в людині. При цьому душі відводиться подвійна роль. Вона панує над тілом, скеровує його активність, виявляючи чутливість, сприйнятливність, переживаючи пристрасті, але коли вона звертається до розумного, усе другорядне просто відкидається.

На відміну від східних учень про душу і психіку в західній культурі Середньовіччя формуються переважно теологічні концепції душі, вона розглядається не як самобутнє сутнє, а як результат божественного творіння. Від самого початку кожна людська душа є грішною і потребує спасіння. В такий спосіб у неї закладаються певна інтенція і потенція – необхідність і можливість звільнитися від первородного гріха, досягти святості через праведне життя і віддане служіння Господу. Щоправда, навіть для отців Церкви не все було цілком зрозумілим у тих догматах, істинність яких вони так палко відстоювали. Зокрема, Августина Блаженного бентежила думка про те, що величезна більшість людського роду приречена на вічні муки. Але ще більшою загадкою для нього було успадкування гріха кожною новою душею. Якщо за християнськими канонами душа не передається через сім'я, але створюється заново при народженні кожної людини, то яким же чином тоді передається від покоління до покоління прабатьківський гріх Адама? Цікавим в ученні Августина про душу було положення про те, що її основу

складає воля. Тож можна вважати, що Августин став ініціатором течії, яка пізніше дістала назву волонтаризму.

Фома Аквінський був послідовником Арістотеля і багато чого перейняв від нього у своїх поглядах на природу душі. Він войовничо виступав проти природничонаукового напрямку в дослідженні психіки «східними анархістами». Душа визначалася ним як єдина субстанція, яка не залежить від людини. У ній зосереджені як психічні здатності, так і продукти людської активності – уява, пам'ять, судження тощо. Спочатку в душі з'являється образ об'єкта, потім вона усвідомлює цей образ, а зрештою – пізнає саму себе як унікальну. Розум входить в душу, і саме ця частка надає їй ознак безсмертної.

У той же час матеріалістичні погляди на душу висловлював схоласт Д. Скот, який припускав, що потенція психічного, здатність до мислення притаманна самій матерії, що робить надлишковими поняття «дух» і «душа» як пояснювальні принципи. В. Оккам виділяв в душі перцепти (відображення) і концепти (узагальнення) і вважав, що другі будуються на основі перших через мову. Р. Бекон заперечував субстанційність душі та психіки. На основі експериментів він робив висновок, що внутрішній світ людини формують зовнішні впливи.

Епоха Відродження має таку назву, оскільки вважається, що це був період вивільнення людського духу з-під влади релігійних та інших середньовічних догматів і приписів. За зразок оновлення був обраний Античний світ з його загостреним інтересом до можливостей людини як вільної істоти. Провідні мислителі Відродження намагалися відновити уявлення давньогрецьких філософів про природу душі й людину як її носія, але робили це з позицій нових на свій час досягнень філософської, теологічної та наукової думки.

Людина епохи Відродження страждає від суперечностей між ілюзорним і реальним. Найбільш суттєвим і своєрідним є те, що після середньовічної поневоленості духу Ренесанс формує людину, яка сама визначає себе і весь світ, виступає вихідним пунктом своєї душевної та духовної активності. Так, Дж. Піко делла Мірандола формулює принцип вільного вибору в самовизначенні людини, а Леонардо да Вінчі розгортає важливі для психології ідеї універсалізму та індивідуалізації. Саме тоді Н. Мак'явеллі ставить світ перед

феноменом Великого Інквізитор, а Дж. Бруно являє зразок героїчного ентузіазму. Суттєвою ознакою і особливим здобутком епохи Відродження є розкриття внутрішніх суперечностей людської натури і, власне, мотивів, рушійних сил її поведінки. Підтвердження тому – глибокі думки Н. Кузанського про збіг протилежностей у душевному світі людини, ідеї М. Монтеня і Я. Беме про двоїстість людської природи тощо. Проте вищим психологічним надбанням епохи Відродження, як зазначав В. А. Роменець, є уявлення про людську індивідуальність, що підносить людину до титанічного рівня і наближає її до Бога. Водночас усвідомлення залежності від самої себе, визнання себе відповідальною за власне буття і буття світу може породжувати відношення, що виявляє себе у суперечливих формах як самозаперечення, так і знецінення іншого.

Якщо для кожного етапу історичного розвитку можна розкрити причиново-наслідкові зв'язки, що з'єднують його як з минулим, так і з майбутнім, то деякі періоди, зберігаючи ці спадкоємні зв'язки, все-таки виступають як поворотні пункти, від яких починається нова епоха; ці періоди пов'язані з майбутнім тісніше, ніж із минулим (С. Л. Рубінштейн). Таким періодом для філософської та психологічної думки був час великих раціоналістів (Р. Декарт, Б. Спіноза) і великих емпіриків (Ф. Бекон, Т. Гоббз), які поривають із богословськими традиціями та закладають основи сучасного наукового знання.

Мислителі Нового часу відмовилися від основної онтологічної ідеї своїх попередників про те, що рухом природних тіл правлять безтілесні душі. Тим самим живе тіло, яке в усій попередній системі знань розглядалося як «одушевлене», звільнялося від впливу і втручання душі. Такі погляди базувалися на результатах різного роду наукових досліджень, зокрема на відкритті В. Гарвеєм кровообігу: серце, що діє, як помпа, перекачує кров, і для цього йому не потрібно участі душевних сил.

Ф. Бекон визначав душу найбільш простою з усіх субстанцій і виключав з її складу органічні функції – те, що Арістотель називав рослинною і тваринною душами. Він вважав не потрібним застосовувати поняття душі для пояснення законів роботи тіла і притаманних йому психічних функцій.

Р. Декарт відмовив душі в ролі регулятора не тільки діяльності внутрішніх органів, а й взаємодії всього організму із зовнішнім світом. Він доводив, що тілесний устрій і без душі здатний сприймати зовнішні впливи і реагувати на них. Проте це не означає, що душа стає надлишковим утворенням. Декарт вважає її субстанцією, рівноправною з великою субстанцією природи. На відміну від тіла душевна субстанція може мати уявлення про саму себе, споглядати себе, усвідомлювати свої прояви. Мислитель заперечував існування несвідомої психіки, оскільки розглядав душу як сповнену змістів, уроджених ідей, знань про сутність речей і закони світу. Намагаючись пояснити принцип поєднання в одній цілісній людській істоті тілесної та душевної субстанцій, Декарт сформулював положення про психофізичну взаємодію, що існує між ними. Тіло впливає на душу, викликаючи в ній «стражденні стани» (пристрасті) у вигляді чуттєвих сприймань, емоцій, почуттів. Душа завдяки притаманним їй мисленню і волі впливає на тіло, примушуючи його діяти у потрібному їй напрямку. При цьому не тільки тіло звільнялося від влади душі, але й душа у своїх вищих проявах ставала вільною від тіла. Тіло може рухатись, душа – мислити. Тіло може реагувати на зовнішні подразники, душа – відобразити замкнені в собі внутрішні стани і змісти. Як відомо, Декарт навіть спробував визначити конкретний тілесний орган, в якому відбувається контакт душі з тілом, і вважав таким «шишкоподібну залозу».

З матеріалістичних позицій виступав проти вчення Декарта про душу Т. Гоббз. Він заперечував існування душі як окремого сутнього, стверджуючи, що відчуття є результатом впливу матеріальних речей на організм. На основі відчуттів за законом інерції виникають уявлення, які перетворюються на думки. Психічні елементи поєднуються між собою за принципом суміжності. Пізніше ідеї Т. Гоббза про такий механізм роботи організму і психіки дістали назву асоціації.

Б. Спіноза, виступаючи проти декартівського дуалізму душі й тіла, обґрунтовував існування єдиної субстанції – Природи. Людина – цілісна тілесно-духовна істота, підпорядкована у своєму існуванні природним законам. Тому марно говорити, що душа має хоч

якусь «свободу волі». Людська душа – не самостійне сутне, не субстанція, а лише модус мислення. Людина – це «духовний автомат», і відчувати себе вільною вона може так само, як каміння, що «вільно» падає. Вона може тільки осягнути хід світового процесу і узгодити з ним своє життя. Свобода її полягає у пізнанні необхідності.

Г. Ляйбніц, як і Спіноза, був адептом цілісного підходу до людини. Проте він вважав, що відношення душі й тіла будуються за формулою психофізичного паралелізму. Вони мають різну природу і тому не можуть впливати одне на одне. Душа і тіло діють незалежно, однак Бог зробив так, що між ними існує «напередумовлена гармонія». Вони подібні до двох годинників, які завжди показують однаковий час, оскільки запущені з величезною точністю. Ляйбніц був прихильником теорії «вроджених ідей». Душа людини, мовляв, схожа на брилу білого мармуру з прожилками неоднорідності. Актуалізувати ці прожилки-ідеї можна шляхом напруженої уваги, пригадування, а також навчання й виховання. Учений не погоджувався з Декартом і в тому, що світ душі обмежується лише свідомістю. На його переконання, існують так звані «малі перцепції» – непомітні для самої душі акти сприймання, які, однак, можуть усвідомлюватися завдяки механізму апперцепції.

Уявлення про людську душу Г. Ляйбніц поклав в основу своєї «монадології». Монади (від грец. *modas* – одиниця) – неподільні духовні субстанції. Кожна з них наділена психікою – сприйняттям і прагненням. Тобто все у світі є живим, одухотвореним і діяльним. Кожна монада (душа) є мікрокосмом зі своїм унікальним внутрішнім змістом. Монада – замкнена система, в неї не може увійти щось іззовні і ніщо не може вийти назовні. Це – будинок без вікон і дверей. Власне, такою є людська душа – незалежна, самобутня і самодостатня, невичерпна, унікальна і діяльна. Рух монади становить її духовний розвиток, що здійснюється за певною логікою сходження від примітивного до вищого. Ступені такого сходження мають психологічну природу: перший – відчуття, другий – споглядання, третій – уявлення і останній – самосвідомість. Отже, вищі форми душевної активності надбудовуються над нижчими, а відтак залежать від них.

Дж. Локк виступав проти існування «вроджених ідей» і так само, як Т. Гоббз, дотримувався думки, що всі знання, які має людина, вона отримує із свого життєвого досвіду. «У свідомості немає нічого, чого б не було у відчуттях», – стверджував він. Тож психіка дитини подібна до «чистої дошки» (*tabula rasa*), на якій життя пише свої письмена. Досвід людина набуває з двох джерел – з органів чуття і з внутрішнього споглядання діяльності свого розуму. Отримані у такий спосіб образи-ідеї постають у свідомості, складають її зміст. Проте запроваджений Локком емпіричний підхід до вивчення психіки не був послідовно науковим, оскільки, мовляв, урешті-решт, все в людському житті відбувається не самочинно, а у відповідності з промислом Божим.

Таким чином, у XVII ст. відбувається кардинальна переорієнтація у вивченні внутрішнього світу людини. Тілесне починає розглядатись як певною мірою незалежне від душевного і навіть як таке, що може породжувати, продукувати психічне. Більше того, робляться спроби пояснити роботу душі на основі природних, земних законів, основним з яких на той час вважався закон асоціації. Саме в цьому можна вбачати особливість розуміння психічної реальності, що протистояла як об'єкт пізнання його суб'єктові.

Епоха Просвітництва відрізнялася від попередніх епох насамперед прагненням повернути людині її натуральність, автентичність, істотність, достеменність. Вважалося, що шлях до цієї мети пролягає саме через наукове, а не міфологічне чи релігійне пізнання законів світу і природи людини. Отримані істинні знання слід поширювати в маси, аби здолати неучтво, марновірство, аморальність, злочинність тощо. Вірилося, що через просвіту можна зробити цей світ досконалішим, а життя людини – щасливішим. Що стосується характерних для цієї епохи уявлень про внутрішній світ людини як окремого об'єкта пізнання, то вони інтегрувалися переважно навколо ідеї про асоціацію як універсальний механізм психічного, душевно-духовного життя. Власне, це була спроба не просто відповісти на питання, що таке душа і як вона пов'язана з тілом, але зрозуміти, як саме ця психіка-душа працює. Психологія того часу віддавала належне механістичному способу тлумачення природи сутнього, в тому числі й внутрішнього світу людини.

Засновником асоціативного підходу до тлумачення природи психіки вважається Д. Гартлі, хоча саме це поняття використовували ще Арістотель та пізніші мислителі. Якщо людське тіло водночас піддається впливові двох чи більше тіл, зазначав Б. Спіноза, то душа, уявляючи одне з них, одразу згадуватиме й про інші. Дж. Локк звернув увагу на механізм асоціації, визначаючи його як «неправильне й неприродне сполучення ідей». Власне, Д. Гартлі вибудував фізикалістське вчення про механізм асоціації, поклавши в його основу уявлення про те, що душа може взаємодіяти зі своїм тілом і з іншими тілами завдяки притаманній усій природі вібраційності. Дослідник виділяв два вібраційні кола – велике й мале. Велике проходить від органів чуття через мозок до м'язів і визначає поведінку індивіда. Мале коло вібрації розташоване у білій речовині мозку і становить основу психічного життя. Вібрація у великому колі здатна викликати вібрацію в малому, яка може більше чи менше усвідомлюватись і залишати свій слід. Асоціація якраз і встановлює зв'язок між окремими вібраціями в малому колі. Так, на думку Д. Гартлі, відбувається процес мислення – на основі поєднання у часі вібрацій образів предметів і вібрацій слів.

Дж. Прістлі пов'язував здатність відчуття, сприймання і мислення з певним рівнем організації матерії. Проте він у своїх міркуваннях не доходив висновку про те, що психіка не тільки за своєю природою пов'язана з мозком, але є також відображенням об'єктивного світу. Він наївно вважав, що дух міститься всередині людського тіла. Намагаючись об'єднати душу з тілом, він ще не розумів їхньої якісної відмінності. Проте цікавими є аргументи Прістлі на захист матеріальної природи душі, спроби відстояти уявлення про активність матерії, гіпотези про існування функціональної мозкової системи, про неправомірність протиставлення душі й тіла, які становлять одну субстанцію.

Іншим чином тлумачив асоціативну роботу душі Дж. Берклі, на думку якого ми нічого не можемо стверджувати відносно існування фізичного світу, а, відтак чуттєвий досвід формується не на основі сприймання об'єктивної дійсності, а є продуктом асоціацій. Єдиною реальністю є свідомість. Відчуття є феноменами свідомості: «бути – означає бути у сприйнятті».

Якщо Дж. Берклі намагався подолати соліпсизм свого вчення, апелюючи до божественної сили, то Д. Г'юм, вважав більш раціональним визнати неможливість пізнання того, чи існує світ за межами людської свідомості, і цілком задовольнявся в поясненні природи душі уявленнями про те, що і суб'єктивний досвід, і сам суб'єкт є асоціативними утвореннями, своєрідними пучками асоціацій. Він уявляв душу чимось на зразок театральних підмостків, на яких одні сцени змінюють інші. Від Берклі та Г'юма пішла традиція тлумачення суб'єктивного досвіду як самодостатньої, незалежної ні від чого психічної реальності.

Подальші спроби незалежного від містичних сил і вільного від агностицизму пояснення душевно-духовного, психічного світу живих істот і насамперед, людини здійснили представники французького Просвітництва.

На думку Ж. Ламетрі, душу не слід розглядати як щось іззовні нав'язане тілу, оскільки вона є його частиною і може мислити лише завдяки певній організації мозкової тканини; власне, вона і є результатом такої організації. Людина – своєрідна машина, здатна відчувати, мислити й насолоджуватися життям. Аби краще зрозуміти антропологічну єдність душі й тіла, Ж. Ламетрі обрав шлях «матеріалізації» душі та «ідеалізації» матерії. На відміну від Декарта він намагається довести протяжність душі, залежність її від відчуттів, ототожнює її з функціонуванням тілесних органів, удаючись при цьому до аргументів, які можна віднайти у сенсуалізмі й асоціанізмі. Ж. Ламетрі не вважав, що активність людини вичерпується її залежністю від середовища, і намагався виявити й дослідити ті детермінації, які людина віднаходить у самій собі. Хоч як це дивно, але автор «Людини-машини» проголошував панегірик уяві, яка, власне, робить людину самодостатнім сутнім.

П. Кабаніс, відповідаючи на досить своєрідне питання про те, чи усвідомлює організм людини свій стан після того, як їй на гільйотині відтинають голову, стверджував, що таке не можливо, оскільки, мовляв, мислення – такий самий продукт мозку, як секреція підшлункової залози чи печінки: за кожною думкою прихований невидимий нервовий процес.

Е. Кондільяк при поясненні природи психіки виходив із сенсуалістичних традицій, використовуючи образ «статуї», яка може тільки відчувати, але потенційно утримує в собі здатність до всіх проявів психічної активності, що актуалізується при впливі на неї будь-якого зовнішнього подразника. Новою була його думка про те, що відчуває саме душа, вона сама бере з усіх відчуттів всі свої пізнання, всі свої здатності. У сучасній психології існує схожа сенсенція про те, що мислить не мозок, а людина за допомогою мозку.

На подібних світоглядних засадах будував своє розуміння психіки Д. Дідро. Тож саме відчуття у їхній взаємодії дають багатоманітну палітру психічного життя людини і навіть її моральної поведінки. Своєю чергою основу відчуттів і всього психічного світу людини складають рухові акти. «Щоб існувати, треба діяти», – стверджує Дідро. При цьому початок волі він відшуковує в об'єктивних обставинах, вважаючи, що хотіння не приходить саме від себе: воно зумовлюється якимось внутрішнім або зовнішнім мотивом, враженням, згадкою, пристрастю, проектом майбутнього. Якщо К. Гельвецій вважав, що геніями чи дурнями людей роблять обставини, в яких вони опиняються, то для Д. Дідро «випадок» – це лише умова, ефект якої залежить від можливостей людини.

Ж.-Ж. Руссо намагався віднайти в людині природне в чистому вигляді й культивувати його. Своєю системою виховання він прагнув сприяти поступові самої природи. Але природне для Руссо – не «чиста дошка» і не «вроджені ідеї»: «ми народжуємося чуттєво сприйнятливими». Тобто йдеться про природність як початкову структуру психічного, не зіпсовану культурою, що має виявляти себе у невимушеності, спонтанійності. Чим ближче людина тримається свого природного стану, тим менша різниця між її здатностями та бажаннями й тим менше вона віддалена від щастя.

Значний внесок у з'ясування природи людської душі, людського духу і людської психіки зробили представники вітчизняного Просвітництва – І. М. Богданович, М. В. Ломоносов, М. І. Новіков, В. М. Татішев, О. М. Радішев та ін. Так, О. М. Радішев протиставляв своє пояснення душевно-духовної природи людини позиції К. Гельвеція. Він закидав останньому, що той, мовляв, не розкрив

соціальності людської істоти: «Человек паче всех есть существо соучаствующее», «Человек рожден для общежития», «Человек существо общественное и созданное, чтобы жить в обществе подобных». Відтак уявлення про основне джерело формування і розвитку внутрішнього світу людини переносилися на суспільство.

Особливої уваги заслуговують думки українського мислителя Г. Кониського про природу душі. Аналізуючи традиційні поділи душі, доповнюючи їх «бажальною», «руховою», «раціональною», він говорив також про «нижчу» і «вищу» душі, про підпорядкованість першої другій, про відмінність тваринної та людської душ. Г. Кониський висловлював сумнів щодо потойбічного, позатілесного існування душі й підійшов до моністичного її розуміння, розглядаючи окремі психічні функції як її прояви. Він вважав, що душевне життя наповнене життям духовним.

Обгрунтовуючи думку про абсурдність людського буття, замкненого в речовому світі, видатний український мислитель Г. С. Сковорода стверджував, що без науки про душу всі людські знання втрачають сенс. Людина має повернутися до самої себе, долаючи те, що є для неї зовнішнім. Г. С. Сковорода продовжував розвивати феноменологічну традицію Просвітництва, закликаючи людину шукати за символами істинне, достеменне. Кожна людина має два серця – ангельське й сатанинське, а тому їй треба зробити вибір, якому серцю віддати перевагу. Особливої значущості набувають міркування Сковороди про вибір людиною того, до чого вона придатна від природи. Але цю свою придатність, спорідненість своїм нахилам їй потрібно з'ясувати шляхом самопізнання.

Отже, суттєвим здобутком епохи Просвітництва можна вважати формулювання двох онтологічних положень: про психіку як функцію високоорганізованої матерії – мозку, і про залежність функціональних і змістових характеристик психіки від природних і соціокультурних умов життя, а також власної активності людини. Тим самим був зроблений ще один крок у напрямку демістифікації уявлень про природу психіки і закладений фундамент для подальшого наукового вивчення її сутнісних ознак.

Проте це не означало, що у визначенні сутності психіки було досягнуто порозуміння. Основні суперечності виникали передусім

довкола питання про можливість формування й розвитку самим індивідом його душевно-духовних сил. На розв'язання цієї фундаментальної проблеми спрямували свої зусилля представники німецької класичної філософії.

І. Кант уперше чітко сформулював два взаємопов'язані фундаментальні питання: якою людиною стає внаслідок творчості природи і хто вона є як вільно діюча істота, що творить і мусить творити саму себе. Знання, вважав він, є результатом впливу зовнішніх об'єктів на наше сприймання. Здатність сприймати ці впливи і проникати в сутність явищ притаманна людському індивідові від народження. Тобто від самого початку він несе в собі апріорні (переддосвідні) форми мислення, способи організації знання (апперцепцію, трансцендентальні схеми) і різного роду категорії, зокрема час і простір. Помислити щось – означає аналізувати, синтезувати і структурувати у форму цілісного об'єкта різні феномени, що дані нам у сприйнятті, за допомогою закладених в людині апріорних можливостей. Таким чином, людина у І. Канта постає як самодостатній суб'єкт психічної активності, свідомості і, власне, пізнавальної діяльності. Щоправда, відкритим залишається питання стосовно природи цих апріорних форм, які дозволяють людині виступати в ролі такого суб'єкта.

Й. Гердер схилився до думки, що душа – це вища, матеріальна за своєю природою здатність людини, яка може управляти не лише тілом, а й самою собою, досягати внутрішнім поглядом глибини своєї сутності. Розумність – не природжена властивість людини. Індивід сам створює свою розумність і користується свободою, суть якої полягає у праві на вибір. Людину створено для того, щоб вона відчувала своє існування та сподівалася на безсмертя. Дух гуманності, людяності становить, за Й. Гердером, справжній потяг усього її життя. Феномен людяності досягається завдяки взаємному впливові людей одне на одного.

Ф. Шіллер у своїй праці «Про грацію і гідність» виводить поняття «прекрасної душі», чим долає кантівське протиставлення чуттєвої схильності і морального обов'язку, інстинкту і морального закону. «Прекрасній душі» притаманна природна спонтанійність. Вона вільна, оскільки краса не може бути невольною.

Й. Фіхте здійснює вивільнення людини через визнання зовнішнього світу продуктом її активності. Він перевертає античну аксіому, згідно з якою «аби діяти, спочатку треба бути», стверджуючи, що «буття прямує за дією». «Я», за Й. Фіхте, не покладається нічим іншим, воно є «безумовною умовою самого себе». Тобто воно саме покладає і творить себе. При цьому «Я» покладає себе не як щось статичне, а як певну діяльність, що передбачає покладання іншого, відмінного від «Я» і навіть протилежного йому. Власне, це протиставлення «Я» і «не-Я» має місце всередині «Я», оскільки поза ним нічого не існує. «Не-Я» потрібне «Я» для того, щоб у цьому протиставленні відчувати себе. «Я» протистоїть «не-Я» як свобода протистоїть необхідності. Відтак у пізнавальній діяльності активність «Я» обмежується активністю «не-Я», у практичній діяльності, навпаки, – активність «не-Я» обмежується активністю «Я». Світ сутнього твориться силою уяви несвідомо. Однак продукти роботи уяви усвідомлюються, проходячи етапи відчуження, сприймання, судження. Ось чому нам видається, що предметний світ існує поза нами. Важливість учення Й. Фіхте для психології полягає насамперед в онтологічній розробці категорії «Я», а також у спробі доповнити уявлення про зовнішню детермінацію людського буття уявленням про його внутрішні детермінанти.

Учення Г. Гегеля вважається об'єктивноідеалістичним. Очевидно, що він, зрештою, прагнув з'ясувати те долюдське й надлюдське першоджерело, з якого походять усі закони світобудови і, зокрема, людського буття, закони розвитку та гармонії, що спостерігаються у світі сутнього. Гегель створив довершену систему, поставивши в її основу уявлення про «абсолютну ідею», «світовий розум» і «світовий дух», взявши за модель (як і Платон) людську самосвідомість і самодіяльність. Проте на відміну від Й. Фіхте він вважав, що самопізнання, а не творення, є вищою і кінцевою метою людини. Психологічна лінія у філософській спадщині Гегеля представлена вченням про щаблі становлення суб'єктивного духу: дух як душа, сплетена з тілом; дух як свідомість з її здатністю до рефлексії; дух як розум, воля, моральність. Дослідженням останнього, на думку Гегеля, і має займатись психологія.

Л. Феєрбах на противагу Г. Гегелєві вважав марним будь-який умоглядний висновок, який прагне вийти за межі природи й людини. Не дух покладає собі природу, а природа становить основу духу. Не мислення є суб'єктом, а людина є суб'єктом мислення. У волі, мисленні й почутті полягає вища, абсолютна сутність людини як такої, стверджував Феєрбах. «У психології нам влітають до рота смажені голуби, у нашу свідомість і почуття потрапляють тільки висновки, а не засновки, тільки результати, а не процеси організму... Але з того, що мислення для мене не є мозковим актом, відмінним і незалежним від мозку, не впливає, що й саме по собі воно не є мозковим актом. Навпаки, те, що для мене, або суб'єктивно, є чисто духовним непочуттєвим актом, те саме по собі, або об'єктивно, є матеріальним почуттєвим актом».

К. Маркс і Ф. Енгельс також пов'язували свідомість та мислення із функціонуванням мозку. Свідомість – не абстрактна здатність людини, а усвідомлене буття. Розвиток свідомості й мислення є результатом діяльності людини з перетворення природи. Класики марксизму брали дійсність, чуттєвість «не тільки у формі об'єкта або у формі споглядання, а як людську чуттєву діяльність, практику, суб'єктивність». Саме вони у ХІХ ст. сформулювали й намагалися відстояти світоглядне положення про те, що буття визначає свідомість.

Із принципово інших позицій підходили до розуміння психічного представники «філософії життя». За А. Шопенгауєром, індивідуальна воля окремої людини є нічим іншим, як однією з численних форм об'єктивації «світової волі», подолати диктат якої можливо тільки шляхом десуб'єктивації, відмови від власного «Я». Ф. Ніцше уявляв собі світ складеним із «квантів влади». Творча сила людини, мовляв, є похідною від волі до влади.

На думку А. Бергсона, у людській душі відбувається «процес постійного розвитку». Він умовно виокремлював у внутрішньому світі людини два «Я» – те, що триває, відчуває, мислить, і те, що діє. Саме першому «Я» притаманні свобода, спонтанність, розвиток. Але одне «Я» не може без іншого, оскільки ми вільні лише тоді, коли наші дії виходять з нашої особистості.

Історія психічного як об'єкта наукового пізнання

Зарубіжний досвід

XIX століття було ознаменоване розвоєм природничих наук.

Великий вплив на психологічні погляди того часу справили еволюційне вчення Ч. Дарвіна про походження видів шляхом природного добору і, зокрема, ідея про природно-еволюційне походження людини: вона створена не якоюсь містичною силою і не за образом і подобою Бога, а є «вихідцем із мавп'ячого стада». Суть наукового підходу видатного природознавця становили положення про те, що у боротьбі з різними факторами середовища виживають ті істоти, яким вдалося краще пристосуватися до його змін, що психіка є результатом і умовою пристосування до умов життя, а отже, її існування є природно доцільним. Таким чином, центр уваги в дослідженні психіки зміщувався від уявлень про душу, свідомість до уявлень про поведінку, а власне, про взаємодію організму із середовищем. Останнє тлумачилось як сила, здатна викликати зміни в існуванні живих істот і навіть впливати на роботу механізму спадковості. Це стосувалось і психіки людини, яка розглядалась як продукт еволюції психіки у тваринному світі. Важливим для становлення наукових психологічних знань був висновок про те, що психіка кожної людини має індивідуальні відмінності. Цим також спростовувалось уявлення про її неприродне походження. В. Г. Белінський стверджував, що психологія, яка не спирається на фізіологію, так само несамостійна, як і фізіологія, що не відає про існування анатомії.

Становлення психології уже власне як науки в XIX ст. значною мірою завдячує працям Ч. Белла, К. Бернара, А. Галлера, Ф. Галля, Г. Гельмгольца, І. Мюллера, Г. Прохазки, Е. Пфлюгера, М. Голла та ін. Ці видатні фізіологи-експериментатори розвинули й конкретизували уявлення про діяльність нервової системи та органів чуття, про локалізацію психічних функцій у головному мозку, про рефлекторну дугу і механізм підтримання гомеостазу в організмі, про психічну причиновість тощо. Не дивно, що деякі висновки й припущення фізіологів стосовно психологічних феноменів ви-

кликали дискусії: зокрема, ідея І. Мюллера про «специфічну енергію органів чуття» чи «френологія» Ф. Галля. Однак їхні праці заклали фундамент для власне наукових психофізичних досліджень. Якщо психофізіологія з'ясувала причинову залежність відчуття від будови органу, то психофізика встановлювала залежність психічних реакцій від зовнішніх фізичних подразників і виводила певні закони цієї залежності.

Так, Е. Вебера зацікавило питання про те, якої мінімальної сили має бути другий подразник, аби досліджуваний зміг відділити його від першого, тобто відчув різницю між першим і другим відчуттям. Виявилось, що різні органи чуття мають свій поріг розрізняльної чутливості і ця величина є константою. Г. Фехнер також працював у цьому напрямку і, спираючись на результати власних досліджень, а також досліджень Е. Вебера, вивів таку закономірність: інтенсивність відчуття зростатиме в арифметичній прогресії, якщо сила стимулу, що його викликає, зростатиме в геометричній прогресії. Це відношення відоме в науці як закон Вебера–Фехнера. Ф. Дондерс довів можливість вимірювання швидкості не тільки нервових (як Г. Гельмгольц), але й психічних реакцій. Тим самим було зроблено новий крок у спростуванні уявлень про душу, що діє миттєво, і загалом про психіку як щось надприродне.

Важливу роль у становленні психології як науки в XIX ст. відігравали дослідження психічних явищ, що спиралися на ідеї асоціанізму. Зрозуміло, що прогрес у природничих науках, запровадження експериментального методу створювали нові можливості для цих досліджень, виводили їх на більш високий рівень власне наукових узагальнень, що вимагало перегляду багатьох принципових положень класичного асоціанізму, історія якого йде ще від Арістотеля. Цікаво, що взірцем для декого з прибічників цього напрямку були уявлення про хімічний склад речовин. Так, Т. Браун говорив про «хімію духу», звертаючи увагу на те, що у властивостях складних психічних утворень, так само як і складних хімічних утворень, фактично неможливо виявити властивості елементів, з яких вони складаються. Отже, основне завдання вбачалося в тому, щоб виокремити ці складові та пояснити утворення цілого на основі асоціативного принципу.

Думки про те, що складні психічні явища утворюються шляхом асоціативного зв'язку з більш простих, дотримувався і Дж. Мілль. Проте він наголошував на тому, що психіка має свою будову і у своєму функціонуванні підпорядковується власним закономірностям, тобто не залежить від будови і функцій організму, нервової системи, мозку.

Якщо Дж. Мілль намагався сконструювати модель «ментальної механіки», то його син – не менш відомий представник асоціанізму Д. С. Мілль, як і Т. Браун, орієнтувався на хімічну парадигму у поясненні психічних явищ і сповідував «ментальну хімію». Він прагнув виділити елементи психічного, «атоми свідомості», з яких можна було б скласти щось схоже на таблицю Менделєєва і, таким чином, виводити формули різних психічних феноменів. Проте у його вченні відновлюється залежність психічного від фізіологічного. Асоціативний механізм діє тільки на рівні мозкових структур. Асоціація між думками є лише своєрідним відображенням асоціацій, що виникають між різними станами мозку. Відтак психологію слід розглядати як один із розділів фізіології. При цьому Д. С. Мілль розумів, що психічні явища і психічну активність у цілому не можна пояснити, спираючись на закони функціонування нервової системи. Він один із перших в асоціативній психології, яка фактично не розглядала людину як суб'єкта життєдіяльності, виокремив інстанцію «Я» і говорив про необхідність окремої науки про дух.

А. Бен також виявляв інтерес до того, що надає людині своєрідності, автономності, робить її активним суб'єктом життя. В його працях ідеться про «спонтанну активність нервової системи» і про «творчі асоціації» як здатність розуму утворювати синтези, якісно відмінні від того, що людина має у своєму досвіді. А. Бен сформулював положення про «спроби й помилки» як особливий принцип організації поведінки – щось середнє між рефлекторною і довільною творчою дією. Тим самим він також порушував парадигмальні традиції класичного асоціанізму, який перед тим вільно обходився без уявлень про креативність як сутнісну рису психічного життя людини.

Й. Герbart на відміну від інших вважав доцільним зберегти для психології уявлення про душу, вважаючи, що вона є центром, в

якому формуються знання, і джерелом активності особистості. Він називав відчуття уявленнями – першоелементами душі – і наділяв їх певним зарядом активності, що надало можливість об’єктивно досліджувати психічне за фактором не тільки часу, а й сили. Своєю «теорією статички і динаміки уявлень». Й. Гербарт фактично заклав основу вчення про взаємодію свідомого, підсвідомого і несвідомого. Так, щоб стати усвідомлюваним і потрапити в поле уваги, те чи інше уявлення має вирізнитися значною силою, інтенсивністю, яка потрібна не лише для того, щоб подолати бар’єр між свідомим і несвідомим, а й щоб зайняти місце іншого уявлення, витиснути його на периферію свідомості чи навіть у несвідоме. При цьому інтеграція різних уявлень у свідомому й несвідомому здійснюється за асоціативним принципом.

Г. Спенсер спробував своєрідним чином інтегрувати в асоціативну психологію ідеї психофізики і запропонував еволюційний підхід, основу якого склало уявлення про адаптацію живої істоти, людини до умов її існування. Відповідним чином асоціація розглядалася не стільки як механізм чи принцип дії замкненої в собі системи «організм – психіка», скільки як функція, що забезпечує адаптацію людини до умов зовнішнього середовища – природного і соціального. Тобто у Г. Спенсера психіка знову ж таки починає тлумачитись як активна сила, спроможна утворювати асоціації між психічними образами довколишніх об’єктів і своїми адаптивними поведінковими реакціями. Так відбувся поділ на «психологію свідомості» та «психологію поведінки», що утворять у подальшому окремі напрями психологічної науки. З позицій еволюційного підходу природу психіки можна зрозуміти лише через аналіз особливостей її розвитку, основною з яких є поступова диференціація психічного життя від життя фізичного. Причину розвитку психіки та її виокремлення в особливу форму активності Г. Спенсер пов’язував із зростанням складності процесу пристосування живих істот, людини до середовища, а можливість її розвитку і вдосконалення – з механізмом успадкування досвіду. Кожний людський індивід від народження має знання про час і простір, але це, мовляв, не Божий дар, а результат еволюції, в ході якої утворювалося без-

ліч асоціацій, що передавалися у спадок і надавали можливість новим поколінням успішно адаптуватися до середовища.

У середині ХІХ ст. дослідження психічних феноменів набули поширення і визнання в науковому світі. Укріплювалася думка про психічне як таке окреме, що має природне походження, що у своєму функціонуванні й розвитку пов'язане з фізичною, хімічною, біологічною, фізіологічною формами буття сутнього, але має свої якісні відмінності та функціонує за власними законами. Уявлення про психіку розотожнювалося з уявленнями про душу і свідомість. Остання почала розглядатись як певний рівень розвитку психіки в її зв'язку з несвідомим і поведінкою. Розширювалося коло вчених, які спеціалізувалися у вивченні природи і механізмів психіки, застосовуючи подібно до природничих наук метод експерименту. Формувалася конкурентна щодо інтроспективного підходу думка про можливість об'єктивного дослідження психічних явищ. Ці та інші фактори стимулювали пошук можливостей для оформлення психології як самостійної науки, що не потребує опіки ні філософії, ні фізіології, ані релігійних систем.

Психологія свідомості

Процес формування психології як науки передбачав, окрім дослідницької, велику організаційну роботу, за яку одним із перших узявся В. Вундт. На основі узагальнення результатів досліджень психічних явищ він доводив, що психологія має свій специфічний об'єкт, відмінний від об'єктів дослідження інших наук, зокрема фізіології. На його думку, психологія є наукою про «безпосередній досвід», який не поділяється на досвід зовнішній і внутрішній, який, на відміну від природничих наук, співвідноситься із суб'єктом, його думками, почуттями, волею тощо.

До своєї системи психіки В. Вундт залучав психічні елементи (відчуття), психічні утворення (уявлення, душевні порухи), сполуки психічних утворень (свідомість з її станами і механізмами уваги, аперцепції тощо), продукти психічного розвитку (форми і норми спілкування, міфи, ідеали тощо), психічну причиновість (закони відношення, закони розвитку). Звертаючись до поняття душі, В. Вундт заперечував її субстанційність, пов'язував її сутність із безпосе-

редньою дійсністю самих психічних процесів і розглядав її як те, що обіймає сукупність усіх чинників психічного життя індивіда.

Е. Тітченер поділяв і послідовно розвивав «структурний» погляд В. Вундта на психічне як складене з першоелементів (відчуттів, образів, почуттів). Він стверджував, що свідомість настільки ж давня, як і саме життя, що всі несвідомі рухи людського організму, навіть автоматичні рухи серця, беруть початок від свідомих рухів. Мовляв, спочатку ми вчимося все робити свідомо, а потім переводимо це на рівень несвідомої регуляції. Із цим аргументом сперечатися важко, але його недостатньо для того, щоб стверджувати первинність свідомого відносно психічного. Не менш оригінальною і водночас проблемною можна вважати спробу виокремити в інтроспекції психічну функцію у чистому вигляді, не обтяжену зв'язком з образами предметного світу. У питанні про відношення психіки і мозку Е. Тітченер, як і В. Вундт, стояв на позиціях психофізіологічного паралелізму. Він вважав, що фізіологічне слід розглядати як умову виникнення і функціонування психічного, а не як його причину і сутність. Тим самим обстоювалося уявлення про онтичну своєрідність і самотність психічного, а відтак і право психології бути суб'єктом пізнання, що має свій реальний об'єкт.

Психологічні дослідження другої половини XIX – початку XX ст., що покладали своїм об'єктом свідомість, розвивали наукові уявлення про її активну природу. Зокрема, послідовник В. Вундта О. Кюльпе звернув увагу на те, що свідомість має не тільки сенсорні, а й несенсорні компоненти, зокрема «настанови свідомості», які М. Маєр називав «станами свідомості», а Н. Ах – «детермінальними тенденціями». Тобто дедалі більшу увагу дослідників починала привертати ініціативна, креативна активність психічного. До речі, В. Вундт говорив про «творчі синтети психіки».

Думку про активний характер психічного розвинув у своїх працях Ф. Brentano. Він стверджував, що сутність психіки як такої становлять не змісти свідомості (відчуте, сприйняте, помислене), а ті психічні дії – «акти», завдяки яким ці змісти постають у свідомості. Саме ці акти свідомості (розумові дії, сприймання, усвідомлювання, оцінювання тощо), за Brentano, і слід вважати специфічним

об'єктом психології як науки, що відрізняє її від інших наук, зокрема від фізіології. Його вчення дістало назву «психології акту». Основними психічними актами він вважав уявлення, судження і афекти. Аби утримати в єдності форму й зміст психічного, Brentano звернувся до ідеї «інтенційності», відомої ще від часів середньовічної схоластики. Суть її полягає в тому, що кожний акт свідомості має предметну спрямованість, тобто є інтенційним. Відтак психічне явище складається з певного психічного акту (наприклад акту оцінювання) і феноменального об'єкта (того, що оцінюється).

Цей підхід до пояснення природи психічного дістав розвитку у феноменологічній психології Е. Гуссерля. Останній розглядав інтенційність не просто як спрямованість свідомості на об'єкт, але й як своєрідне переживання і водночас акт конституювання свідомістю цього об'єкта. Тобто в його вченні йдеться про конститутивну, смислотворчу діяльність інтенційної свідомості, що стало новим, порівняно з Ф. Brentano, кроком у розумінні активної природи психічного. Інтенційні переживання, за Е. Гуссерлем, складаються з трьох компонентів: «гіле» – пасивної чуттєвості, «ноези» – духовної активності – і «ноеми» – активності смислоутворення. Інтенційні переживання також диференціюються на: а) світ простих вірувань (докса) і теоретичних міркувань, яким властива природність актів свідомості; б) ціннісно-оцінювальні, або особистісні, переживання. Єдність свідомості досягається завдяки активності «Я», якою охоплюється вся сукупність інтенційних переживань. Проте це «Я» не є кінцевою інстанцією, оскільки, за Е. Гуссерлем, будь-який психологічний суб'єкт несе в собі «чисту форму» трансцендентного еґо, чим і досягається онтологізація останнього. Тому історія людського життя є, зрештою, лише індивідуалізованою формою реалізації імперативу трансцендентного суб'єкта.

Свідомість у Е. Гуссерля розуміється, з одного боку, як невинний потік переживань, а з іншого – як здатність індивідуального «Я» виокремлювати в цьому потоці окремі переживання і конституювати їх для себе як феноменологічні об'єкти. Далі постає питання сутності цих феноменів, для чого здійснюється «феноменологічна редукція», іншими словами, – розчищення ментального

майданчика від усього, що може заважати інтуїтивному проникненню в ті глибини («пра-переживання», «пра-досвід», «трансцендентне ego»), в яких тільки й можна віднайти очевидне у його істинності, аподиктичне знання про сутність сутнього.

Критичні зауваження представників інших психологічних систем до психологічної частини вчення Е. Гуссерля і його послідовників зводяться насамперед до констатації певного розриву між свідомістю і дорефлексивною психікою. Остання у феноменологів розглядається як попередня ланка, допоміжна частина, що обслуговує свідомість і не має самостійного значення. Але при цьому залишаються поза увагою важливі питання психологічної природи самої свідомості, її здатності до інтенційного конституювання тощо.

Якщо у феноменологічній психології проблема свідомості як потоку хоча й розглядалася, але спеціально не розроблялася, то у працях В. Джемса вона стала ключовою. Сутністю його вчення є уявлення про «потік свідомості», членувати який на першоелементи так само безглуздо, як і «різати ножицями воду». В. Джемс виходив з ідеї про спадкову органічну психічну структуру, головну роль в якій відіграють уроджені інстинкти та емоції. Зокрема, й та регулятивна сила, що перетворює «потік свідомості», не привноситься іззовні, а має свою природну основу в самій людині. Свідомість і, в цьому розумінні, психіку він розглядав як функцію пристосування організму людини до умов існування. Тілесне і психічне в його працях тісно пов'язані між собою, оскільки виконують одну функцію і підпорядковані одній прагматичній меті – жити і бути успішним у цьому житті. Яскравий приклад – відоме твердження Джемса, що не емоції стимулюють тілесну активність, а навпаки – тілесні зміни під впливом зовнішніх подразників відображуються і переживаються як емоції. Відтак у науковій психології з'явився напрям під назвою «функціоналізм».

В. Джемс як відомий представник філософії прагматизму, стверджуючи залежність істинності від значущості, віддавав тим самим перевагу внутрішнім, власне психологічним детермінантам активності людини. Наявність (the that) дійсності належить дійсності, але зміст її (the what) залежить від вибору (the which), а вибір

залежить від нас. Дійсність німа, вона нічого не говорить про себе. Ми говоримо за неї. Тобто людська істота – це не тільки і не стільки система, що рефлекторно реагує чи асоціативно діє, а суб'єкт, особистість – «Я», внутрішньо зацікавлене в результатах своєї активності.

Отже, період другої половини XIX – початку XX ст. визначається зростанням протистояння у визначенні об'єкта психології як науки. Сенсуалізму почав активно протистояти раціоналізм, інтелектуалізму – ірраціоналізм, натуралізму – спіритуалізм. Зведення психічного до функції мислення почало врівноважуватися тлумаченням психічного життя як екзистенції тощо. Суть протистояння полягала в тому, що у психічному як цілому одне за одним поступово відокремлювалися ті чи інші його частини, рівні, механізми (свідоме, несвідоме, воля, поведінка, рефлексія, реакція, дія тощо) і робилися спроби підмінити ціле частиною, підпорядковуючи їй усе решта. Так, на зміну і в доповнення фізіологічній психології прийшла психологія свідомості, яку, своєю чергою, почали заперечувати і водночас доповнювати функціональна, поведінкова психологія, психологія діяльності, глибинна психологія; на основі заперечення останньої народилася вершинна психологія тощо.

Цікаво зазначити, що кожний новий крок у науковому пізнанні психіки розпочинався зі спроби інтеграції наявного, з побудови цілісної моделі чи системи психіки, а завершувався виникненням ще однієї «психології», основу якої складало уявлення про якусь нову (або добре забуту) частину чи сторону психічного життя. При цьому конкретну динаміку і послідовність подібної диференціації об'єкта психології визначали різні фактори: розвиток філософської думки, здобутки інших наук, соціально-економічні, соціально-політичні, духовно-культурні зміни, що відбувалися в історії тогочасного людства, а також розвиток уявлень про об'єкт науково-психологічного пізнання.

Така ситуація на стадії становлення психології як науки є цілком зрозумілою. Адже традиційно будь-яке наукове пізнання сутнього починається з його виокремлення з-поміж інших сутніх і подальшого аналізу – реального чи умовного розчленування на скла-

дові. Так сталося і з психологією, яка змогла виокремитись у самостійну науку не стільки тому, що почала використовувати об'єктивні методи пізнання, зокрема природничий експеримент (як прийнято вважати), скільки тому, що наукова спільнота визнала душу окремим, реально існуючим своєрідним сутнім, яке у принципі піддається пізнанню. І лише для того, щоб відділити наукові уявлення про душу від містично-релігійних, було вирішено в науці називати душевне життя життям психічним і вважати його об'єктом науково-психологічного пізнання. Не виключено, що ця логіка могла взагалі не усвідомлюватися тогочасними психологами, але вона діяла із силою закону.

Гештальтпсихологія

Теоретично-методологічні розробки представників психології свідомості багато в чому визначили появу такого наукового напрямку, як гештальтпсихологія, онтологічним стрижнем якого слугувала ідея щодо притаманної людині здатності пов'язувати, структурувати різноманітні відчуття, враження і, зрештою, створювати, цілісні образи. Так, Х. Еренфельс експериментально встановив існування цілісних психічних утворень – гештальтів, убачаючи в них продукт активності свідомості. А. Мейнонг – учень Ф. Brentano – своєю розробкою «теорії предметів» відновив інтерес до вивчення змістів свідомості й цим зробив свій внесок у запровадження принципу цілісності в психології. К. Штумпф синтезував уявлення про змісти й акти свідомості. Ще одним онтологічним приводом для утворення гештальтпсихологічного напрямку стало введене В. Оствальдом поняття «психічної енергії», а також уявлення про два види цілісності: а) утвореної поєднанням елементів (відчуттів) і б) як результату сприймання, що не відтворює, а, власне, самочинно утворює певну цілісність.

Важливо зазначити, що цілісний характер сприймання гештальтпсихологи (М. Вертгаймер, В. Келер, К. Коффка та ін.) пояснювали не цілісністю об'єктів, які сприймаються, але саморухом психічних структур у напрямку до врівноваженого стану. Психіці, мовляв, від самого початку внутрішньо притаманні здатність розрізнення «хороших» фігур, так званий «закон прегнантності» – прагнення

простоти, впорядкованості сприйняття, чіткості й завершеності форми, спроможність і право визначати, що саме в конкретному випадку має бути «фігурою», а що «фоном». Сприймання залежить від минулого досвіду і від загального змісту психічної діяльності людини (закон апперцепції). Образ предмета залишається тотожним самому собі за різних умов його сприймання (константність сприймання).

Гештальтпсихологія заперечувала «атомізм» у психології. М. Вертгаймер дослідним шляхом встановив, що до складу свідомості входять цілісні утворення (гештальти), які не можуть бути розкладені на сенсорні першоелементи. Відтак було зроблено висновок, що психічні образи не є комплексами відчуттів, що свідомість активно вибудовує образи зовнішнього світу, спираючись на певні зразки (гештальти), що вона має їх у собі від самого початку. Також висловлювалося твердження, що між психікою і мозком існують відношення ізоморфності (В. Келер), що в корі головного мозку постають, так би мовити, фізіологічні копії предметів, які за своїми пропорціями подібні до їхніх феноменальних зразків. Гештальтпсихологія віднаходила в самому психічному енергетичне джерело його активності, але природу цього джерела не могла достатньо аргументовано пояснити із психологічних позицій. Те саме можна сказати про іманентну психіці здатність до інтеграції розрізаних стимулів у цілісні, «прегнантні» структури. Однак при всьому тому людина в гештальтпсихології значною мірою є лише пасивним носієм феноменальних полів, у яких усе відбувається автотонно, самодовільно і не потребує втручання з боку «Я». Ці проблемні моменти намагався зняти у своїх дослідженнях К. Левін, який вийшов за межі традиційної гештальтпсихології та психології свідомості, розширив уявлення про «психологічне поле» за рахунок залучення в нього потреб, цінностей, смислів, мотивів, а також виокремив у просторі психічного особистість як таку.

Цікаво зазначити, що і в межах функціональної гілки психології свідомості спостерігався своєрідний розвиток уявлень про природу психічного. Якщо Ф. Бренано говорив про «психічні акти», К. Штумпф – про «психічні функції», В. Джемс – про «дії», а

Д. Енджел – про «психічні операції», то Г. Керр уже послуговувався поняттям «психічна діяльність», що передбачало отримання, накопичення, оцінювання, переробку психологічного досвіду і його використання у практиці життя. Р. Вудвортс (як і В. Мак-Дауголл) виокремлював у системі психічного мотиваційний і поведінковий (операційний) блоки.

Як можна бачити, психологія свідомості була зорієнтована переважно на вивчення психологічних закономірностей процесу відображення, пізнання і зосередилася на дослідженні таких психічних функцій, як відчуття, сприймання, мислення, а також тих механізмів, які забезпечували усвідомлення, розуміння людиною світу й себе самої, що є частиною цього світу і водночас протистоїть йому як певна окремість. Власне тому об'єктом такої психології і виступила свідомість. При цьому дослідження інших сфер психічного життя, зокрема питання про джерела і рушійні сили функціонування та розвитку психіки, віддавалися на відкуп або фізіології, або теології, або взагалі не бралися до уваги.

Закономірною реакцією на такий стан справ можна вважати появу *гормічної психології*, автором якої – В. Мак-Дауголлу – приписується наукова ініціатива чіткого розмежування (але не протиставлення) мотиваційної та інструментальної складових психіки. Він стверджував існування вродженого зв'язку між схильностями та здібностями і, зрештою, вийшов на дослідження особистості з її системою потреб, цінностей, цілей, її характеру, темпераменту, диспозицій, з одного боку, та інтелекту як сукупності здібностей і здатностей – з іншого.

Для молоді науки психології кінця XIX ст. гранично важливим було визначитися і відстояти у конкурентній боротьбі з іншими науками своє право на існування. Для цього, як зазначалося, потрібно було довести, що у світі реально існує таке сутнє, як психіка, і що це сутнє можна пізнавати, тобто ставитися до нього як до повноцінного об'єкта дослідження, незалежного у своєму бутті від того, хто його пізнає. А щоб довести існування і своєрідність психічного, потрібно було заручитися підтримкою системного підходу, який вимагає, щонайменше, з'ясувати структуру, функції та

особливості розвитку явища, що досліджується, у їхньому взаємозв'язку. За цією системною логікою, разом із структурною і функціональною психологіями з необхідністю повинна була постати *психологія розвитку*, об'єктом дослідження якої мала бути знову ж таки психічна реальність, але взята в аспекті її виникнення, становлення, формування, вдосконалення і розвитку.

Власне, уже в Е. Торндайка мова йшла про цілком природний психічний процес і відповідний механізм формування нових, досі не існуючих у досвіді індивіда асоціативних зв'язків, які встановлює сам індивід між своїми діями і просторово-часовою конфігурацією проблемної ситуації, що потребує вирішення. Проте спеціально питаннями детермінації виникнення, становлення та розвитку психічних властивостей та їхніх відмінностей у різних людей займався Ф. Гальтон. Прагнучи залишатися на природничонаукових позиціях, керуючись теорією Ч. Дарвіна про природний добір, він розглядав успадкування як основний і чи не єдиний механізм передавання психологічних потенцій від людини до людини, а також формування індивідуальних психологічних відмінностей. А. Біне також дотримувався думки, що інтелект є вродженим психічним утворенням, зокрема тому, що на різних етапах онтогенезу різні діти однієї вікової групи демонструють приблизно однаковий рівень інтелектуального розвитку. У своїй монографії «Спадковість душевних властивостей (Психологічна спадковість)» Т. Рібо визнавав визначальною у процесі формування і розвитку психіки саме спадковість, а не вплив зовнішнього середовища.

Намагаючись установити закономірності й детермінанти психічного розвитку, С. Голл у своїй теорії рекапітуляції дійшов висновку, що онтогенетичний розвиток психіки окремої особи повторює стадії філогенетичного розвитку психіки людини. Тобто логіка цього розвитку є вродженою і напередвизначеною для кожного індивіда.

Проти фатальної напередвизначеності індивідуального психічного розвитку виступав Е. Клапаред, на думку якого, філогенетична і онтогенетична логіка розвитку психіки є подібними, але не тотожними, і між ними не існує причинового зв'язку. Це означає, що онтогенез не повинен повторювати філогенез, що за певних

умов навчання, виховання, впливу середовища онтогенетичний розвиток психіки може прискорюватися, гальмуватися чи навіть певним чином змінюватися порівняно з логікою філогенезу. Більше того, Е. Клапаред розвивав ідею саморозвитку психіки, стверджуючи, що детермінанти і механізми психічного розвитку дитини не слід шукати деінде, оскільки вони притаманні самій психіці від народження і виявляються спонтанно у формі гри, наслідування тощо. Ще далі просунувся у розкритті внутрішніх детермінант і механізмів психічного розвитку К. Бюлер, який вважав, що в основі цього процесу лежить творчість самого індивіда. Він розробив евристичну теорію мовлення, згідно з якою дитина може засвоїти мову, тільки виявляючи певний рівень креативності. Те саме він стверджував і щодо можливостей інтелектуального розвитку дитини.

Невдоволення вчених (які постійно стикалися з фактами залежності свідомої активності людини від неусвідомлюваних проявів психічного) тим, що поняття «психіка» зводиться до поняття «свідомість», що при вивченні онтогенезу психіки і при поясненні відхилень у її функціонуванні не враховуються природний зв'язок психічного й тілесного, а також інші фактори, привело до формування у структурі науки психології психоаналітичного напрямку.

Психоаналіз

Спроби занурення у глибини психічного, виходу за межі свідомості здійснювалися в історії психології неодноразово. Факт існування позасвідомої активності душі обстоював іще Г. Ляйбніц. Нові переконливі наукові аргументи на користь існування психічного поза свідомістю і незалежно від неї запропонував на основі проведених експериментальних досліджень асоціацій і функцій пам'яті Г. Еббінгауз. Спосіб спроб і помилок, яким успішно користувалися в експериментах Е. Торндайка навіть тварини, дозволяв вирішувати проблемні ситуації без допомоги свідомості у традиційному розумінні цього слова. Організм ніби сам розв'язував інтелектуальні завдання. Тобто психічні процеси відбувалися, але не на рівні свідомості.

Виникнення психоаналізу, глибинної психології було спричинене цілою низкою обставин як світоглядного, наукового, так і

культурно-історичного характеру. Проте особлива роль тут, на відміну від інтроспективної психології, належала практиці. Саме клінічна практика, намагання з'ясувати причини психічних розладів, а також, звичайно, висока наукова мотивація і ерудиція вченого дозволили З. Фройд сформулювати проблему несвідомого і закласти відповідний напрям у розвитку психологічної науки.

Як відомо, З. Фройд спеціально не висловлювався з приводу того, що слід, а що не слід вважати об'єктом психологічної науки, тому відповідь на це питання може бути отримана лише шляхом інтерпретації основних постулатів і положень психоаналітичної теорії. Зокрема, пошлемося на те, як автори відомого «Словника із психоаналізу» Ж. Лапланш і Ж.-Б. Понталіс визначають поняття «об'єкт». Виявляється, у психоаналізі існує три уявлення про об'єкт: а) об'єкт потягу, або частковий об'єкт; б) об'єкт любові (кохання), або цілісний об'єкт, і в) об'єкт пізнання – те, що має стійкі й постійні ознаки, які у принципі можуть бути сприйняті всією спільнотою суб'єктів незалежно від їхніх індивідуальних бажань і думок.*

До речі, З. Фройд використовував у своїх працях термін «психічна реальність», розуміючи під нею те у просторі психічного, що вирізняється такою самою інтегрованістю, пов'язаністю і здатністю до опору, як і матеріальна дійсність. А такими є несвідомі бажання і пов'язані з ними фантазми, все те у психіці, що видається її суб'єктові реальністю і спричинює його поведінку. З. Фройд спеціально застерігав проти того, щоби змішувати уявлення про психічну реальність із поняттям реальності матеріальної. Тому теза про нерозрізнюваність фантазії та реальності стала основою фройдівської теорії психічної реальності або несвідомого. «Несвідоме, – зазначав учений, – є істинно реальне психічне, настільки ж невідоме нам у своїй внутрішній сутності, як реальність зовнішнього світу, і таке, що розкривається даними сновидінь такою самою незначною мірою, як і зовнішній світ показниками наших органів чуття».**

Проте, схоже, він не мав упевненості щодо вищесказаного, оскільки кількома сторінками нижче писав таке: «Чи визнавати за

* Лапланш Ж., Понталіс Ж. -Б. Словарь по психоанализу. Москва, 1996. С. 289.

** Фрейд З. Толкование сновидений: Пер. с нем. Киев, 1991. С. 319.

несвідомими бажаннями значення реальності і в якому сенсі, мені поки сказати важко». Утім, З. Фройд усе-таки прагнув створити психоаналітичну теорію пізнання, зокрема вводячи поняття «випробування реальності» як особливого пристрою у структурі «Я», що дозволяє відокремлювати зовнішні стимули від внутрішніх і не змішувати те, що суб'єкт реально відчуває, з тим, що йому тільки ввижається.

Як відомо, у працях З. Фройда обґрунтовано дві онтологічні моделі, кожна з яких специфічним чином репрезентує психічне життя людини. У першому випадку йдеться про «Несвідоме», «Підсвідоме» і «Свідоме». У другому – про «Воно», «Я» і «Понад-Я». Здійснений З. Фройдом перехід від першої до другої моделі пояснюється по-різному. Не виключено, що саме лікувальна практика (випадки опору та ін.) підштовхнула його до думки про необхідність якось суб'єктивізувати, персоніфікувати психічне, виокремивши в ньому відповідні інстанції та підпорядкувавши їх одна одній.

Проте, напевно, було би помилкою тільки протиставляти ці дві онтологічні моделі психічного життя. Адже якраз у своєму поєднанні вони більш цілісно охоплюють психічне, його різні форми організації та рівні активності.

А. Адлер запропонував альтернативну модель психічного, відібравши суб'єктну функцію у «Несвідомого» і віддавши її індивідові, його «Я». Він не погоджувався з теорією двох факторів, згідно з якою ця активність визначається, з одного боку, біологічними, а з іншого, соціальними факторами. Соціум і природа утворюють лише коридор можливостей для індивіда, в межах якого він вільний обирати свою лінію життєдіяльності, «згідно з особливостями своєї творчої сили». Тому, власне, вчення А. Адлера має назву *індивідуальної психології*.

Намагаючись здолати створену З. Фройдом прірву між індивідуальним і соціальним, А. Адлер кладе в основу системи психіки «соціальний інтерес» – притаманну індивідові потенцію кооперації із соціумом. Соціальне почуття, зазначає він, не є вродженим, але являє собою «вроджену потенційність, що має бути свідомо розвинута». Другим системотворчим фактором його концепції психічного було уявлення про роль свідомих цілей у житті й розвитку інди-

віда. Не минуле, а майбутнє визначає активність людини. Крім того, А. Адлер заперечував диференціацію психіки та особистості на частини та обстоював принцип цілісності психічного життя. Інтегратором системи психіки він вважав прагнення людини подолати свою недосконалість. Прагнення влади теж інтегрує психіку, але має інше призначення – захистити її від підпорядкування іншому і від переживання власної неповноцінності. У цьому, а не в сексуальних потягах, слід, на думку А. Адлера, вбачати основу мотивації людської активності. Зазначається також, що кожний долає свою неповноцінність по-своєму, індивідуально, творчо, враховуючи обставини, спадковість, наявний досвід, але не підпорядковуючи їм свою волю.

К. Г. Юнг відкидав фрейдівське уявлення про едипів комплекс, вважаючи, що психологічні стосунки дітей та батьків можна пояснити, не звертаючись до теми сексуальності. Він більш широко тлумачив поняття лібідо – як життєву силу, енергію, лише частину якої утворюють статеві потяги. Як і А. Адлер, К. Г. Юнг не протиставляв індивіда суспільству і пов'язував основну детермінацію активності індивіда з його майбутнім, а не з минулим. Він виокремлював «змісти свідомості», до переліку яких вводив перцепцію і апперцепцію, мислення й почуття, відчуття та інтуїцію, фантазування й сновидіння. Проте не ці «змісти свідомості» є основою психічного, а те, що К. Г. Юнг називає «колективним несвідомим», – універсальний еволюційний досвід предків, який кожний індивід отримує у спадок від народження. Зміст колективного несвідомого складають «архетипи» (Персона, Аніма, Анімус, Тінь, Самість та ін.) – домінуючі тенденції, що визначають загальні напрями і способи активності індивіда.

Квінтесенцією онтологічних уявлень К. Г. Юнга про психічне можуть бути такі його висловлювання: «Колективне несвідоме є величезною духовною спадщиною, що відроджується в кожній індивідуальній структурі мозку»; «Несвідоме містить джерело сил, які приводять душу в рух, а форми чи категорії, які це все регулюють, – це архетипи. Усі найбільш потужні ідеї та уявлення людства можуть бути зведені до архетипів»; «...Функція свідомості полягає

не тільки в тому, щоб сприймати і впізнавати через ворота розуму світ зовнішнього, але і в тому, щоби творчо переводити світ внутрішнього у зовнішнє».*

Справді, важко не погодитися з тим, що кожний індивід у своєму житті послуговується досвідом людства, але не менш важко прийняти без наукового обґрунтування те, що колективна духовна спадщина може «відроджуватись у структурі мозку кожного», що «змісти колективного несвідомого зобов'язані своїм буттям виключно успадкуванню».**

К. Г. Юнг спеціально не досліджував те, як саме формується колективне несвідоме з його архетипами і як воно переходить від батьків до дітей, але зауважував, що ніколи не робив висновків щодо успадкування ідей, а лише передбачав «успадкування передумов до виникнення ідей». Він зауважував, що не має безперечних доказів успадкування образів пам'яті, але не виключав, що, крім колективних сховищ, які не містять нічого індивідуального, психікою може успадковуватися «досвід з індивідуальним відбитком». Але про який саме досвід ідеться, К. Г. Юнг не уточнював.

Залишається відкритим питання і щодо «джерела сил», що міститься у несвідомому і надає душі руху. Що ж це за сила? Виходить, душа сама по собі безсила, і її основне завдання полягає в тому, щоб почути голос несвідомого, зрозуміти, що воно хоче чи вимагає, і тоді вже «творчо» озвнішнити розкодовані змісти. Схоже, К. Г. Юнг відчував певний дискомфорт через те, що не міг до кінця зрозуміти природу тієї сили, яка інтегрує несвідоме і спрямовує його активність на зразок того, як це робить «Я» у просторі свідомості. Він неодноразово ставив питання стосовно цілісності психіки, в якій від самого початку колективне несвідоме є «об'єктивною» психічною реальністю, що існує поза індивідуальною психікою і не залежить від неї. Аби їх поєднати, К. Г. Юнг вводить уявлення про Самість – архетип, що скеровує психічний розвиток у напрямку його інтеграції. «Я» виростає із Самості та повертається в

* Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. Москва, 1996. С. 111–133.

** Юнг К. Г. Структура психики и природа индивидуации. Москва, 1996. С. 10.

Самість, яка з архетипу перетворюється на центр управління всім психічним життям – як свідомою, так і несвідомою його частинами.

Назагал маємо начебто несуперечливу структурно-функціональну і генетичну модель психічного. Проте, як можна бачити, ця будова не спирається на надійний науковий фундамент, оскільки залишається відкритим питання про природу самого колективного несвідомого. К. Г. Юнг, як і З. Фройд, з одного боку, біологізує, а з іншого – містифікує процес становлення та розвитку психіки. Наукові поняття й категорії, механізми і закони нерідко підміняються науковими метафорами чи міфологічними сюжетами. Проте автор аналітичної психології, мабуть, не дуже переймався з приводу того, що його вчення може не визнаватися в наукових колах. Він вважав, що «цілісність душі ніколи не можна охопити раціонально», і тому сміливо звертався до свідчень міфології, релігії, практичного досвіду, не претендуючи на те, щоб називатися психологом-теоретиком чи метафізиком. Його цілком задовольняв статус психолога-практика, покликаного допомогти людині налагодити гармонійні стосунки зі світом і з самою собою.

Існують різні підходи до того, як представити в межах психоаналітичної традиції ті чи інші фігури дослідників. Традиційно їх поділяють на «послідовників» і «відступників», хоча межа між ними досить умовна. *Неофройдизм* сформувався як своєрідна течія у психоаналізі, представники якої спирались у своїх дослідженнях на вчення З. Фрейда, але намагалися віднайти нові пояснення природи психіки і ролі, яку відіграє у психічному житті людини несвідоме.

К. Горні намагалася створити відмінну від фройдівської модель психічного, віддаючи, однак, належне ідеї про роль несвідомого в детермінації життєдіяльності людини. Схоже, багатьох істориків від психології найбільше тішить її пасаж про те, що не жінки переживають комплекс неповноцінності через відсутність у них пенісу, як це стверджував З. Фройд, а що якраз чоловіки фруструють із того, що в них відсутня матка. Проте головною відмінною рисою її концепції є не ця пікантна подробиця, а теза про те, що мотиваційну основу людської активності становлять «потреба у безпеці» і породжувана нею «базальна тривожність». Переживання

тривожності може набувати різної сили, може викликати почуття немічності та беззахисності залежно від ставлення до людини її оточення. Особливо гостро ця потреба заявляє про себе у дитячому віці. Неправильне ставлення батьків до дитини може формувати в неї різного роду невротичні прояви: залежності, конформності, надмірної орієнтації на інших чи, навпаки, відстороненості, усамітненості, негативізму, протиставлення себе іншим, самоідеалізації тощо. Тобто, за К. Горні, особливості психічного розвитку не визначаються напередуродженими структурами несвідомого, а залежать від соціальних умов і можуть коригуватися.

А. Кардінер, аналізуючи причини проявів агресивності, схилявся до думки, що в основі її формування лежать не біологічні чи психологічні, а соціальні фактори, зокрема традиційні для певного соціуму способи поводження з дітьми, форми виховання тощо. Так, він вважав, що більш агресивними є представники тих етнічних груп, традиційним для яких є туге сповивання, або в яких дітей виховують чоловіки.

Г. Саллівен, наслідуючи теорію А. Адлера, стверджував, що людина народжується з певною спонукою до влади, і саме розчарування першим досвідом постнатального життя (наприклад неспроможність дістати рукою Місяць) породжує почуття небезпеки і безсилля, яке вона й намагається подолати упродовж наступного життя. Отже, прагнення влади, за Г. Саллівенном, є основною рушійною силою психічного розвитку. Втім, влада не є самоціллю: вона потрібна для того, щоб уникнути тривоги. Водночас він дотримувався думки, що такий розвиток може здійснюватися лише у процесі спілкування, соціальної, інтерперсональної взаємодії дитини з дорослими як носіями досвіду. Цікаво, що однією з базових потреб, яку людина прагне задовольнити у взаємодії зі світом, Г. Саллівен називає потребу в ніжності.

Г. Олпорт не займався приватною практикою і не брав участі у психоаналітичних сеансах, а зосередився на проведенні наукових досліджень, причому зі здоровими людьми. Він запровадив поняття «функціональна автономія», а також поняття «пропріум», звертаючи увагу на те, що мотивація поведінки дорослої людини не є однозначно

спричиненою проблемами, які вона переживала в дитячому віці, що на кожному етапі розвитку людина є функціонально автономною та унікальною особистістю, здатною свідомо скеровувати свою активність і протистояти, таким чином, негативним впливам несвідомого.

Г. Мюррей також займався проведенням наукових досліджень зі студентами і не практикував як психоаналітик. Він погоджувався з багатьма положеннями З. Фрейда, але намагався тлумачити їх по-іншому. Так, на його думку, «Ід» («Воно») містить у собі не тільки те, що потребує блокування, сублімації, а й позитивні змісти, які мають знаходити можливість вільного прояву. Цю диференціацію і має здійснювати «Его» – як експерт, незалежний у своїх судженнях і виборах від впливу «Воно».

Е. Еріксон дістав фундаментальну психоаналітичну підготовку у А. Фрейд. Його науковий інтерес був спрямований на реабілітацію «Его» як самодостатньої інстанції, головна функція якої полягає в тому, щоб на кожній стадії розвитку забезпечувати ідентичність індивіда із самим собою. Відтак була закладена його *егопсихологія*.

Для побудови своєї концепції психічного Е. Фромм спробував поєднати вчення З. Фрейда з марксизмом, сподіваючись у такий спосіб розв'язати суперечність між індивідуальним і соціальним. Він стверджував, що кожний людський індивід від народження несе у своєму несвідомому дві антагоністичні потреби – в індивідуалізації (свобода, незалежність, автономність тощо) і в укоріненні (інтеграція з іншими, кооперація, спілкування тощо). Усі основні психологічні проблеми, на думку Е. Фромма, спричинені намаганням індивіда узгодити ці протилежні мотивації. Аби зарадити собі, людина може вдаватися до деструктивних дій або виявляти конформізм, тяжіти до мазохізму чи садизму. Проте лише справжня любов, у широкому й найширшому розумінні цього слова, дозволяє поєднати ці протилежні тенденції, оскільки лише любляча людина може не тільки відчувати себе вільною від будь-яких обмежень, але й користатися своєю свободою для досягнення високих смисложиттєвих цілей.

Як можна бачити, в уявленнях про психіку у представників психоаналізу загалом спостерігаються елементи пізнавального ек-

лектизму, плюралізму і чимало суперечностей наукового характеру, спричинених переважно «лікарською» спрямованістю їхньої професійної діяльності, обмеженістю дослідної роботи суб'єктивними підходами до фіксації та інтерпретації даних (як зауважував сам З. Фройд, його аргументи й висновки може адекватно оцінити тільки справжній психоаналітик). Навіть у науково-дослідній роботі основна увага спрямовувалася на те, щоб визначити джерело тих психологічних проблем, які переживає людина, а не тих сил, які спричинюють її розвиток і сприяють досягненню досконалості, гармонії зі світом і з собою. Така клінічно-прагматична установка відкривала можливість для вільного користування у психоаналізі, з одного боку, медичною семантикою, а з іншого – науковими метафорами, міфологічними пізнавальними схемами, містичними уявленнями тощо. Як інакше спростувати, наприклад, зауваження з приводу того, що «процеси у несвідомому перебігають поза часом і мало пов'язані з реальністю», висловлене самими психоаналітиками? Спроби наступників З. Фройда якось подолати антагонізм між індивідуальним і суспільним, біопсихічним і психосоціальним більше схожі на іззовні запозичене, ніж на таке, що виростає з нетрів самого психоаналізу. Достатньо згадати спробу Е. Фромма поєднати фройдизм з марксизмом чи Г. Саллівена – фройдизм із бігевіоризмом. Залишається дискусійним питання стосовно природи тих психічних утворень, які складають несвідоме, зокрема, щодо успадкування/привласнення окремим індивідом колективного несвідомого, архетипів, різного роду базових переживань.

Однак попри все психоаналіз суттєво вплинув на розвиток уявлень про психіку як об'єкт наукової психології. Найбільш суттєвим при цьому можна вважати розробку питань про різні функціональні форми і структурні рівні психічного життя, про внутрішні джерела, рушійні сили та внутрішню логіку психічного розвитку, утвердження ідеї психологічного детермінізму, а також самого факту існування психічної реальності як такої.

У сучасній світовій психології психоаналіз продовжує займати відведене йому історією почесне місце. Цікаво зазначити, що у вітчизняній психології (науковій і практичній) більше послідовни-

ків К. Г. Юнга і З. Фрейда і фактично лише на рівні посилань згадуються інші представники психоаналітичного напрямку, зокрема, неофройдизму і неонеофройдизму. При цьому існують дві лінії розвитку психоаналітичних уявлень про природу психічного: інноваційна і догматична. У першому випадку це спроби розвинути й удосконалити модель психічного, запропонувати нові інтерпретації класичних підходів з огляду на інші чи більш сучасні теоретично-методологічні парадигми (Н. Ф. Каліна, Т. С. Яценко). Провідники другої лінії дотримуються ортодоксальних уявлень і не намагаються, наприклад, уточнити сутність і психологічну природу колективного несвідомого, механізмів його успадкування тощо.

Поведінкова психологія

Якщо психоаналіз протиставив психології свідомості як альтернативу вчення про несвідоме, то поведінкова психологія виступила проти включення в об'єкт психологічної науки тих психічних феноменів, які неможливо дослідити об'єктивними методами.

Слід згадати, що становлення цього напрямку наукової психології почалося не з відмови від безпосереднього дослідження свідомості чи психічного в цілому, а зі спроби довести наявність такої свідомості у тварин (К. Л. Морган). При цьому висувалися цілком наукові аргументи щодо філогенетичної наступності психічного розвитку через устанавлення здатності тварин до навчання (Е. Л. Торндайк), спираючись на феномен формування умовних рефлексів (І. П. Павлов). Проте під впливом позитивізму представники цього напрямку намагалися чим далі, тим більше уникати навіть самих згадок про психічне, зосередивши увагу на тому, що можна дослідити об'єктивними методами. Тобто існування психічного начебто й не заперечувалось, але водночас стверджувалась неможливість його пізнання як об'єктивного сутнього.

Найбільше поширення у світі отримав *бігевіоризм*, засновник якого Дж. Вотсон відверто заявляв, що в його книзі «Психологія як наука про поведінку» читач не знайде ні розгляду питань про свідомість, ані таких понять, як відчуття, сприймання, увага, воля, уява тощо, оскільки він просто не знає, що вони означають, і не вірить, щоби хтось міг користуватися ними з повним розумінням. Тому

для бігевіориста психологія є підрозділом природничих наук і досліджує поведінку, вчинки, висловлювання – все те, що люди роблять починаючи з утробного періоду життя і до смерті.*

Основоположник бігевіоризму ставив під сумнів існування інстинктів, не поділяв ідеї З. Фрейда щодо панівного значення сексуальності в житті людини і вважав, що ті чи інші її проблеми є результатом формування відповідних умовних рефлексів. На його думку, дитина не народжується спадково обдарованою якимись особливими задатками. Тому розвиток тих чи інших здібностей визначається умовами виховання. Більше того, він вважав, що з кожної здорової дитини можна зробити спеціаліста будь-якого профілю.

Концептуальну основу ортодоксального бігевіоризму складало уявлення про стимул і реакцію на нього. Відтак об'єктом психологічного дослідження тут фактично виступала сукупність безумовних і умовних рефлексів, реакцій індивіда, попарно співвіднесених із відповідними стимулами, що й позначалося терміном «поведінка». Можливе й інше формулювання об'єкта, оскільки «стимул» є тим, що викликає реакцію, детермінує поведінку, а отже, має цінність, сенс для індивіда. У цьому розумінні можна говорити, що Дж. Вотсон вивчав не стільки поведінку, скільки неусвідомлювану мотивацію поведінки, хоча він навряд чи погодився би з таким тлумаченням. Адже не в його правилах було звертатися до понять цілепокладання, свободи вибору, свободи волі тощо.

Саме у цьому напрямку здійснювали свої наукові пошуки *необігевіористи*. Зокрема, Е. Ч. Толмен досліджував «цілеспрямовану поведінку» тварини і людини, але при цьому вважав можливим не звертатися до категорії свідомості, задовольняючись положенням про те, що будь-яка поведінка передбачає досягнення певної мети. Він намагався послідовно дотримуватися принципу об'єктивності, проте вже не міг не звертати уваги на проблему детермінації поведінки, виокремивши п'ять чинників, або «незалежних змінних»: стимули середовища, психологічні спонуки, спадковість, отриманий досвід і вік індивіда. Але виявилось, що «залежні змінні» (кон-

* *Уотсон Дж.* Психология как наука о поведении. Одесса, 1926. С. 4.

кретні прояви поведінки) далеко не завжди можуть бути правильно передбачені на основі знання про незалежні змінні. Тому Е. Ч. Толмен вимушений був визнати існування факторів, які він назвав «проміжними змінними». Відтак класична бігевіористична формула об'єкта психологічного дослідження $S - R$ набула нового вигляду: $S - O - R$, де O – проміжні змінні, які, власне, й визначають відповідь організму на той чи інший стимул. До таких змінних увійшли наміри, очікування, передбачення і знання. Суттєвою новацією порівняно з ортодоксальним бігевіоризмом був перехід від уявлення про моторні навички до уявлення про «когнітивні карти», що утворюються у процесі наuczіння і на основі яких організується поведінка. Можна сказати, що ці «карти» також виконували функції тимчасових проміжних змінних.

Одним із найсуттєвіших небігевіористичних висновків К. Галла був висновок про можливість самостимуляції організму, тобто про поведінку, яка здійснюється без зовнішніх стимулів.

Б. Ф. Скіннер оновив традиційну бігевіористичну модель психічного насамперед уявленням про «приховані стимули» і «оперантну поведінку» як форму активного реагування організму на проблемну ситуацію. Тобто, за його версією, пацюк, який тисне на важілець, аби дістатися їжі, не просто реагує, а певним чином ініціативно діє, впливає на ситуацію. Дослідження, проведені Скіннером, дозволили зробити узагальнювальний висновок про можливість формувати, спрямовувати, контролювати й модифікувати поведінку іззовні, застосовуючи механізм підкріплення.

Неонеобігевіоризм, який оформився у другій половині ХХ ст., традиційно пов'язується із введенням до простору визначень психічного свідомості, когнітивних процесів тощо. Зразком новацій тут можуть слугувати теорія соціального наuczіння Д. Роттера, який запропонував ідею про «локус контролю» – залежність поведінки людини від зовнішнього чи внутрішнього підкріплення, а також соціальна когнітивна теорія А. Бандури, який говорив про залежність поведінки індивіда від його віри, очікувань, правил і розглядав когнітивні процеси як своєрідний проміжний механізм її регуляції. На його думку, регуляція поведінки залежить не стільки від системи підкріплення, скільки від того, як людина її оцінює.

Отже, узагальнюючи, можна сказати, що бігевіоризм у численних науково-експериментальних дослідженнях довів факт причинової залежності психіки від впливів (стимулів) незалежно існуючого від неї довкілля, а також, так би мовити, взяв на себе спеціальну розробку проблеми зовнішніх проявів психіки – таких як реакція, рух, дія, слово, діло тощо. Тобто бігевіоризм – це напрям у психології, який виокремив собі лише частину її об'єкта, але був переконаний, що охоплює усе психічне як таке. При цьому заяви його ортодоксально налаштованих представників щодо «нереальності» аналізу, наприклад, свідомості слід, напевно, розглядати як своєрідну реакцію відстоювання своєї «території» у психологічній науці. Особливо важливим, з огляду на головну мету нашої праці (синтез об'єкта психології як суб'єкта пізнання), є те, що саме «радикальний» бігевіоризм Дж. Вотсона спровокував інтенсивні експериментальні дослідження процесів сприймання, формування образів, розумових дій, антиципації тощо.

Соціальноорієнтована психологія

Основні зауваження до теоретичних засад психології свідомості, бігевіоризму, глибинної психології стосувалися, як правило, питання про роль соціального фактора у детермінації психічного. І така тенденція не була випадковою. Адже від кінця XIX ст. у Франції виникла досить потужна наукова школа, зорієнтована на дослідження проблеми соціальної зумовленості психіки. Започаткував цей напрям Е. Дюркгейм, головним для якого було питання співвідношення індивідуальної та колективної свідомості, уявлень, почуттів тощо. У своїх тлумаченнях психічного він виходив із того, що психіка людини складається із двох сфер – індивідуальної і соціальної, кожна з яких має власну природу. Колективні уявлення утворюються шляхом кооперації індивідуальних свідомостей і від якогось моменту набувають певної самостійності та навіть здатності породжувати в собі нові утворення (поняття, категорії, закони логіки тощо), котрі просто надбудовуються над індивідуальними уявленнями.

Л. Леві-Брюль, порівнюючи особливості мислення представників примітивних і цивілізованих народів, стверджував, що переваги у рівні розвитку останніх пояснюються тим, що вони привлас-

ноюють більш багаті на зміст колективні уявлення. Проте він не погоджувався з Е. Дюркгеймом щодо існування якогось особливого «колективного суб'єкта» (суспільства), який підноситься, вивищується, домінує над індивідами.

У своїх працях М. Гальбвакс і Ш. Блондель намагалися на-самперед довести, що не тільки мислення, а й інші психічні функції – пам'ять, воля, емоції, почуття – і навіть мозкові структури не можуть формуватися, функціонувати й набувати розвитку поза соціальним контекстом. Цікавою з огляду на пояснення природи психічного тут є спроба виокремлення змістової (індивідуальні та колективні уявлення) та інструментальної (психічні функції, механізми) сторін психічного життя індивіда, а також їх поєднання на основі уявлення про соціальну обумовленість усієї психіки, а не якихось її окремих сфер чи елементів.

Особливе місце серед продовжувачів традицій французької соціологічної школи займає П. Жане, у вченні якого набула конкретизації та подальшого розвитку ідея соціальної обумовленості психіки. На його думку, клітинкою соціального життя є не колективні уявлення, а соціальні дії, що реалізують притаманні людському суспільству відношення співробітництва. Психічне, таким чином, – ніщо інше, як інтеріоризована, переведена у внутрішній план соціальна діяльність людини. Думка є похідною від дії, вона є результатом інтеріоризації останньої. Тому П. Жане стверджував, що психологія – це наука про дію та поведінку. Але це лише зовні нагадує бігевіоризм. Насправді вчений розглядає психіку в її внутрішньому зв'язку з діяльністю: як частину діяльності і як власне психічну діяльність. Так, коли людина починає проговорювати свої дії, розповідати про них собі самій, то така «розповідь» і є свідомістю. У своїх інтерпретаціях психічного П. Жане не обмежується аналізом окремих функцій і виходить на поняття «особистість» – інтегровану психологічну систему, що завжди як єдине ціле відповідає на вплив ситуації і здатна це робити ініціативно, «без виклику, що йде іззовні». Особистісними утвореннями є персонаж, «Я», суб'єктивність, індивідуальність. Остання розглядається як вища стадія розвитку особистості. П. Жане вважав, що свідомість і

розум, а також прагнення до співробітництва відіграють основну роль у житті людини і що причини більшості психічних розладів цілком можна пояснити, не звертаючись до теми сексуальності чи антагонізму індивіда й суспільства, як це робив З. Фройд.

Ж. Піаже далі розвиває ідею про те, що психічні процеси є специфічною формою діяльності, яка у своєму становленні й розвитку залежить від соціального фактора. Людський інтелект, на його думку, піддається соціальному впливові на всіх рівнях розвитку та від першого до останнього дня життя. Аналізуючи форми активності живих систем, зокрема механізм умовного рефлексу, Ж. Піаже звертався до понять асиміляції, акомодатії, адаптації та врівноваження, котрі в системі психіки позначають відповідні процеси: приєднання нового до вже наявного, утворення нових структур, що дозволяє краще пристосовуватися до умов існування. Він вважав, що поняття асиміляції та акомодатії на відміну від умовного рефлексу підкреслюють пристрасно-дієве відношення організму до навколишнього світу. Своєрідно тлумачив Ж. Піаже і феномен урівноваження як стан, досягнення і утримання якого потребують чималих зусиль суб'єкта: «рівновага є синонім діяльності». Займаючись дослідженням структурно-генетичних особливостей розвитку інтелекту, Ж. Піаже схилявся до висновку, що інтелектуальна діяльність має власну мотивацію. Мовляв, в ока така сама потреба у світлових образах, як у тканин тіла в харчуванні. Крім того, психічна діяльність, на його думку, може виявляти себе у «конструюванні зовнішньої реальності, яку сприймає суб'єкт». Важливим для розуміння природи психічного було твердження Ж. Піаже як «генетичного психолога» про те, що розвиток психічного здійснюється за власними законами останнього, які слід ураховувати в процесі навчання і виховання майбутньої особистості. Тим самим була актуалізована онтологічна проблема психічного як такого сутнього, що має свої специфічні потреби (психічна причиновість), свої форми активності, котрі не зводяться до реагування на ситуацію (креативність), і свою логіку розвитку.

Таким чином, теорії соціальної обумовленості психіки у чомусь були суголосні поглядам неофройдистів і необігевіористів, а саме – їхнім спробам подолати замкненість психічного у собі,

зрозуміти істинну природу і детермінацію його формування і розвитку. При цьому однією з найбільш цікавих і суттєвих можна вважати ідею про діяльнісну природу психічного, про психічне (і свідомість) як інтеріоризовану соціальну дію і взаємодію, а також про особистість як психологічну самодіяльну систему, що прагне піднятися у своєму розвитку до рівня індивідуальності.

Екзистенційна психологія

Екзистенціалізм («екзистенція» – існування) виник як своєрідний виклик інтелектуалізму та раціоналізму, як спроба зняти протиставлення суб'єкта і об'єкта шляхом утвердження ідеї про їхню онтологічну єдність у переживанні конкретним індивідом скінченності свого буття. Відповідним чином екзистенційна психологія – психологія існування – заявила про себе як така, що протистоїть сутнісній психології. Як зауважував Р. Мей, З. Фройд більше за інших *знав про тривогу*, а С. К'єркегор – *знав тривогу*. Модуси екзистенції – досвід, тривога, страх, турбота, совість, віра тощо – суть різні душевно-духовні форми зіткнення з Ніщо. Усвідомлення факту невідворотності смерті ставить людину перед вибором: або визнати своє існування таким, що не має сенсу, або ж визнати його вищою цінністю і спробувати віднайти спосіб реального прижиттєвого протистояння небуттю. Переживання своєї тимчасовості робить людину «вільною від» будь-яких обмежень, але водночас спонукає її до утвердження своєї свободи як «свободи за дльа». Бути вільним – означає вибрати себе, бути самим собою, утверджувати себе як непересічну особистість і неповторну індивідуальність, як відповідального автора-творця власного життя.

Уже ця коротка анотація сутності екзистенційної парадигми дозволяє зрозуміти, що ми маємо справу із психологією змістів, смислів, цінностей, відношень і ставлень, із психологією страждання, граничного переживання людиною найбільш значущих проблем її існування, із психологією пошуку шляхів примирення сутності емпіричного індивіда з його проблемним існуванням у світі. Таку можливість відкриває людині її здатність до творчості, трансценденції за межі напередвизначеного, усталеного, стереотипного, пересічного – «буття-усупереч-смерті» (Г. Марсель).

Саме із цих онтологічних позицій екзистенційна психологія оцінює інші психологічні напрями. Зокрема, Р. Мей, визначаючи буття як «індивідуально унікальний патерн можливостей», вважає, що несвідоме не повинно сприйматися як резервуар для імпульсів, думок і бажань, неприйнятних у даній культурі, а як «ті можливості, що їх особистість не може або не хоче актуалізувати».

Екзистенційна психологія і на сьогодні не має єдиного погляду на природу й сутність психічного. То й не дивно, адже кожний екзистенційний психолог (за визначенням) претендує на самотність. Проте, незважаючи навіть на належність до різних течій – релігійної (К. Ясперс, Г. Марсель, М. О. Бердяєв, Л. Шестов, М. Бубер) чи атеїстичної (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Мерло-Понті), представники цього напрямку фактично єдині у своєму прагненні допомогти емпіричному індивіду опанувати його онтичний страх перед небуттям і досягти автентичності існування. Об'єднує екзистенційних психологів також визнання як основної та єдиної – негативної залежності творчої активності людини від переживання нею страху перед неминучістю Ніщо.

Отже, основними реаліями людського буття, якими переймається екзистенційна психологія і покладає їх об'єктом свого пізнання, є найбільш значуще для людини, справді онтичне переживання своєї присутності у світі, власної автентичності, самотності, а також потяг до трансценденції, самовдосконалення, саморозвитку, самоперетворення і самоперевершення.

Принагідно зазначимо, що екзистенційна психологія і феноменологічна психологія мають певні точки перетину й нерідко пишуться через ризик, особливо у прикладних дослідженнях, зорієнтованих на психотерапевтичну практику. І це зрозуміло. Адже і в тій, і в тій психічне зводиться до таких онтологічних реалій, як переживання, інтенційність і трансценденція. Переживання є результатом більш чи менш усвідомлюваної рефлексії індивідом того, наскільки його існування відповідає його сутності, тобто є автентичним, того, наскільки задовольняються його нагальні потреби. Результатом інтенційної активності людської психіки є конститування смислу, сенсу існування. Універсальною формою чи меха-

нізмом реалізації смислової позиції тут виступає трансценденція – вихід за межі необхідного, передвизначеного, стереотипного, повсякденного, перехід в інший вимір – вільної спонтанної творчості. У цьому останньому пункті феноменологічна та екзистенційна психології органічно доповнюють одна одну. Перша з них звертає увагу на необхідність інтуїтивного занурення (трансценденції) в сутність значущого переживання як такого, безвідносно до причин, що його породили. Друга пов'язує трансценденцію з виходом у світ, що оточує людину, аби в ньому вона змогла реалізувати свої життєбуттєві проекти і у такий спосіб протистояти онтологічному переживанню своєї тимчасовості.

Персонологічна та гуманістична психологія

Ще наприкінці XIX ст. деякими дослідниками були здійснені спроби цілісного підходу до вивчення психіки. Так, В. Дільтей усупереч атомістичному підходові запропонував розглядати психологію як науку про душевне життя у його єдності, як певну цілісність, що визначає специфіку окремих психічних функцій та їхніх проявів. В. Штерн, виступаючи проти поділу психіки на «елементи», увів поняття «персона», позначивши ним будь-яке сутнє, здатне до саморозвитку, самовизначення і цілеспрямованої діяльності. Тож у першій половині XX ст. розвинувся персонологічний напрям у психології, назву якому дав Г. Меррей – автор тесту тематичної апперцепції (ТАТ). До цього напрямку відносять теорію самореалізації особистості Г. Олпорта, концепцію самоактуалізації А. Маслоу, систему поглядів К. Роджерса.

Враховуючи гуманістичну спрямованість такого роду особистісноорієнтованих досліджень, після Другої світової війни в різних країнах дістала поширення гуманістична психологія, традиції якої укріплювали й розвивали В. Франкл, Ш. Бюлер, Р. Мей та ін. Вона отримала статус «третьої сили» у психології, оскільки виступала проти засилля бігевіоризму і психоаналізу, проти жорсткого детермінізму психічного життя людини як несвідомим, так і стимулами зовнішнього середовища. Гуманістичних психологів цікавила психіка здорової людини, можливості її вдосконалення та розвитку. Специфічним об'єктом цього напрямку психологічних досліджень

стали смислові структури і вищі онтологічні цінності людини – любов, свобода, творчість, відповідальність, самоактуалізація, психічне здоров'я, а також неповторність, унікальність, індивідуальність кожної особистості. Значний вплив на становлення гуманістичної психології справили екзистенціалізм, що спричинило формування *екзистенційно-гуманістичної психології*, об'єктом якої, на думку Дж. Б'юджентала, постає людська суб'єктивність – внутрішня автономна й інтимна реальність, в якій людина є найбільш широкою: це її переживання, прагнення, думки, тривоги, «усе, що відбувається всередині нас і визначає те, що ми робимо зовні».

Сучасна зарубіжна психологія не запропонувала якихось якісно нових тлумачень психічного як свого об'єкта, а ті наукові школи, що утворилися останнім часом, являють собою скоріше різного роду спроби синтезу того, що було напрацьовано в межах бігевіоризму, психоаналізу, феноменологічної, екзистенційної, гуманістичної та інших всесвітньовідомих психологічних парадигм.

Онтопсихологія була заснована А. Менегетті у 1970-х роках як «наука про буття у психіці». Філософське підґрунтя онтопсихології складають концепції Е. Гуссерля і М. Гайдеггера. У психологічному плані вона спирається насамперед на теоретичні положення психоаналізу і гуманістичної психології. Якщо погодитися з поділом на «сутнісну психологію» і «психологію існування», запропонованим Р. Меєм, то можна сказати, що онтопсихологія намагається інтегрувати в собі ці дві протилежні позиції, оскільки, з одного боку, вона прагне визначитись у питаннях щодо сутності людського існування, його справжності, онтичної достеменності, а з іншого – переймається проблемою переживання людиною відповідності своїй природі.

Центральним онтологічним поняттям у концепції А. Менегетті є «*Ін-сьо*» – внутрішнє позитивне ядро людської істоти, трансцендентне планові її існування. *Ін-сьо* вбирає в себе усе необхідне для повноцінної самореалізації людини, а також напрям цієї самореалізації. Прихована в *Ін-сьо* сутність виявляє себе, актуалізується як еманация чи своєрідна проекція на екран психічного життя індивіда. Тут, як можна бачити, має місце подібність до того,

що Е. Гуссерль називав «трансцендентальним суб'єктом», який також несе в собі онтичну програму автентичного існування людини і завдяки інтенційній активності здатен конституювати його смисли і форми, визначаючи, таким чином, ізсередини емпіричне психічне життя конкретного індивіда. «Ми існуємо в собі й нічого про себе не знаємо», – наголошує А. Менегетті, віддаючи належне також психоаналітичній доктрині. Знову ж таки, як і у З. Фрейда, вимоги соціуму можуть перешкоджати проявам активності сутнісного ядра, спотворювати його позитивні еманції. Якщо наше свідоме «Я» «дослухається» до голосу *Ін-сьо*, без викривлень схоплює його еманції, воно здатне правильно розв'язувати проблеми свого існування. В іншому випадку людина буде відчувати невдоволення собою, припускатися помилок, нарощувати комплекси, нездужати тощо.* Тут виникають асоціації з положеннями К. Г. Юнга про архетипи, індивідуацію, взаємодію «Я» і Самості тощо.

Остаточно зрозуміти сутність онтопсихологічного підходу дозволяє, на наш погляд, зіставлення його з таким східним ученням, як даосизм, який обстоює примат природного начала в людині, не зводячи його до біологічного чи психофізіологічного. Космічне начало, «істинна сутність», згідно з даосизмом, від самого початку закладені в людині. Треба лише надати можливість для їх спонтанного саморозкриття, не обмеженого обов'язковістю дотримання якихось загальних правил і норм. «Я» тут виступає лише засобом для дао і, врешті-решт, повинне відмовити собі в існуванні на користь останнього.

Відтак можна вважати, що об'єкт дослідження онтопсихології складається з *Ін-сьо* – сутнісного ядра, природа якого, однак, залишається гіпотетичною, загадковою і, схоже, закритою для науковопсихологічних інтерпретацій. Другу частину об'єкта утворюють різного роду психічні структури, занурені в несвідоме. Третю частину складає інстанція «Я», особистість, емпіричний індивід, місія якого полягає в тому, щоб актуалізувати напереддану, але приховану для нього сутність, відстоюючи її у своєрідній боротьбі із природними та суспільними силами.

* Див.: Менегетті А. Психологія життя. СПб., 1992.

Синтетичний погляд на психічне

Своєрідну інтеграцію психічного пропонує наукова школа, започаткована Р. Ассаджолі й відома під назвою *«психосинтез»*. Структура психіки тут представлена такими складовими, як нижче несвідоме, середнє несвідоме, вище несвідоме, або понадсвідоме, поле свідомості, свідоме «я», вище «Я», колективне несвідоме.

Найбільш цікавою у цій онтологічній моделі психіки є спроба розрізнення особистого, свідомого «я» і вищого «Я». Тут також можна знайти чимало спільного з поглядами Е. Гуссерля, К. Г. Юнга. Сам автор апелює ще до І. Канта і Й. Гербарта, які, мовляв, розрізняли «емпіричне еґо» і «ноуменальне, реальне Я». Згідно з Р. Ассаджолі, свідоме «я» може забувати про себе, захоплене плином змістів свідомості, може зовсім зникати, коли ми засинаємо, непритомніємо, перебуваємо під впливом наркотиків чи в гіпнотичному стані. Але коли ми прокидаємося чи до нас повертається свідомість, наше «я» дивним чином з'являється знову. Цей факт, мовляв, примушує нас визнати, що над свідомим «я» існує істинне «Я», постійний центр, з якого «я» повертається у свідомість. Насправді, зауважує дослідник, реально існує тільки вище «Я», що проявляє себе на різних рівнях, зокрема на рівні емпіричного «я», місія якого і полягає в тому, щоб розширити власну свідомість до «перетворення її у свідомість Я».

Як і слід очікувати, усі спроби автора пояснити природу цього вищого «Я» зводяться до містичних уявлень, свідчень очевидців і практики йоги. Більш сильним аргументом при цьому можна вважати хіба що приєднання до поняття індивідуалізації К. Г. Юнга. Щоправда, варто звернути увагу на спробу Р. Ассаджолі вийти за межі індивідуального при з'ясуванні шляхів сходження людини до свого вищого «Я». Ідеться про те, що таке сходження можливе не тільки шляхом безпосереднього заглиблення в себе, а й опосередковано – через прийняття за зразок тих чи інших ідеальних моделей життєдіяльності, що існують у культурі. Якщо спробувати знайти аналогі такому підходу в поясненні психічного, то, на нашу думку, він, напевно, все-таки ближчий до теорії інтерсуб'єктивності Е. Гуссерля і соціальноорієнтованих концепцій неофройдизму, ніж до поглядів представників французької соціологічної школи, а також, звичайно, марксистської психології.

Герменевтика

Останнім часом у вітчизняній психології дедалі більший інтерес викликають можливості застосування герменевтичного підходу до вивчення різних феноменів психічного життя людини. Оскільки герменевтика виникла і утвердилася в науці передусім як особлива методологічна парадигма, ми більш докладно розглянемо її пізніше, наразі ж обмежимося обговоренням того, як представники цієї наукової школи позначають для себе психічну реальність як таку.

Творцями класичної герменевтики вважаються Ф. Шлеєрмахер і В. Дільтей. Якщо останній зазначав, що герменевтика має займатися вивченням душевного досвіду, який отримав словесне вираження (тобто змістом психічного), то П. Рікер наголошував на дослідженні операцій розуміння та інтерпретації текстів. Х.-Г. Гадамер акцентував увагу, з одного боку, на суб'єктивних переживаннях, а з іншого – на природі розуміння і передрозуміння.

Узагальнене визначення об'єкта психологічної герменевтики знаходимо у Н. В. Чепелевої: «Психологічна герменевтика розглядається нами як напрям досліджень, що має вивчати психологічний аспект загальної герменевтичної проблематики, тобто проблеми розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду, який зафіксований у різного роду текстах, з'ясовувати психологічні механізми розуміння та інтерпретації вербальних та невербальних повідомлень, їх залежність від особистісних характеристик людини».*

Запропонований дослідницею аналіз ключових понять герменевтики (розуміння, інтерпретація та ін.) з позицій конструктивізму і постструктуралізму дозволяє поглибити уявлення про об'єкт психологічної герменевтики. Таким об'єктом (психічною реальністю) постають: «контекст», тобто «та сукупність індивідуальних явищ і рис, яка стоїть за текстом і визначає його»; «процеси означення, осмислення і створення нових смислів»; «механізми породження тексту-історії, автонаративу». З посиланням на Ж. Бодріяра звертається увага на різ-

* Чепелева Н.В. Вихідні теоретичні положення і поняття психологічної герменевтики // Проблеми психологічної герменевтики. Київ, 2004. С. 7.

новиди текстів, з якими має справу психологічна герменевтика: ті, що позначають реальність; ті, які маскують реальність або ж її відсутність; текст-фікція (симулякр), ніяк не пов'язаний з реальністю, що ним позначається; текст, у якому зафіксований смисл, що не відповідає собі самому. Згадується пропозиція Р. Барта розглядати текст не тільки як продукт, а також як процес його становлення. Поняттям «текст» позначаються досвід, подія, повідомлення. Кожний такий текст пропонується розцінювати як діалог автора й читача тощо.

Як можна зрозуміти, психологічна герменевтика не ставить собі за мету однаковою мірою охопити всю психіку загалом (у тому числі її психофізіологічну складову), весь перелік вищих психічних функцій. Її специфіка визначається апеляцією насамперед до мовного, когнітивного та комунікативного компонентів, а також до значеннево-сміслової сфери особистості.

Наративна психологія (від лат. *narratio* – розповідь, оповідання) як складова психологічної герменевтики конструює свій об'єкт, спираючись на онтологічне уявлення про людське життя як зіткане з історій. Вона теж працює з «текстами», але з огляду на те, як саме людина означає і описує свої вчинки, свою діяльність, своє життя у світі, наповненому подіями, проблемними ситуаціями. Власне, наративна психологія вивчає роль історій у житті окремих людей і спільнот, досліджує природу людського «Я» в контексті «історій» його становлення, функціонування й розвитку. Узагальнену онтичну характеристику наративу дав П. Рікер, який, зокрема, зауважував, що особистість отримує власне існування тільки у процесі оповідання історій. Принциповим для наративного підходу є дослідження «Я» як продукту спільного співконструювання у спільноті. Знову ж таки, наративну психологію цікавлять не тільки наративні змісти, їхні різновиди, але й способи побудови подібних оповідей. «Таким чином, – читаємо у Н. В. Чепелевої, – наративна психологія досліджує оповідний модус буття людини, тобто феномени, які пов'язані з упорядкуванням власного досвіду шляхом конструювання власних історій та приведення в оповідну форму історій інших людей».*

* Чепелева Н.В. Указ. праця. С. 91.

Постструктуралістська традиція у психології

Після Другої світової війни психологічна думка зазнала значного впливу постмодернізму. Постмодерна епоха, на думку Ж.-Ф. Ліотара, характеризується кризою метафізики, підривом довіри до метанаративів («великих оповідей»). Такі поняття, як розум, істина, свобода тощо, уже, мовляв, не виступають основою соціальних процесів та індивідуальних учинків. Істина не віднаходиться, а захищається у мовних протиборствах, і щоб перемагати у цій боротьбі, вона має відповідати критеріям ефективності й практичності. Постмодерність пов'язана з критикою панлогізму, раціоналізму, об'єктивізму та історизму і означає радикальний сумнів щодо надійності основ, на які спирається наука, а також бажання визволитися від колишньої обмежувальної практики.

Постмодерність споріднена із постструктуралізмом. Вважається, що постструктуралізм виріс із протоструктуралізму О. Конта, квазіструктуралізму Е. Дюркгейма, лінгвістики і семіології Ф. де Соссюра, структуралізму К. Леві-Стросса, а також із ранніх структуралістських праць Р. Барта і М. Фуко. На його становлення і розвиток також суттєво вплинули імморалізм Ф. Ніцше, теоретичний антигуманізм Л. Альтюссера, деконструкція метафізики пізнього М. Гайдеггера, вчення про мовні ігри Л. Вітгенштейна, методологічний анархізм П. Фесрабенда, шизоаналіз і ризоматика Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, психоаналіз Ж. Лакана, теорія деконструкції Ж. Дерріда, ідея симулякрів Ж. Бодріяра, вимога ефективності істини Ж.-Ф. Ліотара, семіотика Р. Барта, теорія дискурсу і генеалогія влади М. Фуко, фемінізм Л. Ірігаре та Ю. Крістевої тощо.

До речі, ще З. Фройдіві приписуються постструктуралістські інтенції, оскільки саме він децентрував раціональне «Я», виокремивши неусвідомлювані детермінанти людської думки і дії. Крім того, проникнення у світ несвідомого він здійснював через мовний канал, тобто «лікував розмовою».

Структуру людської психіки, за Ж. Лаканом, утворюють Уявлене, Символічне і Реальне. Це водночас інстанції, реєстри та основні виміри, в яких існує, виявляє себе психічний світ кожної людини, а також певний порядок, що визначає його становлення і

розвиток. Уявлюване — це той комплекс ілюзорних уявлень, що їх людина створює сама про себе починаючи від «фази дзеркала». Символічне є сферою соціальних і культурних норм і уявлень, які індивід засвоює в основному несвідомо, аби мати можливість нормально існувати в суспільстві. Нарешті, Реальне – це та сфера потреб та імпульсів, які не дані свідомості індивіда в доступній для нього раціоналізованій формі.

Ж. Дерріда бачив шлях подолання метафізики, що, мовляв, віджила своє, через аналітичне розчленування – деконструкцію понять, категорій, які складають основу онтології людського буття. Показовою тут може бути спроба деконструкції ним поняття «центр структури», що асоціюється із традиційними уявленнями психології про «Я», «самість», «особистість», «суб'єкт» як такі, що інтегрують психіку, надають їй цілісності. «Поза сумнівом, – писав Ж. Дерріда, – вибираючи напрям і організовуючи пов'язаність системи, центр структури дозволяє вільну гру елементів усередині її цілісності. Тому навіть сьогодні поняття структури, позбавленої якогось центру, є тим, чого не можна собі уявити. Але, незважаючи на те, цей центр замикає гру, яку він відкриває і уможливує. Як і годиться центрові, він є пунктом, де зміна змісту елементів і термінів уже неможлива. У центрі заборонені переміщення чи перетворення елементів, які, зрозуміло, можуть бути закритими структурами всередині структури. Принаймні, завжди була заборона (я зумисне вживаю це слово) на таке переміщення. Завжди вважали, що центр, який, згідно з дефініцією, єдиний, творить усередині структури власне те, що нею керує, уникаючи при цьому структуральності. Ось чому класична думка, зосереджуючись на проблемі структури, могла парадоксально стверджувати, що центр знаходиться водночас всередині структури і поза нею. Центр знаходиться у центрі цілісності, а оскільки не належить до цілісності, то ця цілісність має центр десь-інде. Центр не є центром».*

З одного боку, цей висновок видається дещо парадоксальним, але з іншого – важко не погодитися з тим, що керівник «гри», той,

* Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Львів, 1996. С. 460.

хто встановлює її правила, умови, межі, сам не бере участі у цій грі. Схоже, Ж. Дерріда намагався прикласти до людини те, що колись Н. Кузанський приклав до Всесвіту, стверджуючи, що він має усюди центр і ніде не має межі. Ж. Дерріда не заперечував існування центру, як і суб'єкта, але прагнув зрозуміти їхнє місце в системі сутнього: «Насамперед я не говорив, що не існує центру і що ми можемо обходитися без центру. Я вважаю, що центр є функцією, не буттям, не дійсністю, а функцією. І ця функція є абсолютно необхідною, як і абсолютно необхідним є суб'єкт. Я не руйную суб'єкт, я його розташовую. Я вважаю, що на певному рівні досвіду дискурсу як філософського, так і наукового не можна обійтися без поняття суб'єкта. Питання полягає тільки в тому, звідки він береться і як функціонує. Отже, я підтримую концепцію центру, який, як я сказав, є необхідним, як і суб'єкт...»*

Аналогічні питання можуть виникати з приводу здійсненої М. Фуко онтологічної деконструкції таких понять, як «суб'єкт» і «автор». «Суб'єкт висловлювання не отожднюється з автором чи тим, хто матеріалізує певний вислів, – зауважує він. – Цей суб'єкт – тільки «порожнє місце», позиція, яку має зайняти будь-яка особа, щоби стати автором певного формулювання у певному дискурсі»; «Автор – це не джерело значень, які вибудовують твір; автор не випереджує своїх творів, він є тільки певною функціональною засадою».**

Власне, можна погодитися з М. Фуко в тому, що суб'єктна позиція нерідко залишається «вакантною», особливо якщо мова йде про суб'єктність вищого гатунку, що передбачає справжню творчість, справжній моральний вчинок тощо. Але чи можна вважати такий підхід єдиною можливістю? Тут, як нам здається, постмодернізм вступає у суперечність із самою собою, оскільки просто відбирає право на суб'єктність і авторство в індивіда і передає його в руки інших, уже безликих соціальних гравців, таких як «мова» чи «дискурс».

* Слово. Знак. Дискурс... С. 476.

** Там само. С. 442–443.

З позицій постструктуралізму психічну реальність можна ідентифікувати як *ризомне** утворення. Поняття «ризом» запропонували Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, за допомогою якого вони (усупереч поняттю структури з її організованістю, впорядкованістю, ієрархійністю) фіксували позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, властиву їй можливість автохтонної рухливості й реалізації внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування. Саме так вони бачили дійсність і саме так, напевно, змальовували собі картину психічного життя людини – як ризому з переплетених між собою текстів, наративів, дискурсів. Хто чи що скеровує активність такої ризомоподібної психіки? Принаймні, не раціональне мислення нашого «Я», а приховані у цій психіці «машини бажань».

У з'ясуванні того, як працюють і що виробляють ці «машини» окремо і в сукупності, полягає основне завдання шизоаналізу. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі позначають цим поняттям необхідність і спосіб руйнації усього статичного, застиглого, уніфікованого, широкомасштабного (молярного), що передбачає відкриття «молекул», якими і є згадані «машини бажань». Слід думати, що останні і являють собою фрагмент тієї психічної реальності, яку постструктуралістська психологія мислить своїм об'єктом.

Своєрідну ризомну деконструкцію постструктуралізм здійснює з поняттям «Я», розрізняючи в ньому «я» актуальне (ким людина насправді є), «я» ідеальне (ким би вона хотіла бути), сприйняте «я» (ким вона здається іншим), майбутнє «я» (ким вона сподівається стати). Усвідомлення множинності свого «Я», мовляв, дозволяє індивідові досягти рівня «пост-его», тобто стати менш егоцентричною особистістю (Ю. Ерман). Звідси робиться висновок про те, що тільки навчившись утрачати своє «Я», ми зможемо знайти себе.

* «Ризом як трава, відома під назвою елевзіна, росте горизонтально, посилаючи в усі боки повзучі пагони, з яких утворюються нові рослини, що потім випускають власні пагони, і так далі, в кінцевому підсумку утворюючи перервну поверхню без глибини (і таким чином без суб'єкта, що контролює) або центру (а отже, вільну від обмежувальної структури)» (Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Віквіста і В. Тейлора. Київ, 2003. С. 341–342).

Ще одним онтологічно навантаженим поняттям, яке набуло поширення в постструктуралістській психології, є поняття «симулякр». Схожий термін застосовував іще Платон, і означав він ніщо інше, як «копію копії». У 1940-х роках до поняття симулякру звернувся французький автор П. Косовський. Ж. Дельоз наполягав на тому, щоб симулякр був усвідомлений як відмінність, а не подібність, і врешті замінив його словом «асамбляж». Однак найбільш активно в сучасному постструктуралізмі це поняття використовує Ж. Бодріяр. Він визначає симулякр як копію реального і простежує етапи набуття ним автономного статусу: етап підробки, етап точних копій і останній етап – гіперреальності, яка «є реальнішою за саму реальність».

Одним із породжень постструктуралістської традиції є *дискурсивна психологія*. Зараз не існує єдиної думки з приводу того, що таке дискурс і як його аналізувати, зазначають Л. Філіпс та М. Йоргенсен, зі свого боку пропонуючи розглядати його як «особливий спосіб спілкування та розуміння навколишнього світу (чи якогось аспекту світу).*

Вважається, що дискурс означає в тексті індивідуальну своєрідність його автора і того «читача», якому він адресується, їхню належність до того чи іншого соціокультурного прошарку, соціальної та психологічної групи, що визначає специфіку їхніх бажань, переживань і способів конструювання думки.

Дискурсивна психологія не ставить собі за мету вивчення внутрішніх психологічних форм людського життя. Це – один з варіантів дискурс-аналізу, що передбачає «дослідження способів формування та зміни особистості людини, її думок та емоцій у процесі соціальної взаємодії... У дискурсивній психології акцент зроблений на тому, що люди одночасно і продукти дискурсу, і його творці у специфічних аспектах взаємодії»**.

Дискурсивна психологія покладає своїм об'єктом, окрім іншого, смислопороджувальну активність людини, психосоціальне

* Йоргенсен М.В., Філіпс Л. Дж. Дискурс-анализ: Теория и метод / Пер. с англ. Харьков, 2008. С. 18.

** Там само. С. 28.

конституювання феномена «Ти», емоціональні стани і процес формування «Я». При цьому, наприклад, ставиться під сумнів правомірність тлумачення «Я» як «індивідуального досягнення», константного носія ментальних атрибутів чи інтрапсихічного резервуара механізмів самодетермінації. «Я» мислиться тут як суб'єкт і продукт соціального процесу лінгвістичної взаємодії. З точки зору дискурсивного аналізу психологія «Я» – це не теорія індивіда чи особистості, а соціальна психологія людської самості як результату дискурсивної практики. Конкретизацією цієї ідеї стала «позиційна теорія дискурсивного продукування множинних «Я» Р. Харре. До речі, дискурсивна психологія в окремих суттєвих моментах спирається на гіпотези Л. С. Виготського і М. М. Бахтіна про дискурсивну природу ментальності.

Психологічна герменевтика, нарративна психологія, дискурсивна психологія розглядаються у їхньому відношенні до *конструктивної психології*. Остання, у свою чергу, походить від соціального конструкціонізму (К. Герген, Дж. Шоттер, Р. Харре та ін.) – підходу, спрямованого на рефлексію культурного контексту породження наукового знання, зокрема психологічного.

Свого часу В. Дільтей, наполягаючи на перевагах описової психології, розглядав конструктивну психологію як різновид пояснювальної психології, в якій теоретичні уявлення про психіку як систему складалися (конструювалися) дослідником з уявлень про елементарні психічні утворення. К. Левін, навпаки, протиставляв конструктивну психологію пояснювальній як спекулятивній, вважаючи, що перша, на відміну від другої, володіє законами розвитку і функціонування психіки. Вважається, що в деяких аспектах конструктивна психологія спирається на культурно-історичну концепцію Л. С. Виготського.

Сьогодні існують різні тлумачення об'єкта конструктивної психології. Так, вона може протиставлятися деструктивній психології та визначатися як наука про сутність, цінності і способи розвитку психіки (А. Чистяков). У цьому контексті розглядається можливість конструювання принципово нових психічних утворень як механізмів відображення світу і регуляції діяльності людини. Інші дослідники звертають увагу на те, що конструктивна психологія

відмовляється від «причинової метафізики» традиційної психології та від її «індивідуалістичних онтологічних припущень». Питання ставиться «не про причини психічних процесів, а про їхній сенс». Така психологія прагне зрозуміти психічну діяльність не в термінах причин і наслідків, а в термінах інтенцій, планів, взаємодій, колективних процедур, практик. При цьому психологічна діяльність перестає бути прерогативою ізольованого індивіда. У центрі психологічного дослідження опиняється лінгвістична або символічна взаємодія, і тому особливого значення набувають мовні і взагалі культурні чинники психологічної діяльності.*

Зазначається, що конструктивна парадигма вимагає звернення до поняття особистості як джерела людських учинків і одного з учасників інтерсуб'єктивної взаємодії. Водночас пропонується «реляційне» розуміння особистості вважати найбільш істотним внеском конструктивізму до теоретичної психології.**

Важливим для психології, яка претендує мати свій власний об'єкт дослідження, можна вважати досить серйозне, а в чомусь і цілком справедливе застереження з приводу того, наскільки психічне у різних його проявах постає в сучасних наукових теоріях саме як психічна реальність, а не як образ відсутньої дійсності, правдоподібна подоба, в якій немає оригіналу, «копія копії», артефакт зі своєю і тільки своєю реальністю.

Як зазначають критики, постмодернізм разом із постструктуралізмом начебто не має на меті створення універсальної теорії. Проте, як можна переконатися, з часом він усупереч собі перетворився на панівну парадигму, що встановлює певні обмеження і воліє бути всезагальною.

Який же висновок можна зробити з аналізу уявлень постструктуралізму про об'єкт психологічної науки?

Передусім варто приєднатися до оцінок спеціалістів, які вважають, що основний пафос постструктуралістської думки полягає у намаганні довести неможливість існування незалежної індивіду-

* Див. *Васильченко А.А.* Конструктивізм як методологічна основа психологічної герменевтики / Проблеми психологічної герменевтики. Монографія. Київ, 2004. С. 19.

** Там само. С. 27.

альної свідомості, того, що індивід постійно і головним чином не-свідомо обумовлюється у своєму мисленні мовними структурами. Фактично теорія цілісної, самодостатньої, автономної людської істоти лежить за межами постструктуралістської проблематики. Остання знає лише фрагментованого індивіда з розщепленою свідомістю і без будь-якої позитивної перспективи віднайдення своєї цілісності, якщо не себе самого взагалі (І. П. Льюїс).

Психічне як таке, його природа, якісна своєрідність, схоже, не викликали особливого дослідницького інтересу в тих, хто вважав себе постмодерністами чи постструктуралістами. Ближче до цієї проблеми були вихідці із психоаналізу, зокрема Ж. Лакан. Але й таких, як він, цікавила переважно сфера несвідомого. Психічне в цілому, особливо в його вищих проявах (свідомість, душевність, духовність, суб'єктність, індивідуальність) зазнавало деконструкції, децентрації, десуб'єктивізації і, врешті-решт, нерідко набувало вигляду своєрідного тексту, автор якого розчинений у стихії дискурсу. Тим самим фактично знімалася проблема персональної відповідальності людини за своє життя, у тому числі життя психічне.

Проте було би помилковим не бачити цілий ряд важливих для психологічної науки моментів, на яких наголошує постструктуралізм у його намаганнях побачити внутрішній світ людини таким, яким він є насправді. Зокрема, це стосується проблеми адекватності відображення, рефлексії сучасною психологією як суб'єктом пізнання свого об'єкта – психіки. Адже різні спроби побудови енергетичної, інформаційної, кібернетичної та інших моделей психіки можуть породжувати лише відірвані від реальності симулякри. Очевидним є також факт ризомоподібного поширення самодостатніх універсальних концепцій психічного, що не тримаються якогось єдиного стрижневого уявлення про природу психіки. І, схоже, такий плюралізм підходів, котрі нерідко виключають один одного, усіх влаштує.

Можна також погодитися з необхідністю не деконструкції, але певної реконструкції уявлень про об'єкт психології, зокрема з метою повернення в її лоно науково переосмисленого уявлення про людську душу і дух людський.

Звичайно, аби збудувати нову – модерну, постмодерну чи навіть постпостмодерну психологічну науку, необхідно звільнити її від різного роду артефактів, алогізмів, імажинарних схем тощо. Проте будь-яка деконструкція, будь-яке розчленування цілого передбачає наступним кроком «збирання каміння» і конструювання якісно нових науково-психологічних побудов, які мають наближати нас до розуміння істинної природи психічного.

Вітчизняний досвід

Вітчизняна психологія розвивалася в межах власних пізнавальних традицій і водночас ніколи не була на узбіччі світової думки – як до отримання нею статусу науки, так і після цього історичного моменту. Типовим і найбільш виразним для неї, особливо на стадії становлення, було протистояння двох парадигм – матеріалістичної та ідеалістичної. Відповідним чином складалися уявлення про природу психіки і об'єкт психологічної науки.

Серед тих, кого не тільки вітчизняна, а й світова матеріалістична психологія може вважати своїм попередником, особливе місце займає І. М. Сеченов, який у другій половині XIX ст. видав фундаментальну працю «Рефлекси головного мозку». У ній були сформульовані положення про те, що мозок є органом психічного, що всі зовнішні прояви мозкової діяльності зводяться до м'язового руху, що без зовнішнього чуттєвого збудження жодна думка неможлива, що будь-яка недовільна і довільна психічна активність має рефлекторний характер. Відтак активність душі визначалась як причиново зумовлена, а людська воля – як спекулятивна фікція. На думку І. М. Сеченова, тільки одна тисячна того, що відбувається з людиною, залежить від її індивідуальності. Вчений не знайшов остаточної відповіді на те, хто або що і навіщо затримує чи посилює рефлекс, але він не вважав себе фаталістом і визнавав персональну відповідальність людини за її вчинки. Проте його тлумачення природи психічного не могло не привернути увагу тих, хто прагнув будувати психологію на поведінковій основі.

Протилежну позицію щодо об'єкта психологічного дослідження в дискусії із І. М. Сеченовим сформулював К. Д. Кавелін. «Усі психологічні дослідження нашого часу, – зазначав він, – що

мають наукову цінність, обмежуються роз'ясненням фізіологічних умов психічного життя. Устрій і спрямування органів вищих почуттів, фізичні відчуття тіла, що доходять до свідомості поза органами зовнішніх почуттів, устрій і відправлення нервової та мозкової систем – ось що в наш час виключно займає дослідників. Наукові заслуги їхні безсумнівні. Вони підготовлюють багатий матеріал для психології, але назвати їх дослідженнями психічного життя не можна. Мозок і нерви складають тільки фізичну його умову; зовнішні враження і внутрішні відчуття тіла тільки збуджують психічну діяльність; але в чому полягає це життя, які закони цієї діяльності – ось чим сучасна наука мало цікавиться, тоді як для психології має величезну важливість не фізіологічний бік фізіологічних проявів сам по собі, а відповідність між фізіологічними і психологічними явищами. Така відповідність безумовно існує, і з часом наука, звичайно, її відкриє і з'ясує. Але для цього необхідно вивчення не одних фізіологічних, а й психологічних факторів; на жаль, на останні тепер мало звертають уваги... Звичайна тема і передумова всіх психологічних праць нашого часу полягає у поясненні психічних явищ діяльністю нервів і мозку. Такий напрям заперечує психологію у принципі».*

У гострій полеміці з представниками фізіологічної психології К. Д. Кавелін прагнув відстояти уявлення про самодостатність, самодіяльність і саморозвиток психічного, про творчу вдачу людської душі.

М. О. Добролюбов дотримувався думки, що у свідомості немає нічого надприродного: вона є продуктом тілесної організації людини, її мозку як найвищої форми розвитку матерії. Водночас він виступав проти вульгарноматеріалістичного трактування природи психіки, наприклад у дусі френології, а також проти розриву, протиставлення душевної і тілесної діяльностей. На його погляд, душа не зовнішнім зв'язком поєднується з тілом, не випадково в нього покладена, не куточок якийсь займає в ньому, – а зливається з ним необхідно, міцно й нерозривно. Він також наголошував на тому, що думки «чистої», безпредметної, в якій не відображався би

* *Кавелін К.* Задачи психологии: Соображение о методах и программе психологических исследований. СПб., 1872. С. 5.

зміст зовнішнього світу, не існує, – у чому певним чином виперевдив Ф. Brentano з його ідеєю інтенційності свідомості.

Центральне місце серед душевних явищ, згідно з К. Д. Ушинським, мають займати не свідомість і не воля, а почуття: саме в них – джерело душевної активності. Саме почуттєвий потяг до діяльності є сутністю душі. Адже, мовляв, від почуттів починається і ними завершується будь-яка активність людини. Чи ж не ця ідея виступила як основна у критиків раціоналізму і засновників екзистенційної парадигми у психології? Проте, як видно, К. Д. Ушинському не вдалося послідовно витримати діалектично-матеріалістичний підхід у поясненні зв'язку душі й тіла.

У цей же час П. Д. Юркевич запропонував оригінальну онтологічну модель співвідношення душі й тіла, розумності та душевності в людині. Важливими для становлення психології як науки в цілому і, зокрема, для глибинної психології були його думки про «за-душевне», про «глибинність серця», про те, що душа кожної людини є індивідуальним створінням і тому не може бути до кінця підведеною під загальні наукові поняття, категорії, закони.*

У своєму вченні про характер особистості О. Ф. Лазурський сповідував ідею цілісності душевного світу людини, проте стояв на позиціях психофізичного паралелізму, вважаючи, що кожному психологічному процесові має відповідати певна фізіологічна зміна в організмі. Він запропонував поняття ендопсихіки та екзопсихіки, розуміючи під першим внутрішню нервово-психічну організацію людини (темперамент, характер, розумова обдарованість, увага, уява, пам'ять, мислення, воля, афекти), а під другим – відношення особистості до навколишнього світу. Ендопсихічні утворення мають спадкову природу і тісно пов'язані з біологічними процесами; екзопсихічні є результатом виховання, запозичення, наслідування. «Я» виступає ядром особистості й через механізм апперцепції забезпечує цілісність психічного життя. Саме розвинена екзопсихіка дає змогу людині не тільки пристосовуватися до середовища, а й пристосовувати його до себе. Характер же складають нахили, або

* Див.: *Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению Слова Божия // ТКДА. 1860. Кн. 1. С. 63–118.*

душевні якості. Тому характерологія, або індивідуальна психологія, має своїм об'єктом схильності душі, що відрізняють одну людину від іншої. Оскільки схильності формуються на основі успадкованого і під впливом оточення, кожна людина є неповторною індивідуальністю. Цікавими є думки О. Ф. Лазурського про спорідненість і взаємодію нахилів, а також про суперечності характеру: нахили можуть виступати як протилежні й навіть такі, що виключають один одного, що порушує цілісність особистості.

Видатний український мислитель І. Я. Франко надавав особливого значення психології як науці, підпорядковуючи їй навіть естетику. Він вважав, що поетична творчість є особливим видом психічної діяльності, в основі якої лежать несвідомі процеси. Ось як І. Я. Франко змальовує взаємодію соціального та індивідуального, свідомого й несвідомого у психіці людини задовго до появи психоаналізу: «Найбільша частина того, що чоловік зазнав у житті, найбільша частина усіх тих сугестій, які називаємо вихованням і в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячолітньої культурної праці всього людського роду, перейшовши через ясну верству верхньої свідомості, помалу темніє, щезає з поверхні там, в глибокій криниці нашої душі, і лежить там погребана, як золото в підземних жилах. Та й там, хоч неприступна для нашої свідомості, все одно не перестає жити, раз у раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і кермує нею нераз далеко сильніше від усіх контраргументів нашого розуму. Отсе є та нижня свідомість, те гніздо «пересудів» і «упереджень», неясних поривів, симпатій і антипатій. Їх основи скриті від нашої свідомості».* І. Я. Франко аналізував такі психологічні феномени, як натхнення, фантазія, асоціація, звертав увагу на здатність «нижньої свідомості» несвідомо комбінувати забуті враження і спомини, а також перетворювати їх у символічні образи, як це буває у снах і фантазіях. Згадаємо, адже щось подібне В. Вундт позначив поняттям «творчі синтези психіки», а з часом З. Фройд проаналізує у своїй праці «Поет і фантазія».

На початку ХХ ст. у психології відбулася широка дискусія між «субстанціалістами» та «актуалістами». Якщо, скажімо, поема скла-

* Франко І.Я. Из секретів поетичної творчості. Львів, 1961. С. 52.

дається з набору слів, то власне поємою цей набір стає завдяки авторові, який надає йому цілісності, зв'язності й смислу. Як зазначав «субстанціаліст» Д. С. Мілль, є дещо, котре я називаю моїм «Я», або, висловлюючись інакше, моїм духом, те, що я визнаю відмінним від відчуттів, думок і т. ін., дещо, котре я визнаю не думками, а єством (the being), яке має ці думки. Не можна сказати, зауважував Г. І. Челпанов, що в нашому житті все плинне, що наше душевне життя являє собою виключно процес змін. У нашому житті є і щось постійне. Так, наприклад, у процесі порівняння є певний постійний суб'єкт, завдяки якому й може відбуватися порівняння.

Глибоко і всебічно проблему цілісності, інтегрованості психічного життя дослідив В. В. Зеньківський. «Ідея суб'єкта як творчої основи індивідуальності, як реального носія психічної енергії, – писав він, – неминуче постала перед нами через неможливість мислити психічну причиновість, що переходить від одного процесу до іншого. Ми бачили, що всупереч відомим твердженням Вундта менше всього можна говорити про чисту актуальність у психічній причиновості, оскільки кожний окремий психічний процес являє собою роботу душі, яка має свою основу в центрі психічного життя, тобто в суб'єкті».*

Аналогом поведінкової психології дехто вважає «об'єктивну психологію», або рефлексологію, В. М. Бехтерева, який обстоював думку про те, що в об'єктивній психології не повинно бути місця питанням про суб'єктивні процеси чи процеси свідомості. І справа, мовляв, у тому, що рефлексології, головним об'єктом якої виступає не функція мозку, а співвідносна діяльність, фактично байдуже, який орган чи яка інша сила цю діяльність забезпечує. Замість таких понять, як «суб'єктивне», «свідомість», В. М. Бехтерев застосував для позначення внутрішнього плану життя людини поняття «особиста сфера». Концентруючи в собі запас найважливішого для життя організму минулого досвіду, ця сфера утворює «головний центр нервово-психічної діяльності, що лежить в основі активно-самостійного відношення живого організму до навколишнього світу». Вчений визначав особистість як психічного індивіда з усіма

*Зеньковський В.В. Проблемы психической причинности. Киев, 1914. С. 394.

його самобутніми особливостями, як самодіяльну істоту відносно зовнішніх умов. Разом із тим в його теорії психічна причиновість нерідко редукувалася до фізичної, мало в чому відрізняючись від причиновості біологічної, інстинктивної. При цьому надмірне значення надавалося минулому досвіду. В основі функціонування психіки, за В. М. Бехтеревим, лежить принцип досягнення рівноваги, пристосування, на реалізацію якого і спрямована активність «особистої сфери». Особистість по суті розуміється лише як самостійно діюча реактивна система – навіть за її здатності до комбінування, синтезу й аналізу.

Слід зауважити, що об'єктивістська орієнтація В. М. Бехтерева обумовлювалася не тільки, а можливо, й не стільки прагненням до утвердження об'єктивного методу в психології, скільки була наслідком певної онтологічної позиції її автора, який дотримувався моністичного, а саме «енергетичного», погляду на природу буття. Він вважав, що всі явища світу, в тому числі внутрішні прояви духу, можуть і повинні розглядатись як похідні від однієї світової енергії. Оскільки ж в останніх елементах нескінченного дроблення матерії ми вже не знаходимо нічого власне матеріального, а лише енергію, так само психічні процеси в кінцевому аналізі втрачають властивості психічного і мають бути зведені до несвідомих процесів, пов'язаних із витратою енергії. Тому, мовляв, між нервово-психічною і фізичною енергіями немає протистояння, а є взаємовідношення, що ґрунтується на переході однієї в іншу й навпаки. З цих позицій В. М. Бехтерев намагався пояснити феномен безсмертя людської особистості.*

Результати експериментальних досліджень І. П. Павловим процесів травлення дали поштовх розробці науковопсихологічних уявлень про умовний рефлекс як універсальний спосіб пристосування організму до змін зовнішнього й внутрішнього середовища, а також привели до створення вчення про вищу нервову діяльність і механізми головного мозку, що забезпечують вищі прояви психічної діяльності у тварин. Було досліджено процеси збудження й гальмування, проблеми сну й гіпнозу, визначено типи нервової

* Див.: *Бехтерев В. М. Бессмертие человеческой личности как научная проблема.* СПб., 1999.

системи, розроблено питання локалізації функцій у корі головного мозку, системності у роботі великих півкуль і, нарешті, діяльності першої та другої сигнальних систем.

Відомо, що І. П. Павлов поєднував науковий світогляд із вірою в Бога. Тож О. О. Ухтомський, зокрема, поставив собі за мету з'ясування психофізіологічних передумов релігійної віри. «Ми хочемо з'ясувати те приховане в глибині людини, що змушує її знову й знову відновлювати шукання релігійної істини», – зазначав він.* Визнаючи геній Павлова, Ухтомський стверджував, що умовний рефлекс є лише початком нового шляху, наміченого великим фізіологом. Водночас на основі власних досліджень він доходить висновку, що утворення умовних рефлексів підпорядковується принципові домінанти – механізму, що надає форми життєвій активності, дозволяє їй здійснитися. Домінанта у більш конкретному розумінні – це певна констеляція центрів із підвищеною збудливістю в різноманітних поверхах головного й спинного мозку, а також в автономній системі. Це також певний функціональний орган, активність якого спрямована на пристосування тварини і людини до постійних змін навколишнього середовища.** Протиставляючи домінанту інстинктові, що діє гладко й безпроблемно, О. О. Ухтомський убачав основну її особливість у вибірковості поведінки, виділенні найбільш значущого для людини й у підпорядкуванні всіх інших процесів цій домінуючій активності.

Відповідаючи на питання про природу цього механізму, О. О. Ухтомський підкреслював, що домінанта – не теорія і не гіпотеза, а емпіричний закон, подібний до закону тяжіння, до того ж такий «настирливий», що з ним неможливо не рахуватися.

На думку істориків психологічної науки, принцип домінанти, відкритий О. О. Ухтомським, не обмежується фізіологічним значенням, а дозволяє проникнути у психологічні закони поведінки. Говорячи про людину, вчений підкреслював, що саме принцип домінанти є фізіологічною основою акту уваги і предметного мис-

* Ухтомский А. Интуиция совести. Спб., 1996. С. 304.

** Див.: Ухтомский А.А. Доминанта. Спб., 2002.

лення. У домінанті він убачав нерозривну спайку дії та пізнання як двох сторін однієї й тієї самої активності.

Цікаво зазначити, що О. О. Ухтомський не вважав «домінуючий центр» вищим органом керування поведінкою. «... Справа не може обмежитися прийняттям того, що йде саме собою, але потрібне втручання примусу, дисципліни, навмисної установки на переробку своєї поведінки й себе самого. Це чекає від нас не пасивного прийняття, але ревного шукання того, що повинно бути. Ми – не спостерігачі, а учасники буття. Наша поведінка – праця».* Ухтомський звертається до конкретної людини із закликом «поставати вище себе, творити нову природу, переборювати межі наявного – виростати із себе».** Над інстинктом і домінантою, на його думку, необхідно надбудовувати ще якийсь функціональний центр, що визначає їхню динаміку, направляє їх у діяльне річіще, відповідне людській природі. Домінантою душі має бути увага до духу.

Отже, у вітчизняній психології часів її становлення як науки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) існувало кілька напрямів, кожний з яких пропонував свій погляд на сутність і природу психічного. Перший з них можна пов'язати з іменами І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. М. Бехтерева, О. О. Ухтомського, яких об'єднував психофізіологічний підхід до пояснення психічного. Другий напрям становили праці тих, хто насамперед виокремлював у психічному його власні функції – увагу, пам'ять, перцепцію, волю тощо (О. Ф. Лазурський, І. О. Сікорський, М. М. Ланге та ін.). До третьої групи можна віднести праці П. Д. Юркевича, К. Д. Кавеліна, М. Я. Грота, Г. І. Челпанова, В. В. Зеньківського, С. Л. Франка, М. О. Лосського, які продовжували вважати психологію наукою не лише про психіку, а й про дух і душу, і розглядали психічне не тільки і не стільки як механізм пристосування чи реагування на подразники, скільки з точки зору його спроможності до самопричинової ініціативної активності.

Перехід на позиції марксистської психології відбувався досить непросто, у бескомпромісній боротьбі з ідеалістичною психологією, першим результатом чого стало домінування поведінкових

* Ухтомский А.А. Избранные труды. Ленинград, 1978. С. 69.

** Ухтомский А.А. Доминанта души. Рыбинск, 2000. С. 328.

орієнтацій у тлумаченні природи психічного. Так, П. П. Блонський (до речі, учень Г. І. Челпанова) у своєму проєкті реформування психології пропонує рішуче відмовитися від її визначення як науки про душу і, з одного боку, наполягає на тому, що психологія має вивчати «поведінку живих істот», а з іншого, підкреслює, що, оскільки «поведінка людини є функцією поведінки суспільства, яке її оточує», то й психологія може існувати лише як соціальна наука. При цьому він намагався діалектично розв'язати суперечності індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в поясненні природи психічного. Так, у «Нарисі наукової психології» (1921 р.) робиться такий висновок: «Людський індивідуум є соціальний продукт; він не абстрактна суспільна одиниця і не настільки ж абстрактна позасуспільна індивідуальність, але саме цілком конкретний продукт впливу на нього активного людського середовища, що змінюється, на яке він реагує пристосуванням і уподібненням (наслідуванням) то себе до нього, то його до себе». Своєрідну позицію П. П. Блонський займає, пояснюючи свій вибір між матеріалістичною та ідеалістичною психологіями. «Не треба перекреслювати суб'єктивні стани, тобто нищити предмет психології, але треба давати цим станам матеріалістичне пояснення. У цьому розумінні я належу до об'єктивної психології. Я особисто називаю себе представником «психології поведінки». А потім завбачливо уточнює: «В аналізі поведінки я прийняв за висхідну точку життєві інтереси суб'єкта».*

Тобто у працях П. П. Блонського відчувається дещо штучний характер пояснювальних прив'язок психічного до фізіологічного.

Намагання поєднати психологію з марксизмом на перших етапах викликали також спробу замінити психологію рефлексологією В. М. Бехтерева чи, принаймні, якимось припасувати до поведінкової психології психологію свідомості, що, зокрема, намагався робити К. М. Корнілов. На його думку, психологія має стати «теорією поведінки живого, інтегрального, конкретного індивіда в конкретних соціальних умовах», «об'єктом психології є поведінка людей».**

* Блонский П. П. Психологические очерки. Москва, 1927. С. 3–4.

** Корнилов К. Н. Наивный и диалектический материализм // Психология и марксизм. Ленинград, 1925. С. 89.

Саме за участю К. М. Корнілова у вітчизняній психології почалась активна робота, спрямована на обґрунтування того, що психіка має свою якісну своєрідність і є властивістю високоорганізованої матерії. Він намагався обстоювати положення про самодовільність психіки, але в контексті тези про те, що марксизм докорінно долає дуалізм духу і матерії, що, мовляв, духовне, психічне має бути зведене до матеріального. Звичайно, тут уже не йшлося про те, що мозок виділяє думку так само, як печінка жовч. Психічне визнавалось особливою реальною властивістю матерії, активність якого не потребує якихось додаткових стимулів типу аперцепції В. Вундта. К. М. Корнілов протиставляв формулам про психофізіологічний паралелізм і психофізіологічну взаємодію уявлення про єдність, але не тотожність психічного і фізіологічного. Орієнтуючись, як на основний, на поведінковий критерій, він, однак, відкидав спроби заперечення існування суб'єктивного, свідомого, психічного і зведення його до розряду фізичних чи фізіологічних явищ.

К. М. Корнілов вважається одним із перших, хто здійснив спробу побудови психології на марксистських діалектично-матеріалістичних і історично-матеріалістичних засадах, а отже, йому випало зробити перші помилки й отримати перші критичні зауваження як від прихильників марксизму, так і від його противників. Так, на думку С. Л. Рубінштейна, вчення К. М. Корнілова про реакції – реактологія – ніяк не було пов'язане з марксизмом, а скоріше змикалося, з одного боку, з енергетизмом, а з іншого, з ідеалістичним волонтаризмом. У наступні роки реактологія увібрала в себе вчення про біологічне і соціальне як два фактори, що іззовні напередвизначають розвиток і поведінку особистості.* Фактично К. М. Корнілов намагався поєднати традиційну ідеалістичну психологію із тодішньою американською психологією поведінки, а також «енергетичними» поглядами на природу психічного. Реактивність психіки в його підході переважала уявлення про активний характер психічної діяльності людини.

Більш масштабно і фундаментально розглядав проблему природи психіки М. Я. Басов. Він намагався відстежити історію станов-

* *Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 1999. С. 85.*

лення поглядів на психічне. Спочатку, мовляв, була душа як особлива сутність, своєрідна реальність, яку людина відкривала в самій собі і яку протиставляла як власному тілу, так і всьому матеріальному світові. На зміну цьому прийшло розуміння психіки як особливо-го класу явищ – «психічних явищ», «явищ психічного життя», але, мовляв, і воно не могло задовольнити матеріалістичну психологію, оскільки спирається на принцип психічної причиновості. Не дають правильного вирішення і спроби окреслювання меж психічного на основі уявлення про організм, його функціонування і розвиток. Натомість М. Я. Басов пропонує свій підхід до визначення того, що виступає для психології об'єктом пізнання. Так, якщо досліджується жива істота, то слід спочатку поставити питання про те, яким є організм цієї істоти сам по собі, як він побудований, з яких частин складається, яке призначення кожної з них, як вони між собою сполучаються. Друге питання полягає в тому, що саме цей організм являє собою як діяч у навколишньому середовищі, тобто як він живе, яку активність виявляє в боротьбі за своє існування, як змінюється ця активність за тієї чи іншої зміни середовища тощо. Це друге питання є головним. Саме активність, підкреслює М. Я. Басов, є істинним об'єктом психологічного вивчення: «Реальним об'єктом психологічного пізнання дедалі більше стає людська діяльність в усій повноті її різноманітних форм і сама людина як діяч у середовищі, яке її оточує».* Цікаво зазначити, що структуру такої діяльності, на його розуміння, складають стимул і реакція, яким, однак, приписується ширший, ніж у бігевіоризмі, смисл. Так, йдеться про «стимул у собі» і «стимул для людини», про те, що стимул і реакція можуть мінятися місцями тощо. Стимулом для людини виступає соціальне середовище. Людина народжується з певним психологічним потенціалом, але його реалізація значною мірою залежить від факторів, які лежать поза особистістю. Водночас дослідник підкреслює роль активності самої людини у її психічному розвитку.

Л. С. Виготський розпочав свою психологічну кар'єру з боротьби за відновлення статусу свідомості в науковій психології, а та-

* Басов М.Я. Общие основы педологии. Москва; Ленинград, 1931. С. 65.

кож із послідовного дослідження вищих психічних функцій. Саме диференціація на нижчі й вищі психічні функції породила, на його думку, поділ психології на природничонаукову, пояснювальну, каузальну і «розуміючу», описову психологію духу. Крім того, принципово неправильно (з ухилом в біологізм чи, навпаки, в метафізику) розглядалися питання розвитку вищих психічних функцій. Якщо у філогенезі біологічна еволюція та історичний розвиток людства йдуть за різними, незалежними траєкторіями, то в онтогенезі ці обидва плани зливаються один з одним в «єдиний сплав». Знову ж таки, якщо елементарні психічні функції відтворюються в історії людства без будь-яких суттєвих змін, то вищі психічні функції (словесне мислення, логічна пам'ять, довільна увага, воля і т. ін.) піддаються глибоким і всебічним зрушенням. У процесі культурного розвитку відбувається формування нових психологічних знарядь, які дозволяють людині досягати дедалі вищих результатів, а також удосконалювати елементарні психічні функції. Наявність не тільки «сигналізації», а й «сигніфікації» – таких психологічних знарядь, як знаки (насамперед мови, письма, нумерації, обчислення, карт, креслень тощо), що вдосконалюються і розвиваються, є відмінною рисою психіки людини. Знак від самого початку є соціальним феноменом, засобом соціального зв'язку, впливу на інших – і тільки згодом стає засобом впливу на самого себе. Будь-яка вища психічна функція у культурному розвитку спочатку виступає як категорія інтерпсихічна, а вже потім – як інтрапсихічна.* Цей висновок Л. С. Виготський узгоджує з положенням К. Маркса про сутність людини як сукупність суспільних відносин, які переносяться всередину і стають функціями особистості, а також із «фундаментальним законом психології» П. Жане, згідно з яким дитина у процесі розвитку засвоює соціальні форми поведінки та переносить їх на себе.

Суттєвими в теорії Л. С. Виготського, такими, що розкривають природу психічного, є також положення про міжфункціональні зв'язки або психологічні системи та їх перебудову в онтогенезі, про зону найближчого розвитку і його сенситивні періоди, про роль мис-

* *Виготский Л.С.* Развитие высших психических функций. Москва, 1960. С. 197–198.

лення і слова у формуванні свідомості тощо. Проте на адресу цієї теорії висловлювалося чимало критичних зауважень, зокрема з приводу дещо штучного розмежування і протиставлення «натуральної» та «культурної» ліній в онтогенетичному розвитку людини, щодо абстрактного соціологізму, звуженого (зведеного до питання про знаки) бачення історичного принципу в поясненні філогенетичного розвитку вищих психічних функцій і знову ж таки стосовно переважання реактивного над креативним у розумінні джерел і рушійних сил психічного.

Період 20–40-х років ХХ ст. характеризується широкими експериментальними дослідженнями психічних процесів, спробами проникнення у внутрішні механізми психічної активності та її розвитку. У довоєнні та післявоєнні роки основний акцент у дослідженнях природи психічного ставився на вивченні його фізіологічних механізмів. Важливою подією того часу вважається Об'єднана сесія АН СРСР і АМН СРСР (1950 р.), присвячена фізіологічному вченню І. П. Павлова. Зокрема, актуальним завданням фізіології та психології визначалося «накласти психологічний візерунок на фізіологічну канву». Попри безсумнівно позитивні наслідки, наприклад запровадження принципу детермінізму до вивчення психічних явищ, ця сесія викликала до життя чергові спроби позбавлення психологічної науки самостійного статусу, намагання звести психічне до фізіології вищої нервової діяльності. Проте психологічні дослідження, котрі саме активізувалися в той час, доводили факт онтичної самодостатності психічної реальності як такої та непропорційності зведення її до нервових процесів.

Особливе місце в розробці теоретично-методологічних проблем вітчизняної психології радянського періоду належить С. Л. Рубінштейну, ідеями якого живиться і сучасна психологічна наука. Його вчення про психіку ґрунтується на таких фундаментальних онтологічних постулатах:

- психічне є належним індивідові, суб'єкту;
- психіка (свідомість) перебуває у відношенні до незалежного від неї об'єкта;
- будь-який психічний факт є водночас і фрагментом реальної дійсності, і відображенням дійсності; своєрідність психічного

полягає в тому, що воно є і реальною стороною буття, і його відображенням;

- ці два аспекти представлені у свідомості як єдність знання того, що відображено, і переживання (відношення до відображеного);

- характеристика психічного як ідеального стосується, строго кажучи, лише продукту чи результату психічної діяльності, а не всього психічного в цілому;

- свідомість являє собою єдність суб'єктивного та об'єктивного;

- свідоме і неусвідомлюване, свідомість і несвідоме внутрішньо пов'язані між собою;

- неусвідомленим є не саме переживання, а його зв'язок із тим, чого воно стосується, коли не усвідомлюється його предмет або зв'язок останнього із системою раніше отриманого знання;

- психічне має подвійну форму існування – об'єктивну (життя і діяльність) як первинну – і суб'єктивну (рефлексія, інтроспекція, самосвідомість тощо) як вторинну, генетично пізнішу;

- специфічним для свідомості, на відміну від психіки в цілому, є предметне значення, смисловий, семантичний зміст, носієм якого виступає психічне утворення;

- семантичний зміст свідомості сформувався в людини у процесі постановня мови й мовлення, тому зв'язок свідомості з предметним світом опосередкований її суспільною сутністю.

На основі критичного аналізу ідеалістичних концепцій психіки та свідомості Р. Декарта, Дж. Локка, В. Вундта, представників інтроспективної психології, гештальтпсихологів тощо С. Л. Рубінштейн робить узагальнений висновок щодо природи психічного як такого: «А. Свідомість – це специфічна форма відображення об'єктивної дійсності, що існує поза нею і незалежно від неї, тому психічний факт не визначається одним лише відношенням до суб'єкта, переживанням якого він є. Він передбачає відношення до об'єкта, який у ньому відображується. Як вираження суб'єкта і відображення об'єкта, свідомість – це єдність знання і переживання. Б. Психічне переживання – безпосередня даність, але пізнається і усві-

домлюється воно опосередковано через своє відношення до об'єкта. Психічний факт – єдність неопосередкованого і опосередкованого. *В.* Психічне не зводиться до одного лише «явища свідомості», до його відображення в самому собі. Свідомість людини – не замкнений внутрішній світ. У власному внутрішньому змісті воно визначається через своє відношення до об'єктивного світу. Свідомість суб'єкта не зводиться до чистої, тобто абстрактної, суб'єктивності, що іззовні протистоїть усьому об'єктивному. Свідомість – це усвідомлене буття, єдність суб'єктивного і об'єктивного»*.

На противагу поведінковій психології С. Л. Рубінштейн формує тезу про те, що психіка, свідомість формується і проявляється в діяльності, поведінці, що діяльність і свідомість утворюють органічне ціле – не тотожність, але єдність.

Відтак справжньої єдності свідомості й поведінки, внутрішніх і зовнішніх проявів можна досягти не зовнішнім механічним об'єднанням інтроспективного ідеалістичного вчення про свідомість та механістичного бігевіористського вчення про поведінку, а лише радикальним подоланням першого і другого. Єдність свідомості й поведінки, внутрішнього і зовнішнього буття людини розкривається в самому їхньому змісті. Їхня єдність ґрунтується на єдності свідомості та дійсності.

Теоріям психофізичного паралелізму і психофізичної взаємодії С. Л. Рубінштейн протиставляє теорію психофізичної єдності, в основу якої покладена формула: «Зовнішні причини діють через внутрішні умови». Отже, зазначає вчений, не слід відособлювати і протиставляти відношення психічного до мозку і до зовнішнього світу. Психічна діяльність – це діяльність мозку, який взаємодіє із зовнішнім світом. Мозок – тільки орган, що слугує для здійснення взаємодії із зовнішнім світом організму, індивіда, людини. Мозок – тільки орган психічної діяльності, людина ж – її суб'єкт.**

Що ж, за С. Л. Рубінштейном, вивчає психологія як суб'єкт пізнання, а що є її об'єктом? Як відомо, вчений спеціально не займався питанням співвідношення понять «об'єкт» і «предмет» пси-

* Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. С. 20.

** Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Москва, 1957. С. 6 – 7.

хології. Проте в його працях можна знайти свідчення того, що ці поняття він, принаймні, не ототожнював. Так, зокрема, у «Бутті й свідомості» (1959 р.) зазначається, що оскільки з розвитком рефлекторної діяльності мозку виникають нові – психічні – явища, остільки «виникає новий об'єкт дослідження і постають нові завдання його вивчення – завдання психології». У цьому об'єкті виділяються дві найбільш суттєві, онтичні характеристики: «психічне взагалі» – продукт розвитку матеріального світу – і «людська психіка» як суспільно обумовлений продукт історії. Цей «новий об'єкт» С. Л. Рубінштейн визначає певним переліком поняттєвих конструктів: «об'єктивні психологічні факти», «психічна діяльність людей», «здійснювана мозком психічна діяльність людей», «психічне як процес – основний спосіб існування психічного, а також результати психічного процесу і психічні властивості, стани тощо», «свідомість як процес усвідомлення світу».

Важливим є й інше зауваження, яке передбачає введення в об'єкт наукової психології зовнішніх проявів психічного, а саме вчинків, поведінки людей, які завжди мають певний внутрішній психологічний зміст. Тобто, на думку С. Л. Рубінштейна, психологія досліджує не поведінку чи діяльність узагалі, а їхній психологічний аспект, психологічні особливості. Зовнішня результативна сторона вчинку чи дії – це ще не вчинок, а лише видима форма його. Визначити вчинок можливо тільки в контексті, що містить психологічні компоненти.

С. Л. Рубінштейн також наголошував на необхідності розрізнення таких понять, як «психічний процес» і «психічне утворення». Останнє є результатом процесу і має включатися в об'єкт дослідження саме в його психологічному контексті: не самі по собі знання про світ, а в їхньому значенні для конкретного суб'єкта.

Вченому належить узагальнений висновок про те, що психічне повинно розглядатися не тільки як функція мозку і не тільки як процес, а як цілеспрямована психічна діяльність людини, суб'єкта, особистості, як прояв і форма життя індивідуального суб'єкта, залученого у певну систему суспільних стосунків.

Зрозуміло, що розроблений С. Л. Рубінштейном фундаментальний підхід до пояснення природи психічного, його ідея самоді-

ральності, формулювання принципу єдності свідомості й діяльності, формула «зовнішнє через внутрішнє» та інші наукові відкриття не могли не стимулювати пошукову активність у цьому напрямку інших вітчизняних наукових шкіл.*

Основним опонентом і конкурентом С. Л. Рубінштейна у розробці ключових питань психології виступав О. М. Леонтьєв. Намагаючись бути послідовним марксистом, він обстоював думку про те, що «головним механізмом розвитку психіки людини є механізм засвоєння соціальних видів і форм діяльності, що склалися історично». При цьому психічну діяльність він визначав як «продукт і дериват розвитку матеріального життя, зовнішньої матеріальної діяльності», яка перетворюється в ході суспільноісторичного розвитку на внутрішню діяльність. Аби підкреслити активність індивіда, О. М. Леонтьєв застосовував поняття «привласнення». Привласнення досвіду людства (знань, способів діяльності) і визначає, на його погляд, формування нових структур відображення дійсності та її перетворення.**

Як видно, О. М. Леонтьєв у своїх теоретичних поглядах на природу психіки також виходив із примату діяльності. Але суть його позиції полягала в тому, що практична зовнішня діяльність, мовляв, входить у процес психічного відображення, у сам зміст

*Визначною подією у вітчизняній психології початку 1970-х років була Всесоюзна нарада з філософських питань фізіології нервової діяльності та психології, у постанові якої, зокрема, зазначалося, що «стояти на позиціях павловського вчення – значить тримати врешті-решт курс на ліквідацію психології, утверджувати існування психології як самостійної науки, значить захищати врешті-решт антипавловську позицію». Під «антипавловською» розумілася позиція, яку обстоював С. Л. Рубінштейн, згідно з якою рефлекторна, відображувальна діяльність головного мозку є одночасно діяльністю і фізіологічною, і психічною. Відтак фізіологічне і психічне не слід ні ототожнювати, ані відривати одне від одного. Не слід також зводити фізіологічне до об'єктивного, протиставляючи йому психічне як суб'єктивне. Адже в такому разі психічне починає розумітися як відображення не предметного, об'єктивного світу, а самих лише мозкових процесів. Наголошувалося також, що зовнішній вплив визначає поведінку суб'єкта лише переломлюючись через його внутрішній світ, що психічне не зводиться до відображення, а й виконує оцінкову та регулятивну функції. Стверджувалося, що свідомість і діяльність утворюють діалектичну єдність тощо.

**Див.: *Леонтьев А.Н.* Об историческом подходе в изучении психики человека // Психологическая наука в СССР. Москва, 1959. Т. 1.

цього процесу, а також у тому, що на перших етапах свого розвитку діяльність необхідно має форму зовнішніх процесів і, відповідно, психічний образ є продуктом цих процесів, які практично пов'язують суб'єкта із предметною дійсністю.

Це викликає принаймні два запитання. По-перше, важко уявити, що навіть найперша зовнішня практична діяльність може передувати психічній активності, здійснюватися без відповідного психічного забезпечення. Або це не діяльність і тим більше не практична у науковому розумінні цих слів, або вона породжує лише щось психоподібне, наприклад, фізіологічний, нервовий чи ще якийсь образ. Знову ж таки залишається відкритим питання про те, хто виступає носієм «функції покладання суб'єкта у предметній діяльності», хто здійснює це покладання? Виходить, що це та сама діяльність, яка генетично передує суб'єктності.

По-друге, варто звернути увагу на зауваження С. Л. Рубінштейна, де він прямо говорить про необхідність психологічного вивчення практичної діяльності людини, зокрема про те, що психологічне дослідження не обмежується психічною діяльністю, оскільки «психологія вивчає не тільки психічну діяльність, а й психічні процеси, а також не тільки психічну діяльність, а й діяльність людини у власному розумінні цього слова». І саме в цьому – «у вивченні психічних процесів і у психологічному вивченні діяльності людини, через яку вона пізнає і змінює світ, – і полягає основне».* Щоправда, залишається недостатньо зрозумілим, чи слід будь-яку діяльність, окрім психічної, вводити в об'єкт психології як науки. Адже хіба може психологія вивчати в діяльності щось непсихологічне?

Отже, є підстави вважати, що О. М. Леонтьєв дещо зашироко тлумачив поняття «діяльність» і «психіка», не робив потрібних застережень щодо того, що діяльність органа, навіть такого високоорганізованого, як мозок, не можна ототожнювати із предметно-практичною діяльністю людини, яка здійснює її за допомогою мозку, на чому, до речі, особливо наголошував С. Л. Рубінштейн. Крім того, виходить, що діяльність у О. М. Леонтьєва перебирає на себе

* *Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. С. 35.*

функцію її суб'єкта. Але ж психічний образ породжується не діяльністю як такою, а у процесі діяльності суб'єкта.

Полемізуючи з С. Л. Рубінштейном щодо формули «зовнішнє через внутрішнє», О. М. Леонтьєв вважав, що для розуміння внутрішнього як особистості слід «від самого початку обернути вихідну тезу: внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим саме себе змінює... Адже попервах суб'єкт життя взагалі виступає лише як той, що володіє, якщо скористатися словами Ф. Енгельса, «самостійною силою реакції», але ця сила може діяти тільки через зовнішнє, а в цьому зовнішньому і відбувається її перехід із можливості у дійсність: її конкретизація, розвиток і збагачення. Словом, її перетворення, які суть перетворення і самого суб'єкта, її носія. Тепер, тобто як перетворений суб'єкт, він і виступає таким, що переломлює у своїх поточних станах зовнішні впливи».*

Як можна бачити, у цьому випадку спроба ревізії формули С. Л. Рубінштейна не є вдаюю. Насамперед, хто, як не С. Л. Рубінштейн, першим у вітчизняній психології поставив і фундаментально розробив проблему індивідуального суб'єкта, і тому марно навіть намагатись уявити, що він міг забути ввести суб'єктне у внутрішній простір. Саме він наголошував на тому, що суб'єктність є способом існування живого, оскільки визначає спосіб буття сутнього – різний на різних рівнях його розвитку. Тому, знову ж таки, як діяльність не може генетично передувати психічному, так само вона не може передувати суб'єктному. Адже щоб була діяльність, спочатку має бути діяч (М. О. Лосський).

Тут варто навести думку В. Е. Чудновського. Загальний акцент у дослідженнях О. М. Леонтьєва, зауважував він, переважно робився на вивченні людини як об'єкта суспільного розвитку, що не могло не позначитися на дослідженні проблем суб'єктивності. «Це виявлялося, зокрема, в тому, що мав місце надмірний акцент на заданості зовнішніх впливів, на ролі привласнення суб'єктом предметного світу, результатом якого (привласнення) є виникнення свідомості. Сутність особистості ототожнювалася з інтеріоризованою зовнішньою діяльністю і розумілася скоріше як внутріш-

* Леонтьєв А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. С. 181–182.

ній момент діяльності, ніж як суб'єкт діяльності. За такого підходу розвиток особистості людини ставав вторинним відносно саморуху її діяльності в системі суспільних відносин».*

Слід думати, що ці критичні зауваження так чи інакше є справедливими і щодо теоретичних побудов інших найбільш відомих представників школи Л. С. Виготського. Зокрема, теорія поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна значною мірою відповідає заклику «не боятися тотожності зовнішнього і внутрішнього», оскільки фактично підмінює психічне орієнтувальною діяльністю. О. Р. Лурія вважав, що джерела свідомості та свободи людини треба шукати в її суспільному житті: «Щоби знайти душу, треба втратити її».** Тут теж маємо приклад того, як Марксове філософське трактування сутності людини як сукупності суспільних відносин напряму переносилось у психологію.

Отже, суттєва відмінність наукових шкіл С. Л. Рубінштейна і О. М. Леонтьєва полягала в тому, що перша стверджувала і доводила якісну своєрідність психічного, тоді як друга намагалася довести тотожність зовнішньої та внутрішньої діяльності, тим самим знімаючи тезу про своєрідність психічного. Так, переваги свого підходу О. М. Леонтьєв убачав у тому, що «він дозволяє подолати уявлення про психіку як про сутність, що має особливе існування».** Можна, звичайно, до нескінченності уточнювати відмінність між поняттями «якісна своєрідність психічного» і «особливе існування психічного», але концепція О. М. Леонтьєва фактично розчиняла психічне і суб'єктне в діяльності. Відтак виникала небезпека того, що психічне як об'єкт психологічної науки анігілюється, а його місце займе діяльність.

Відстоюючи позиції С. Л. Рубінштейна, його послідовники – К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський – акцентували увагу на тому, що внутрішнє як лише інтеріоризована форма зовнішнього втрачає свою активність відносно зовнішнього, не виявляється у взаємодії з ним: «Формула Рубінштейна залучила до сфери об'єктивного

*Чудновский В.Э. Проблема субъективности в свете современных задач психологии воспитания // Вопр. психологии. 1988. № 4. С. 17.

**Лурия А.Р. Мозг человека и психические процессы. Москва, 1970. С. 51.

***Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1981. С. 339.

дослідження ті характеристики психіки, які досі були насамперед лише предметом філософської рефлексії: активність, вибірковість, суттєві для вищих рівнів психіки свідомість і особистість. Психічне виступає не тільки як обумовлене, а й як те, що обумовлює, тобто визначає, регулює, спрямовує діяльність людини».*

Тут доречно навести позицію Г. С. Костюка, яка була певною мірою спрямована на примирення двох вищезазначених підходів: про визначальну роль зовнішнього відносно внутрішнього і про залежність зовнішніх впливів від внутрішніх умов. Г. С. Костюк вважав принципово неправильними «спроби встановлювати пряму залежність між тими чи іншими «факторами» середовища і рисами особистості дитини, ігноруючи реальні життєві взаємовідношення, які складаються в неї у цьому середовищі». Продовжуючи думку С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюк підкреслював, що об'єктивні обставини впливають на дитину через внутрішні, суб'єктивні умови, через її діяльність. Тобто не сама природа суб'єкта, не сама по собі його особистість (внутрішні умови) і не самі по собі впливи ззовні (зовнішні умови), а тільки взаємодія людини з навколишньою дійсністю, у якій виявляється її власна активність, відбувається її власна діяльність, у якій провідна роль належить зовнішнім впливам**, але які завжди переломлюються через внутрішні умови, – така основа психічного розвитку людини. Спонтанність розвитку психіки не означає, що він не залежить від зовнішніх впливів. Рушійною силою психічного розвитку дитини, що розуміється як саморух, є, як і у будь-якому розвитку (згідно з його діалектичним розумінням), суперечності, що виникають у процесі життя дитини, в її діяльності.***

Окремий інтерес може становити те, як радянські психологи палко і наступально відстоювали матеріалістичну позицію у розумінні природи психіки.

* *Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В.* Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. Москва, 1989. С. 111.

** Більш діалектичним було б, напевно, не намагатися підкреслювати провідну роль зовнішніх впливів порівняно із внутрішньою активністю дитини, без чого ці впливи теж нічого не варті.

** Див.: *Костюк Г.С.* Избранные психологические труды. Москва, 1988. С. 116–118.

«Досить придивитися ближче до того, як розуміли й розуміють ідеалісти закони психічного, щоб переконатися в тому, що це поняття позбавляється у них всякого дійсного наукового змісту, – знаходимо у Г. С. Костюка. – Показовими в цьому відношенні є висловлювання В. Зеньковського, доцента Київського університету, який у 1914 році видрукував велику книгу під назвою «Проблема психічної причинності» і в ній договорив до краю те, чого інші ідеалісти часто не договорюють.

Захищаючи у своїй книзі концепцію «суто психічної причинності», Зеньковський прямо заявляє, що вона ґрунтується на запереченні всякої «аналогії», всякої схожості між психічним і матеріальною дійсністю, на визнанні того, що психічне принципово не походить від матеріального, що воно є «споконвічною духовною субстанцією». «Психічне, – твердить Зеньковський, – не може виникнути з інших форм буття, психічна причинність можлива лише при онтологічній самостійності психіки». Почавши з твердження, що «монадологічна замкненість психічного життя» ніби зовсім «не усуває закономірності його виявлення», він сам кінець кінцем приходить до визнання, що про «сувору закономірність у житті душі не може бути й мови». «Воістину, душа наша – образ божий», – закінчує свої міркування з цього приводу Зеньковський, цей піп на професорській кафедрі, потім петлюрівський «міністр ісповідань» і білоемігрант.*

Отже, попри науково-організаційні та й міжособистісні конфлікти, які й досі даються взнаки в середовищі вітчизняних психологів, користь від таких – нерідко доволі гострих – дискусій для психологічної науки була очевидною. Адже як для їх безпосередніх учасників, так і для широкого кола послідовників, прихильників тієї чи іншої школи, спостерігачів ця ситуація виступала потужним стимулом наукового пошуку, зокрема в питаннях про природу психічного і про те, що входить, а що не входить до кола власне психологічного дослідження, відносно чого психологічна наука може і повинна вважати себе єдиною можливим і незамінним суб'єк-

**Костюк Г.С.* Про предмет і завдання психології // Питання загальної психології. Київ, 1956. Т. IV.

том пізнання, а де вона виступає на других ролях, лише як допоміжний засіб, додаткова умова тощо.

Продовжуючи аналіз уявлень про об'єкт психологічної науки, слід зазначити, що поступово поряд із вивченням нижчих (психофізіологічних) і вищих психічних функцій, а також із фундаментальною розробкою проблеми розвитку психіки у філогенезі та онтогенезі вітчизняна психологія логічно приходила до конкретних досліджень проблеми психічного як цілого, до вивчення інтегративних утворень психіки – характеру (Н. Д. Левітов), особистості (В. М. М'ясищев, А. Г. Ковальов, Л. І. Божович), індивідуальності (Б. Г. Ананьєв, В. С. Мерлін), суб'єктності (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський) тощо.

Дослідження психіки як цілісної системи, здатної до саморегуляції, самовдосконалення і саморозвитку дозволили розширити, поглибити й конкретизувати уявлення про об'єкт психологічної науки.

Так, Б. Г. Ананьєв здійснив спробу комплексного дослідження людини з міждисциплінарних позицій, виокремивши у ньому психофізіологічний і психологічний аспекти, проблему онтогенетичного розвитку психіки, а також характеристики людини як індивіда, суб'єкта, особистості та індивідуальності у їх взаємозв'язку. «Одинична людина як індивідуальність може бути зрозуміла лише як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості і суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини-індивіда», – зазначав він.*

Спроби О. Г. Ковальова упорядкувати уявлення про психічні явища привели до виділення психічних процесів, психічних станів і психічних властивостей. Л. М. Веккер розробив єдину теорію психічних процесів. К. К. Платонов на основі системного підходу запропонував структуру особистості, що вміщує в собі чотири підструктури. До першої він відніс соціально обумовлені риси особистості, до другої – особистий досвід, до третьої – біологічно детерміновані індивідуальні особливості форм відображення і до четвертої – біологічно обумовлені властивості особистості (такі як темперамент).

* *Ананьєв Б.Г.* Человек как предмет познания. Ленинград, 1969. С. 334.

Особливе місце у вітчизняній психології, яка акцентувала увагу на дослідженні системотворчих факторів психічного, зайняло вчення Д. М. Узнадзе про установку як готовність живої істоти до виконання дій, що задовольняють ту чи іншу її потребу, як необхідну опосередкувальну ланку, що поєднує вплив зовнішнього середовища і психічну діяльність людини, дійсність і психічні функції.

Таким чином, у марксистській психології радянської доби дослідження психічного поступово набували системного формату («структура – функції – розвиток»). Тобто одна їхня частина була зорієнтована на вивчення різного роду психічних функцій – нижчих (психофізіологічних) і вищих (пізнавально-перетворювальних), друга частина – на проблему психічного розвитку і його детермінант, третя займалася вивченням психіки як цілісного структурного утворення, що у процесі свого розвитку може досягати різних рівнів і набувати різних форм – темпераменту, характеру, особистості, індивідуальності, суб'єктності тощо.

При цьому свій об'єкт пізнання – психічну реальність – психологія як наука утверджувала нерідко в досить жорсткій боротьбі: з одного боку – із природничими науками (фізикою, біологією, фізіологією), а з іншого – із соціальними науками (соціологією, історією, етикою, культурологією). Крім того, їй потрібно було відстояти своє право на самостійне існування у дискусії з філософією, із якої вона вийшла і якій важко було відмовитися від свого звичного диктату, особливо тоді, коли ця філософія виступала водночас соціальною ідеологією.

Марксистське положення про те, що буття визначає свідомість, отримало в радянській психології свою конкретизацію і реальне підтвердження. Саме науковими розробками, в яких розкриваються закономірності й механізми впливу соціокультурного середовища на формування і розвиток психіки, вітчизняна психологія отримала визнання у світі. Цей напрям більшою мірою представлений працями наукової школи Л. С. Виготського, а потім О. М. Леонтьєва.

Проте такого роду соціокультурний підхід так чи інакше передбачав підпорядкування внутрішнього зовнішньому, суб'єктивне – об'єктивному, індивідуальне – суспільному. Відтак розуміння пси-

хічного в його іншій сутнісній характеристиці – не тільки відображення, рефлексу чи реакції, але й самодостатнього джерела, самостійної рушійної сили, інстанції, здатної починати новий причинний ряд від самої себе – певною мірою втрачалася. Не дивно, що саме такого роду розробки діставали більшу підтримку в соціальних системах, зацікавлених у науково обґрунтованій теорії і технології, котрі давали можливість тримати внутрішнє, індивідуальне в певній залежності від зовнішніх впливів, умов, обставин, режимів існування тощо.

Але який це має стосунок до визначення об'єкта психологічної науки? Виявляється, має – і досить прямий. Справа в тому, що за такого соціоцентрованого підходу до розуміння психіки постає далеко не другорядна проблема її якісної своєрідності. Чим визначається ця якісна своєрідність психічного? Напевно, не тільки негативними визначеннями типу «психічне не є біологічним і не є соціальним», а насамперед твердженням про його спроможність у формі свідомого і самоусвідомлювального «Я» творити світ і себе в цьому світі. Саме таке бачення природи психічного представляла наукова школа С. Л. Рубінштена. Для неї психічна реальність також не є відірваною від фізіології та від соціокультурних впливів, але по суті своїй асоціюється з науковими уявленнями про само рух, самопричиновість, самосвідомість, самодіяльність і, власне, суб'єктність.

Українська школа психології повоєнного періоду відома насамперед важливими теоретично-методологічними розробками, що проводилися під керівництвом Г. С. Костюка. У питанні про природу психіки Г. С. Костюк обстоював думку про те, що психіка не лежить в основі виникнення життя, а як продукт життєвого процесу закономірно виникає в ході його ускладнення і включається в нього як його регулятор. Природа людини є бісоціальною. Як частина живої природи людина народжується з природними можливостями психічного розвитку. Але ці можливості реалізуються тільки в суспільних умовах життя, завдяки яким людина стає свідомою суспільною істотою. При цьому зазначалося, що єдність психічного і фізіологічного, невіддільність першого від другого зовсім не

означає їхньої totoжності, чим стверджувався онтологічний факт буття психічного як сутнього.

Після досліджень С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка та інших корифеїв спроби рефлексії вітчизняною психологічною наукою свого об'єкта пізнання поступово почали згортатися. Однією з основних причин цього була зміна соціальної ситуації, що завершилася руйнацією радянської ідеологічної доктрини, а з нею і марксистсько-ленінської філософії, на яку повинна була спиратися вітчизняна психологія у своїх теоретичних визначеннях і підходах. Другою причиною можна вважати те, що у 80–90-ті роки минулого століття вітчизняна психологія у дедалі більш масовому порядку почала відкривати для себе світову психологію з її різноманітним баченням природи та сутності психічного. Третю причину можна пов'язувати з розвитком практичної психології, який відбувався переважно за рахунок опанування готових зарубіжних технологій різного роду діагностичної, консультативної, психотерапевтичної, тренінгової роботи, що не передбачало особливої необхідності занурення в теоретичні глибини психологічної науки.

Крім того, плюралізм у вітчизняній психології з часом почав сягати такого рівня, що зробив фактично марними спроби побудови якогось спільного онтологічного проекту психічного. Передові позиції помітно захоплює еклектизм, що межує з уседозволеністю. Не можна, звичайно, не радіти з приводу виборених свобод. Але є «свобода від» і «свобода задля». Важливо не загальмуватися на першій, не забуксувати у проміжку між цими двома свободами і, звичайно, не розуміти останню як можливість нічим не обмеженого вільного польоту – заради польоту.

Сучасна психологія про свій об'єкт

Сучасна психологія як суб'єкт пізнання дуже по-різному ставиться до визначення і презентації того, що вважає своїм об'єктом. Так, у вступних розділах підручників із психології, як правило, взагалі не йдеться про об'єкт психологічного пізнання: виклад од-

разу починається з визначення предмета психологічної науки, її завдань, основних напрямів і методів дослідження. Проте за цими визначеннями можуть стояти дуже різні, а іноді й протилежні уявлення про психіку як сутне та її природу.

Можливо, відповідь на питання про об'єкт психологічного пізнання є самоочевидною? Проте, як свідчить аналіз спеціальної літератури, те, що видається самоочевидним одному дослідникові, може не бути таким для іншого.

Так, психіка (психічне) може розглядатись як об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від тілесних носіїв і у своїх метафізичних визначеннях підноситься до таких метапонять, як Абсолютний Дух, Космічний Розум, Логос тощо.

Хтось вважає, що психіка може існувати лише в межах окремої тілесності, що тільки індивід може бути носієм психічного; інші визнають існування надіндивідуальної (групової, колективної) психіки як чогось цілком реального.

Психічному може приписуватися здатність «оформлювати» матерію, вдихати в неї життя, надавати сутнісної визначеності тілесному. Воно може мислитися існуючим паралельно з тілесним, а може розглядатись як таке, що в усьому підпорядковане цьому тілесному.

Поряд з уявленнями про психіку як нематеріальне (ідеальне) сутне існують погляди, згідно з якими психічне є специфічною формою тілесного. Окремі сучасні нейропсихологи цілком серйозно говорять про «нейрони свідомості».

Різними сьогодні можуть бути навіть погляди щодо виникнення психічної реальності: а) існувала завжди; б) створена Богом; в) занесена з інших Галактик; г) сформувалася у процесі еволюції як функція високоорганізованої матерії тощо. Існує навіть припущення, що людська психіка виникла внаслідок уживання нашими історичними предками певного сорту грибів, які викликали галюцинаторні реакції, що закріпилися і набули подальшого розвитку, зокрема у здатності до творчої уяви.

З історії психології відомі непоодинокі випадки зведення психічного як цілісного утворення до його окремих складових. Відтак виникали й оформлювалися різні «психології»: структурна, функ-

ціональна, глибинна, вершинна, поведінкова тощо, кожна з яких намагалася переконати світ, що саме вона є єдиним справжнім суб'єктом наукового пізнання психічної реальності як цілого.

З одного боку, це можна розглядати як своєрідну ілюзію, яка, втім, породжує необхідну для розвитку науки про душу ситуацію змагальності й навіть конкурентної боротьби. З іншого боку, кожна із «психологій», що виборола собі право на існування, просто вимушена – хоче вона того чи ні – шукати відповіді на питання, що стосуються природи психічного як цілого. Адже не можна розкрити сутність тієї самої свідомості чи, скажімо, несвідомого, не зрозумівши того, чим є психічне як таке за своєю природою.

Які ж основні проблеми, пов'язані з визначенням об'єкта психології, є актуальними для сучасної науки?

Почнемо з того, що й досі не досягнуто порозуміння з приводу того, чи вважати психіку окремим сутнім. Принаймні, для того, щоб психологія вважалася самостійною наукою, вона повинна обстоювати думку про онтологічну самодостатність психічного. Розуміння психічного виключно як властивості матерії, пише, зокрема, сучасний дослідник В. А. Мазілов, робить неможливим вивчення його як реальності, що об'єктивно існує. «Замикання» психічного на фізіологію позбавляє психічне саморуху, енергетичних характеристик. Тому стає абсолютно неминучим виявлення «причин» у біології, у соціумі, у логіці. В результаті виходить, що психічне втрачає власні закони: на нього переносяться або механічні (хімічні, термодинамічні, синергетичні тощо), або герменевтичні закономірності. Але головне все-таки у тому, що психологічне за такого підходу неминуче зводиться до непсихологічного. Тож відома вимога Е. Шпрангера «psychologica – psychological» (пояснювати психічне психічним), як і раніше, залишається актуальною для психології. Відтак пропонується прислухатися до думки К. Г. Юнга про те, що психіка цілком заслуговує того, щоб до неї ставились як до самостійного феномена; немає підстав вважати її епіфеноменом, хоч вона може залежати від роботи мозку. Це було б так само хибно, як вважати життя епіфеноменом, скажімо, хімії вуглецевих сполук!*

* Мазілов В.А. О предмете психологии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 64.

Друга проблема – з'ясування того, чи вважати об'єктом психології «індивіда як носія психіки», чи все-таки «психічне є належним індивідові». Наприкінці 1980-х років М. С. Роговін і Г. В. Залевський начебто досить чітко висловилися з цього приводу: «У психології поняття об'єкта обов'язково багатоступеневе: об'єкти – це і ті чи інші піддослідні, але об'єктами є і ті властивості їхньої психіки, ті характеристики, які в даному дослідженні вивчає вчений... Питання про те, наскільки виправданий перехід від об'єкта-властивості до об'єкта – індивідуальності та особистості і, нарешті, до об'єкта як репрезентанта якоїсь спільності індивідів вирішується на основі спеціальних прийомів, що розробляються в сучасній методології психологічного дослідження».*

З одного боку, такий підхід начебто знімає обмеження і дозволяє залучати в об'єкт дослідження геть усе. Але, з іншого боку, таке багатоступеневе визначення створює реальну небезпеку розмивання специфіки об'єкта психологічної науки і, врешті-решт, його втрату.

Якщо звернути увагу, то саме психічне, психіка як така губиться десь між індивідом та психічними властивостями. Реальний чи абстрактний індивід (чи їх сукупність) може бути об'єктом – але якоїсь загальної науки про людину чи живий світ узагалі. При цьому поняття об'єкта конкретної науки, зокрема психології, втрачає сенс, якщо цей об'єкт нічим не буде відрізнятися від об'єкта інших наук – анатомії, фізіології, генетики чи фармакології.

Певні проблеми виникають з визначенням об'єкта психології, коли мова йде про людину як особистість, суб'єкта, індивідуальність. Адже цими категоріями користуються й інші науки. Тому психологія, визначаючи своїм об'єктом психічну реальність як таку, повинна зауважувати, що всі уживані нею поняття й категорії («людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність», «суб'єкт», а також «свідомість», «діяльність», «поведінка», «мислення», «почуття», «воля» тощо) позначають той чи інший різновид, форму, прояв об'єктивної психічної реальності, психічного життя. Але для цього слід мати універсальний критерій психічного, який, до речі,

* Роговін М. С., Залевский Г. В. Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск, 1988. С. 12–13.

повинні визнавати не тільки психологи, а й представники інших наук, аби домовитися про міждисциплінарні кордони і зв'язки.

Тож які основні ознаки того, що ми називаємо психікою?

Здійснений нами історичний екскурс у проблему природи психічного, а також аналіз сучасних визначень психіки дають змогу зробити ряд узагальнень.

Психіка (від грец. *psychikos* душевний) – це:

- системна властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні й розумінні суб'єктом об'єктів навколишнього світу;
- суб'єктивне відбиття об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких регулюється взаємодія людини із зовнішнім середовищем;
- форма взаємодії живого (тваринного) організму з довкіллям, опосередкована активним відображенням ознак об'єктивної реальності;
- сукупність душевних процесів і явищ (відчуття, сприйняття, емоції, пам'ять і т. п.).

До цього додамо, що джерело руху психіки слід відшукувати у самій психіці. Остання постає на певному етапі біологічної еволюції, перебуває в єдності із соматичними (тілесними) процесами і характеризується активністю, цілісністю, співвіднесеністю зі світом. Психіка людини на відміну від психіки тварини вирізняється свідомістю і вбирає в себе не тільки психічні образи, а й ціннісні орієнтації, смисли і значення, може виступати у формі знання, переживання, набувати статусу події внутрішнього життя людини. Розрізняються несвідома, підсвідома, свідомі і надсвідомі сфери психічної активності.

Активність психіки може виявлятися на рівні чутливості, простих реакцій на подразник, а може сягати рівня діяльності – й тоді мова йде про власне психічну діяльність, що виконує регулятивну і креативну функції.

Психіка забезпечує зворотний зв'язок між потребами, діями, спрямованими на їх задоволення, і результатами цих дій. Ідеться також про такі властивості психіки, як рефлексивність і самосвідомість.

Психіка, що віддзеркалює саму себе і утверджується в цій якості, набирає форми, яку ми позначаємо особовим займенником «Я». Я відчуваю причетність і прилученість до всього, що відбувається зі мною, я вважаю себе не тільки відповідальним носієм і власником своїх психічних процесів, якостей і станів, але й автором своїх думок, рішень, причиною своїх успіхів і невдач. Я є центратором і центром мого психічного життя. Я не тільки чогось прагну і щось можу, але також дію у напрямку досягнення своєї мети. Усе це дає підстави пов'язувати уявлення про «Я» з уявленнями про суб'єкта психічної активності чи діяльності.

Але залишається відкритим питання про те, з якої «матерії» зіткане наше «Я» – чи з тієї самої, що й «моя» психіка? Якщо так, то виходить, що одне психічне є носієм і суб'єктом іншого психічного?

Напевно, що так воно і є, якщо погодитися з міркуваннями Л. М. Веккера, який, з'ясовуючи конкретнопсихологічний зміст концепта «суб'єкт», визначає його як «психічного носія психічних властивостей» і водночас як «психічну властивість свого фізичного матеріального носія».*

Отже, не тільки моя психіка, але і я сам як суб'єкт психічної активності маю підстави бути об'єктом науковопсихологічного пізнання.

Широке узагальнення сутнісних онтологічних ознак психічної реальності пропонує В. І. Гінецинський. Так, до атрибутів психічного він відносить:

- субстантивованість – властивість психічних явищ бути представленими у свідомості у формі самодостатніх утворень;
- евідентність – властивість самовірогідності свідомості в цілому і окремих психічних феноменів;
- рефлексивність – здатність (властивість, атрибут) психіки відображувати в собі свої власні стани, якості, процеси;
- інтенційність – саморозщеплюваність і наступна векторизованість психічних феноменів;
- суб'єктність – самопороджуваність, генерованість усвідомлюваних явищ, у тому числі психічними структурами.

* Див.: Веккер Л. М. Психика и реальность: Единая теория психических процессов. Москва, 1998.

При цьому виділяються специфічні ознаки психічного: чутливість, сприйнятливність, здатність до переживання, опредметненість, доцільність, здатність до самонаучіння, здатність до засвоєння чужого досвіду тощо. Зазначаються й специфічні характеристики психічної реальності: екстеріоризовність (бігевіоризм), стратифікованість (психоаналіз), цілісність (гештальтпсихологія), ергічність (діяльнісна теорія психіки).*

Ці та інші знання суттєво розширюють горизонти розуміння природи психічного. Проте чим більш деталізованою стає його сутнісна картина – тим менше вона відповідає критеріям душевності й духовності!

Чому так відбувається і який вихід із цієї патової ситуації можна намітити? Можливо, вихід полягає в тому, щоб спробувати знайти місце понять «душа» і «дух» у системі психологічної науки, попередньо домовившись розглядати психічне в його широкому і вузькому розумінні?

Мова йде не про те, щоб замінити слово «психіка» словом «душа» і, мовляв, таким чином відновити історичну справедливість. Від тих часів, коли психіку називали душею, у пізнанні внутрішнього світу зроблено чимало наукових відкриттів, тоді як поняття «душа» не отримувало належного розвитку через консерватизм релігійних форм пізнання, а також через ігнорування його психологічною наукою. Тобто якщо ми погоджуємося вважати об'єктом психологічної науки психічну реальність в усіх її проявах, то питання полягає в тому, чи можливо підвести під це поняття (в його широкому розумінні) те, що ми маємо на увазі, говорячи про душу і дух.

Спробуємо з'ясувати можливість такого «підведення».

Поняття «психіка», незважаючи на тривалу історію, а можливо, якраз завдяки такій обставині, має сьогодні багато різних тлумачень. Воно може використовуватися в метафізичних пояснювальних схемах в одному змістовому контексті з такими поняттями, як «душа», «дух», «світовий розум» тощо, котрі з відомих причин

* Див.: Гинецинский В.И. Предмет психологии: дидактический аспект. Москва, 1994.

іще не набули статусу наукових категорій. У цьому плані мова може йти про «психологічне поле» планети чи Всесвіту в цілому, про «психічну енергію» і «психогенератори», що її виробляють, про передання думки на відстань.

Під словом «психіка» може розумітися окрема субстанційна система, що самотужки генерує із себе реальність як таку, в тому числі й саму себе.

Знову ж таки, як наукова метафора поняття «психіка» (певною мірою вимушено) застосовується для позначення все ще не до кінця зрозумілих нейрофізіологічних процесів, що відбуваються у мозку, а точніше, того в його функціонуванні, що вже не є власне фізіологічним, але ще не є власне психічним. Тобто для фіксації моменту, процесу й механізму переходу матеріального в ідеальне і навпаки. Зокрема, І. П. Павлов використовував термін «психологічна секретія» для позначення тих перших крапель слини, що їх викликав до того нейтральний стимул.

Під поняття «психіка» можуть підводитися різні характеристики того, що відбувається у позатілесному світі. У психології, яка від моменту свого наукового самовизначення пішла традиційним шляхом аналізу, склалося так, що кожне із вищенаведених тлумачень психічної реальності намагалося виокремитися, самоствердитися в ролі основного чи навіть єдиного наукового напрямку. Зрозуміло, що назустріч і паралельно аналізу йшов синтез: не випадково у різних джерелах трапляються такі поняття, як «психічне життя», «психічний світ» тощо. Тут і виникає проблема узгодження семантичних контекстів уявлення про психічне, що, з одного боку, може бути досить конкретним (як, наприклад, реакція на подразник), а з іншого – задовольняти критерії душевності та духовності.

Тому коли сучасна вітчизняна психологія отримала індульгенцію (а у чомусь і виборола право) на вільне теоретично-методологічне самоврядування, у ній дедалі частіше почали з'являтися визначення психічного, в яких згадувалися поняття «душа» і «дух». Передусім це було пов'язано із розширенням психологією кола своїх досліджень, які сьогодні вбирають у себе не тільки інструментально-операційні, структурно-функціональні, діяльнісно-поведінкові, а й ціннісно-сміслові, соціокультурні, інтим-

но-особистісні, індивідуально-неповторні, душевно-духовні характеристики психічного життя. Другим важливим фактором можна вважати поступову гуманізацію науковопсихологічного пізнання.

Д у ш а. Питання наукового статусу поняття «душа» завжди було і залишається предметом гострих дискусій між «світськими» і «релігійними», віруючими і невіруючими психологами. «Психологія у власному розумінні цього слова перебуває ще більше, ніж історія, у тісному відношенні до релігійних систем... – зазначав К. Д. Ушинський. – Усі релігійні системи не тільки виникли з потреб душі людської, але й були, своєю чергою, своєрідними курсами психології... Великі психологічні істини, приховані в Євангелії, поширювалися разом з євангельським ученням... Яка книга у світі демонструє більш глибоку психологію, більш правильне знання людей, і яка книга у світі більше читалася, слухалася, обмірковувалася! Якщо ж євангельська психологія... зробилася загальним надбанням християнського світу, тобто всього освіченого європейського світу, то яким же чином психолог може не знати цієї психології, може обійти її, обмеживши свої пізнання теоріями Гербарта, Бенеке або ще якогось іншого надуманого вченого?»*

На думку С. Л. Франка, прекрасне визначення «Психологія – вчення про душу» було просто незаконно викрадено і використано як титул для іншої наукової галузі. При цьому ми не стоїмо перед фактом заміни одних учень про душу іншими, а перед фактом суцільного усунення вчення про душу і заміну його вивченням так званих «душевних явищ», відірваних від їхнього внутрішнього ґрунту. Нинішня психологія є не наукою про душу, а у кращому випадку сумішшю якихось логічних, соціальних, фізіологічних, філософських побудов і умовиводів. Одне безсумнівно, констатує він, – живий, цілісний внутрішній світ людини, людська особистість, те, що ми поза всякою теорією називаємо нашою «душею», нашим «духовним світом», у цій науці повністю відсутні. Те, відсутність чого ми сьогодні хворобливо відчуваємо, є саме наукове, суто теоретичне пізнання сутності людської душі.**

* Ушинский К. Д. Педагогическая антропология. СПб., 1908, Т.2, С. 426–427.

** Див.: Франк С. Л. Предмет знания. Душа человека. Минск, 2000. С. 631–990.

Згідно з Ж. Годфруа, уявлення про нематеріальну душу, яка управляє матеріальним організмом, – це дуалістична концепція, що сходиться до часів доісторичних. «У науковій психології, однак, утвердилось уявлення, що наші почуття і думки – це всього лише результат життєдіяльності нервових клітин, об'єднаних в один орган – головний мозок».*

Зрозуміло, що визначення психіки як функції мозку не можуть не викликати сумнівів, а то й досить жорстких критичних зауважень тих психологів, які визнають реальність душі. Чому, запитують вони, психологія відмовляється від поняття душі, але все-таки продовжує називати себе «наукою про душу»?

Представники сучасної християнської психології ще більш критично і емоційно висловлюються з цього приводу. Вони зазначають, що світська наукова психологія страждає разючою бідністю думок і висновків, що всі «відкриття» її – тупцювання на одному місці, різні повороти навколо одного й того самого стовпа. Під вигадливими термінами, що можуть справляти враження тільки на напівграмотних людей, мовляв, приховується повна злиденність змісту. Учені психологи й не підозрюють про існування тих почуттів, тих настроїв, якими горить подвижник. Навіть рух власних страстей, гордості, марнославства, невір'я й тому подібного ними не вивчається. Зовсім інша річ – святоотецька психологія. Це – одкровення нового життя, це проникнення в такі закутки й глибини людського духу, які жодному психологові з усіма його тонкими інструментами не під силу. Вивчення такої психології означає входження в неозоре й бездонне море духовних одкровень і осяянь...**

Що ж може відповісти сучасна наукова психологія на ці закиди?

Насамперед варто пригадати, що в історії психології відомо чимало випадків, коли дослідники, які з тих чи інших мотивів дійсно вважали недоцільним чи навіть помилковим застосування в науковій психології поняття «душа», намагалися змінити її назву. Зок-

* Годфруа Ж. Что такое психология. Москва, 1992. С. 84.

** Див.: Невярович В. Похищенная психология ([www.pravoslavie.ru /jurnal/ stolenpsychology.htm](http://www.pravoslavie.ru/jurnal/stolenpsychology.htm)); Варнава, єпископ. Основы искусства святости. Нижний Новгород, 1995. Т. 2.

рема, Дж. Вотсон назвав психологію бігевіоризмом, або наукою про поведінку, В. М. Бехтерев – рефлексологією, К. М. Корнілов – реактологією. І. П. Павлов узагалі пропонував з точки зору науки говорити про вищу нервову діяльність, а не про психіку.

Проте існує й інша тенденція. Так, рухаючись у річищі природничонаукової парадигми і тим самим відстоюючи статус повноцінної науки, психологія з часом почала розуміти, що її об'єкт – психіка – дедалі менше відповідає різного роду редукціоністським визначенням: з одного боку – фізичним і фізіологічним, а з іншого – соціологічним. Відтак завжди були й нині тривають пошуки аргументів на користь існування психічного як окремого сутнього, яке сутнісно не розчиняється в іншому, а перебуває з цим іншим у взаємодії.

Основна критика наукової психології іншими суб'єктами пізнання психічного, душевного і духовного життя зводиться переважно до того, що вона начебто залишає осторонь вивчення феноменів, які прийнято називати душевними проявами (совість, скромність, ніжність, милосердя тощо). Наступний закид стосується того, що вона досліджує все-таки якісь зовнішні прояви душевної активності, але неспроможна дійти до розкриття сутнісних глибин самої душі. Ще одне зауваження зачіпає проблему цілісності внутрішнього життя людини: мовляв, у наукової психології відсутні уявлення про ту інстанцію чи субстанцію, яка цю цілісність забезпечує. І нарешті, найбільш дошкульна інвектива, зрозуміло, пов'язана з визначенням психіки як функції мозку.

Одразу зазначимо, що цілком компетентні й достатньо розлогі відповіді на питання, що стосуються проблеми душі, наукова психологія вже не раз давала, але ж, як правило, з матеріалістичних (діалектично-матеріалістичних) позицій. Проте сучасна психологічна думка не обмежується матеріалістичними поглядами на психіку людини.

Прикладом підходу, у якому психічне в його сутнісних ознаках і визначеннях певним чином поєднується з душевним і духовним в людині, можна вважати працю С. Л. Франка «Душа человека». Цей непересічний мислитель із позицій гуманістичнофілософського (онтологічного) і конкретнонаукового (психологічного) знання по суті відтворив платонівське розуміння душі як посеред-

ника між світом ідей і світом речей. «Голова душі – на небі, ноги її – на землі». Цією цитатою із Плотіна С. Л. Франк завершує своє фундаментальне дослідження природи людської душі, яка сполучає в собі неосяжну нескінченність, повноту, актуальну прозорість і єдність абсолютного буття з обмеженістю, темрявою, роз'єднаністю і мінливістю буття емпіричного. У цьому, на його думку, і полягає сутність людської душі.

Дехто з представників сучасної наукової психології, прагнучи зірвати з неї ярлик «бездушності», показує, що її відхід від теми душі був історично обумовлений, зокрема, необхідністю поглибленого об'єктивного вивчення її проявів, а саме – механізмів функціонування психіки, різного роду психічних функцій, процесів, що мало велике значення для практики. Навіть Г. І. Челпанов зауважував, що психічні явища у принципі можна вивчати, абстрагувавшись певною мірою від того, що психологія є наукою про душу, тобто від остаточного розуміння сутності психічного, наприклад його непротяжності тощо. Для М. М. Бахтіна і душа, і особистість – унікальні, індивідуальні цілі, принципово незавершені, що виражають себе у відповідності з поточним, знову ж таки унікальним діалогом. Тому вчений вважав неможливим вивчати душу традиційними природничонауковими методами: «Проблема душі методологічно є проблемою естетики, вона не може бути проблемою психології, науки безоцінкової та каузальної, оскільки душа хоча й розвивається і постає у часі, є індивідуальним, цілісним і вільним цілим».*

Відомий сучасний психолог Б. С. Братусь, намагаючись з'ясувати причини й наслідки втрати науковою психологією свого основного об'єкта – людської душі, бачить можливість подолання цього протиріччя у визнанні її божественної природи. Мовляв, наукова психологія повинна згадати про своє походження, про свої корені, про «ту умову, без якої вона, як і всі наші знання, не мають кінцевого сенсу, а саме – умови існування вищих проявів душі, її Божественного походження і безсмертя». При цьому автор знаходить потрібну йому підтримку в словах пресвященного Анастасія,

* Бахтин М. Автор и герой в эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 89.

який у 1914 р. при відкритті першого в Росії Психологічного інституту визнав можливість і доречність наукового психологічного дослідження, однак виключно «зовнішньої сторони душі» – тієї її частини, яка звернена до матеріального світу, з яким душа зв'язується через тіло. «Але чи можна досліджувати шляхом експерименту внутрішню сутність душі, чи можна виміряти її вищі прояви?», – запитував він і був категоричний у своїй відповіді, зазначаючи, що побічні спроби призвели б не до позитивних, але до найбільш викривлених результатів.*

Ці грізні застереження служителя Церкви не повинні особливо бентежити наукових психологів. Адже, як виявляється, істотними ознаками душі тут пропонується розглядати «потаємність», «невимовність», «невловимість» – риси, які лише стверджують складність, а то й принципову неможливість її пізнання. Чи подібні закиди слід розуміти так, що «душевне», «духовне» взагалі не слід намагатися пізнавати, що це не тільки неможливо й непотрібно, але й небезпечно для людини?

Напевно, не варто надто перейматися такими загрозами, але необхідно визнати, що у своєму русі до сутнісних глибин психічного (а не тільки фізичного) світу наука повинна враховувати як життєдайні, так і небезпечні наслідки своєї пізнавальної активності. Тобто слід принаймні припустити наявність межі, яку психологія не має права переступати, не зваживши на те, чи буде це знання позитивним для людства тут і тепер, а також там і тоді.

До речі, зрозуміти і якимось зняти означену суперечність дозволяє міркування про психологію і релігію як специфічні соціальні інституції психотерапевтичної самопомоги, що їх людство собі створило і користується їхніми послугами, у першому випадку більше спираючись на раціональну терапію, а у другому – на сугестивну. Тут принагідно згадати про механізми сугестії, контрсугестії та контрконтрсугестії, аналіз яких здійснив у своїх працях Б. Ф. Поршнев.

Але якщо визнавати реальність існування індивідуальної людської душі, то чому б не спробувати дати їй власне науково-

* *Братусь Б.С.* Психология: душепопечение и наука // [http://oroik.netda.ru / chten_00/bratus.htm/](http://oroik.netda.ru/chten_00/bratus.htm/).

психологічне визначення без посилання на міфи й релігійні догмати? І такі спроби дедалі частіше можна спостерігати в сучасній психології. Так, В. М. Шадриков, аналізуючи сутність і зміст науково-психологічних уявлень про внутрішній світ людини, підкреслює, що це насамперед «живий» світ, а «потребово-емоційно-інформаційна субстанція, що представляє внутрішній світ, – це жива субстанція». Відтак можна сказати, зауважує він, «що ця потребова-емоційно-інформаційна субстанція і є душа людини. Ця душа живе в єдності з тілом і відносно незалежна від зовнішнього світу... Душа живе й може сама себе рефлексувати, може в кожний момент часу проживати все життя або окремі події. Із цього погляду душа живе поза часом». Душу не слід зводити до її проявів: окремих відчуттів, прагнень, думок. Вона як ціле не зводиться до своїх частин і водночас не існує поза психічними явищами. Виходячи із цих міркувань В. М. Шадриков робить висновок, що душа цілком заслуговує на те, щоб її визнати науковим поняттям. Свій висновок він підкріплює посиланням на Г. І. Челпанова, який вважав, що наш психічний організм не є простим механічним з'єднанням окремих частин – це щось ціле, єдине, подібно до тілесного організму. Цій єдності властиві сталість і відносна незмінність, тобто ті ознаки, які характеризують субстанцію.* Згадується також про спеціальні дослідження поширеності тих чи інших значень слова «душа» в російській мові. Виявляється, це поняття використовується переважно у двох аспектах: як «внутрішній, психічний світ людини», її переживання, настрої, почуття тощо, і в теологічному плані – як щось безсмертне, нематеріальне, незалежне від тіла, що пов'язує людину з Богом. При цьому найвищу частотність слово «душа» має у першому значенні, у релігійному ж значенні воно вживається набагато рідше. Підраховано (С. Г. Тер-Мінасова), що чемпіоном із частотності вживання слова «душа» є О. С. Пушкін. При цьому абсолютна більшість уживань ним цього слова – 510 разів – відповідає значенню «внутрішній, психічний світ людини»; у значенні ж «нематеріальне начало в людині, що продовжує жити після її смерті» воно вжито усього 44 рази.

* Шадриков В.Н. Характеристика внутреннего мира // Предмет и метод психологии: Антология. Москва, 2005. С. 404–405.

О. А. Донченко з позицій фрактальної психології вводить поняття «психофракталу» як «інформаційно-енергетичної епіструктури», породженої так званою польовою, вільною психікою, котру в народі називають душею чи духом: «Це та дух-душа, яку можна зіпсувати, пошкодити, спотворити, але яку неможливо знищити».*

Д у х. Якщо душа асоціюється з науковим уявленням про «внутрішній світ людини», «потребово-емоційно-інформаційну субстанцію», «інформаційно-енергетичну епіструктуру», то з чим тоді слід асоціювати поняття «дух» і як бути з поняттями психіки чи психічної реальності, якщо вони такі будуть уведені в науковий обіг?

Відповідь на ці питання намагався віднайти свого часу С. Л. Рубінштейн. Психічна діяльність як така, зазначав він, безпосередньо належить до природного світу й у своєму функціональному аспекті виступає як природне явище. Однак, беручи участь у регуляції дій індивіда, виражаючи його потреби, інтереси, відношення до світу, вона виступає вже в іншій якості: як душевна діяльність, як свідомість, що передбачає відношення суб'єкта до об'єктивної діяльності, чи як духовна діяльність, що має той чи інший ідейний зміст. І далі. Як діяльність мозку, психічна діяльність є чисто природне явище. Як регулятивна інстанція, що існує незалежно від рефлексії, вона знаходить статус «душевної діяльності». Насичена відносинами людини до інших людей, вона виступає як «душевна», але вже в іншому розумінні цього слова. У міру того як з життя й діяльності людини, з її безпосередніх беззвітних переживань виділяється рефлексія на світ і на саму себе, психічна діяльність починає виступати як свідомість. Коли людина в ході громадського життя освоює зміст знань, її психічна діяльність виступає знову в новій якості – духовної діяльності.

Як можна зрозуміти, С. Л. Рубінштейн, прагнучи зняти з понять душі та духу містичний ореол і ввести їх у лоно науки, послуговується категорією «діяльність» і вибудовує чітку пояснювальну модель: «діяльність мозкова – діяльність психічна – діяльність душевна – діяльність духовна». При цьому дві останні він розглядає

*Донченко Е.А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). Киев, 2005. С. 35.

як форми й рівні прояву саме психічної діяльності, що дає певні підстави вважати душевне і духовне об'єктом психологічної науки.

Проте залишається відкритим питання про те, хто є суб'єктом усіх цих діяльностей? Адже в історії психології можна зустріти чимало випадків, коли таким суб'єктом вважався саме дух чи саме душа. При цьому відсилання до поняття «людина» не знімає проблеми. Як зауважував О. М. Леонт'єв, заміна одного невизначеного поняття іншим нічого науці дати не може.

Тому варто спробувати слідом за С. Л. Рубінштейном продовжити співвідносний аналіз понять «психіка», «душа» і «дух», маючи на увазі, що у психічної діяльності має бути свій діяч.

Так, найбільш суттєвою ознакою того, що позначається словом «Дух», написаним з великої літери, є здатність останнього творити світ із себе, бути вільним суб'єктом процесу постійного оновлення цього світу за законами істини, добра, краси і любові, що їх усіх поєднує. Духовний рівень, не заперечуючи всі інші, вважається вищим у становленні людини людиною. Духовне протистоїть земному в тому сенсі, що намагається піднести його до рівня ідеального, взірцевого життя – такого, що найбільшою мірою відповідає ідеї людини як творця.

Але на яких підставах, за яких умов дух у вищезначеному його розумінні може вважатися об'єктом психологічного пізнання? Адже проблемою істини також опікується логіка, проблемою добра – етика, краси – естетика, проблемою духовності – філософія, культурологія.

По-перше, психологія традиційно займається проблемою творчості, досліджує її механізми, закономірності, способи здійснення, мотиви й відповідні здібності. Власне психологія обдарованості, талановитості, геніальності є ніщо інше, як наука про креативні можливості людського духу. По-друге, оскільки акт творення навіть на найвищому, божественному рівні духовності просто неможливий без уяви і без натхнення, то й цими своїми сторонами дух постає як об'єкт психологічного пізнання. По-третє, окрім психології актів, процесів і функцій, існує психологія образів, змістів, цінностей, смислів, подій і вчинків. Відтак розуміння і переживання конкретним людським індивідом істинності та значущості ви-

щих, власне духовних цінностей і смислів, спроможність до здійснення моральних учинків, високодуховних героїчних подвигів заради торжества ідеї, що уособлює сутність людського буття, а також переживання відповідальності за вчинене, свого «не-алібі-убутті» (М. М. Бахтін), – усе це об'єднується поняттям «духовний світ» і характеризує людину як діяча, творця у вищому розумінні цих слів. Саме ця суб'єктна інтенція і потенція, природа якої і досі залишається предметом дискусій, була узагальнена спочатку в міфологічному, а потім у релігійному і філософському понятті «дух».

Сучасна психологічна наука поки що не поспішає залучати те, що позначається словом «дух», до свого об'єктного поля. Однак розвідки у цьому напрямку ведуться. Зокрема, В. П. Зінченко обгрунтовує необхідність дослідження психологією поряд із «буттєвим» і «рефлексивним» – «духовного шару свідомості»: «Очевидно, в духовному шарі свідомості людську суб'єктивність представляє «Я» в його різних модифікаціях та іпостасях. Саме це «Я», що становить момент будь-якої свідомості, має розглядатись як один із творців духовного шару свідомості – його суб'єктивної чи суб'єктної складової».*

Таким чином, введення до об'єкта наукового психологічного пізнання реальності, що позначається категорією «дух», дозволяє сутнісно поглибити уявлення про психічну реальність як таку, яка не тільки відображує чи регулює, а й творить дійсність, виступаючи в ролі *суб'єкта* цього процесу.

Якщо основну ознаку духу становить суб'єктна активність творіння, то що в такому разі є найбільш характерною психологічною ознакою душі?

Знову ж таки, узагальнюючи історію розвитку уявлень про душу, можна зробити припущення, що найкраще розкриває її специфіку поняття «відношення» з усіма його синонімічними значеннями. Якщо слово «дух» більше асоціюється з творінням, то слово «душа» – з переживанням. Головне джерело душевних переживань (як позитивних, так і негативних) міститься у відношеннях людини

*Зінченко В.П. Сознание как предмет и дело психологии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 223.

до навколишнього світу і самої себе як водночас тілесно-плотської та душевно-духовної істоти.

Вважається, що з розрізненням речі та ідеї як її сутності (Платон), сутнього та буття (Парменід) людина прийшла до розрізнення тілесного, душевного і духовного. Тіло було віднесене до сутнього як скінченного, а дух – до буття як вічного. Душа при цьому покликана пов'язати між собою дух і тіло, узгодити їхню активність, що не є простою справою. Звідси – душевні муки, постійне напруження, переживання, неспокій, тривога, гнів. Проте коли духовне і тілесне вдається примирити, душа заспокоюється, відчуває блаженство, радіє. Саме як інстанція, що опікується стосунками, душа визначається як добра або зла, чутлива або байдужа, ніжна або груба, милосердна або жорстока, світла або темна. Чи не тому П. Д. Юркевич залишив розум голові, а душу з її почуттями і переживаннями розмістив у серці? Напевно, ближчими до душі також є характерологічні риси, які прийнято називати душевними якостями. Якщо поняття «*суб'єктність*» найбільше корелює з поняттям «дух», то поняття «душа» найбільше відповідає класичному науковопсихологічному уявленню про *особистість*.

Психіка. Тепер черга визначитися з поняттям «психіка», враховуючи, що творчу активність ми поєднали з поняттям «дух», а відношення визнали сутнісною характеристикою душі. Тут начебто залишається одне – визнати за психікою, як головну, функцію відображення дійсності. Принаймні під таке розуміння психіки можуть бути підведені усі вищі психічні функції, які й досі у багатьох підручниках позначаються як пізнавальні (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява, уявлення, фантазія, емоції, почуття, воля, мова і мовлення тощо).

Психічне у його зіставленні із змістом понять душевного і духовного може розглядатись як найбільш близьке у генетичному плані до тілесного. Тому сюди ж, напевно, варто віднести уявлення про темперамент. Саме як діяльність мозку визначав психічну діяльність і С. Л. Рубінштейн, коли співвідносив її з діяльністю душі й духу. Оскільки вищі психічні функції, тип темпераменту, інстинкти, потяги у їхньому становленні, розвитку і функціонуванні значною мірою залежать від роботи мозку, вищої нервової діяльності,

то цьому рівню психічної активності більше відповідає визначення людини як *індивіда* (за Б. Г. Ананьєвим). Слід лише пам'ятати, що тут ідеться про психічне в його вузькому розумінні – на протигагу широкому, що оперує науковими дефініціями душі та духу і позначає позатілесну реальність, яка має інтенцію і потенцію до відображення дійсності та її творення, включно із самим творцем.

Оригінальні визначення душі й духу та міркування щодо їхнього взаємозв'язку знаходимо у К. Г. Юнга, який, зокрема, зазначав, що душа («жива істота») є найвищим проявом тілесного життя, а дух є вищим проявом душевної істоти. Водночас саме завдяки «реакції душі» ідея (дух, духовне) може стати «автономним комплексом» і панувати над душею.*

Продовжуючи міркування у цьому напрямку, можна припустити, що на рівні індивідно-психічної активності людини тілесне, досягнувши своїх вищих функціональних можливостей, підпорядковується нетілесному – психічному. Тобто залишаючись функцією мозку, психічне поступово робить мозок своєю функцією. Такого роду функціональні перепідпорядкування відбуваються й надалі: душевне виникає як функція психічного, а згодом підпорядковує собі це психічне; своєю чергою духовне постає як специфічна функція душевного, а потім так само користується ним як своєю функцією.

Однак залишається відкритим питання про те, яка сила пов'язує психіку, душу і дух в єдине ціле. На нашу думку, такою онтичною силою володіє наше «Я», яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмичне (мозок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) в індивідуально-неповторному, унікальному вчинку самоздійснення, що підносить людську істоту до рівня *індивідуальності* (рис. 1).

Отже, як можна бачити, психологічна наука загалом готова до того, щоб розглядати реальність, виражену поняттями душі та духу, як об'єкт свого дослідження. Інша річ, що ці поняття позначають у позатілесній, ідеальній реальності щось таке потаємне, сакральне, чого наука досі не може (чи взагалі ніколи не зможе) до кінця пояснити й формалізувати, але завжди буде цього прагнути.

* Див.: Юнг К.Г. Проблема души нашего времени: Пер. с нем. Москва, 1993. С. 279–286.

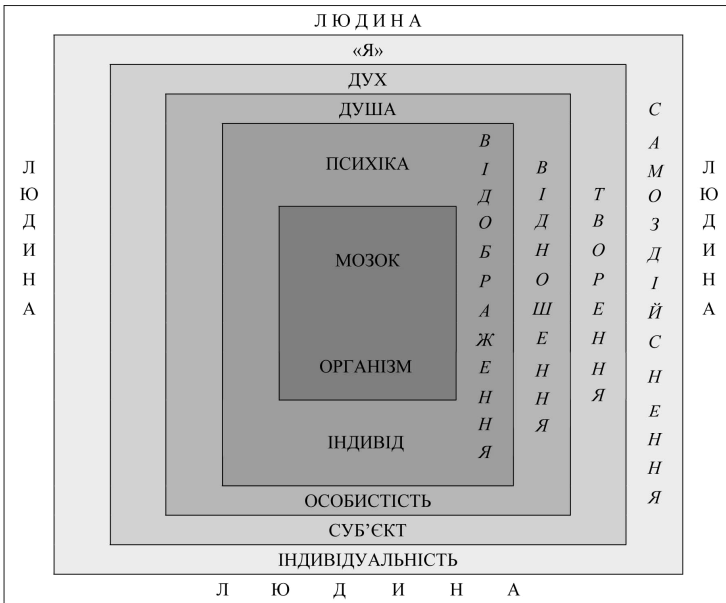

Рис. 1. Варіант інтеграції уявлень про дух і душу
в систему наукової психології

У пізнанні психічного в усі часи був і залишатиметься надалі простір і час для загадкового, таємничого – такого, у що можна тільки вірити. А відтак завжди залишатиметься і необхідність в інших, ненаукових формах пізнання феноменів психічної реальності, зокрема міфологічній і релігійній, що також оновлюються і набувають свого розвитку і також намагаються шукати розумні компроміси з наукою.

Якщо, віддавши належне душевному і духовному, знову повернутися до традиційних уявлень про психічний світ, то і тут, аби порозумітися, необхідно домовитися, в межах якої наукової парадигми визначатиметься об'єкт науковопсихологічного дослідження – класичної, неklasичної чи постнеklasичної.

Так, класична концепція об'єкта психології припускає існування психічного як такого і можливість його пізнання: «Незалеж-

но від пізнавальних можливостей людини існує психічна реальність. Вона і є об'єктом психологічного дослідження...» – зазначав М. Г. Ярошевський.*

Щодо такого варіанта розуміння об'єкта психології критики від неklasичного крила зауважують, що психічна реальність та об'єкт науки про неї – дві різні речі. Їх ототожнення, мовляв, призводить до того, що у мисленні психологів відбувається «оречевлення, онтологізація теоретичних конструктів», що такі вчені плутають карту реальності із самою реальністю, або, образно кажучи, «з'їдають меню замість обіду».** При цьому наголошується, що уявлення про психіку – це не відображення того, що існує незалежно від суб'єкта пізнання, а всього лише наша об'єктивація, тобто віднесена нами у позанаш простір, в особливу природу (яку ми самі і задаємо) як об'єктивно існуючі наші власні пізнавальні процедури, моделі, знання (В. М. Розін). Тому, мовляв, онтологічна картина *psyche* – це не просто «копія» *psyche*, а продукт творчого конструювання психічної реальності суб'єктом знання і пізнання, що замінює «оригінал» психічного буття.***

Таким чином, поле об'єкта психології розширюється, вбираючи в себе суб'єкт пізнання з усім його методологічним і методичним гамузом. І це цілком нормально, якщо психічною реальністю вважати не певне сутнє, а наші уявлення про нього чи навіть наші уявлення про наші уявлення... Не виникає жодних запитань, якщо нас влаштовуватимуть різний методичний інструментарій (мовляв, «маємо, що маємо» або «як хочу, так і вивчаю»), а також представлена різними шматочками картина нашого психічного світу. Адже з позицій послідовного неklasичного підходу моделей об'єкта психології може бути стільки, скільки існує методичних моделей дослідження. При цьому ми будемо змушені відкинути сумніви щодо можливої недоброяркості наявного методичного інструментарію.

* *Ярошевский М.Г.* История психологии. Москва, 1985. С. 530–531.

** *Цапкин В.Н.* Единство и многообразие психотерапевтического опыта // Московский психотерапевтический журнал. 1992. № 2. С. 26–27.

*** *Теплых Д.А.* Концепции предметности психологии в контексте научной рациональности // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 93.

Постнекласична психологія – на відміну від класичної та некласичної – оперує новим уявленням про об'єкт психологічного дослідження: поряд із власне «психологічним» описом *psyche* (онтологічний і епістемологічний смисли) вводиться додаткова – «психотехнічна» реальність як досвід-переживання життєвосмислової реальності *psyche* у формі її символічних, художніх інтерпретацій, міфологем про психічне життя людини, що являє собою лише можливість, «спосіб просування до чогось іншого, індивідуального». Це реальність, в якій особистість має змогу отримати новий психологічний досвід (у безпосередньому спілкуванні, тренінгах, екзистенційних експериментах і т. п.), різного роду життєвосмислові знання-переживання, які засвоюються не вербально, не концептуально, а духовно-практично, наближаючись тим самим до повсякденного життєвого і творчого досвіду, що виявляє себе як життєвосмислова реальність учинку.*

Як бачимо, постнекласичний варіант визначення об'єкта психології у його найбільш відвертих формах фактично не вирізняє науку як окрему самостійну сферу діяльності, розглядаючи пізнання, дослідження як внутрішні моменти психологічної роботи з конкретною людиною, що передбачає надання їй допомоги у розв'язанні нагальних проблем, а також підтримку і супровід її активності, спрямованої на саморозуміння, самовдосконалення і саморозвиток.

Означені стратегії не повинні розумітись як такі, що виключають одна одну. По-перше, суб'єкт пізнання психічного зможе задовольнити вимоги суб'єкта вдосконалення і розвитку цього психічного тільки за умови, що запропонує останньому об'єктивні, істинні, правдиві, вірогідні, надійні онтологічні знання про психічне в усіх його вимірах та іпостасях. Відтак більш конструктивним видається говорити не про різні стратегії, а про певну *логіку визначення об'єкта психології*, згадавши, до речі, класичну формулу пізнання: «від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики». Наочним прикладом тут може виступити пізнавально-практична діяльність З. Фрейда, К. Г. Юнга, К. Роджер-

* Див.: Психология и новые идеалы научности (Материалы «круглого стола») // Вопр. философии. 1993. № 5. С. 33; *Теплых Д.А.* Указ. праця. С. 96.

са, Ж.-П. Сартра та багатьох інших видатних мислителів, які досліджували психічне, перебуваючи з ним у безпосередньому контакті, розв'язуючи реальні психологічні проблеми. Утім, кожний з них все-таки намагався узагальнити досвід своєї роботи у вигляді довершеної теорії.

Іншим аргументом на користь інтеграції різних підходів до розуміння об'єкта психології можна вважати філософську традицію, що пропонує розрізняти в людині (а відтак в її психічному житті) загальне, особливе та індивідуально-неповторне. І це не якийсь абстрактний поділ. Адже, виявляючи в собі загальне, спільне з іншими, ми усвідомлюємо свою належність до людського роду. З'ясовуючи в собі особливе, ми ідентифікуємося з духом епохи, культурою, конкретним людством, з яким поділяємо усі печалі й радощі свого життя-буття. Виокремлюючи себе як одиничне, відмінне від усього іншого, ми утверджуємо свої права на свободу, автономію, індивідуальність, суб'єктність. Тому нам рівною мірою потрібні і класичні, і некласичні, і постнекласичні знання про своє психічне. Або ж усі ці знання повинна «знімати» в собі постнекласична парадигма, але так, щоб їх за необхідності завжди можна було б реконструювати.

Не можна не рахуватись із впливом на сучасні уявлення про психіку як об'єкт психологічної науки постмодерністської ідеології з її табу на науковість, об'єктивність, раціональність, наступність у пізнанні і, власне, на право людини вважати себе і бути суб'єктом цього процесу. Адже як саме життя, так і наші уявлення про нього з плином часу змінюються. Якщо модернізм в образі позитивізму припускав наявність об'єктивних законів психічного життя, але зупинився перед неможливістю чіткого визначення його феноменів, то постмодернізм заперечив саму можливість універсального наукового знання. Реальність, мовляв, стає дедалі більш імітаційною. Люди втрачають здатність розрізнявати символи і те, що вони символізують. За таких умов визначення психічного як такого набуває поліваріативного характеру і не може бути адекватно сформульованим без урахування культурального і ситуативного контекстів. Відтак перелік дефініцій психічного залишається завжди

відкритим і таким, що не підлягає узагальненню. Адже кожний має право на своє розуміння й інтерпретацію природи психічного. Принаймні так вважають прихильники «ризомного» способу світосприйняття. Якщо врахувати і те, що ми маємо справу не з реальністю, а з її багаторівневою імітацією, то будь-яка спроба визначення психічного як об'єкта пізнання логічно завершиться створенням чергового «симулятивного» конструкту, який буде мирно співіснувати з іншими й навіть не матиме бажання дізнатися, що вони про це думають.

Тож підсумовуючи розгляд питання про об'єкт психології як суб'єкта психологічного пізнання, можемо зробити ряд загальних висновків.

1. Пізнання психічного має сенс лише тоді, якщо це психічне реально існує – незалежно від того, пізнаємо ми його, чи ні. Як свідчить проведений аналіз, є усі необхідні й достатні підстави стверджувати факт існування реальності, яку ми позначаємо терміном «psyche», а отже, вважати психологію самостійною наукою. Слово «об'єкт» і слугує для того, щоб у наукових знаннях про психічне виділяти притаманні саме йому онтологічні ознаки і у процесі дослідження мати можливість відокремлювати психічну реальність як таку від наших уявлень про неї.

2. Онтологічна специфіка психічного як ідеального полягає в тому, що воно у своєму виникненні та існуванні залежить від фізичного і хімічного, біологічного і соціального, але не зводиться до них. Психічне не можна описати й пояснити як у термінах субстрату (вищої нервової діяльності), так і в термінах того, що відображується. Воно має свою якісну специфіку і є не тільки функцією високоорганізованої матерії чи результатом інтеріоризації соціального досвіду, а й особливою самостійною формою життя, яку ми позначаємо поняттями «свідомість», «діяльність», «самість», «особистість», «індивідуальність», «духовність», «душевність» тощо. Тобто психіка – це функція мозку, яка у своєму розвитку перетворила мозок на одну зі своїх функцій. Образно кажучи, матерія породила психіку, аби творення світу здійснювалося свідомо й натхненно.

3. Психічне як сутне не тотожне поняттю об'єкта психологічного пізнання. Психіка постає об'єктом пізнавальної діяльності як

наслідок ініціативної активності того, хто виступає її суб'єктом. Тобто коли останній фіксує увагу на проявах психічного, вводить його у поле своїх пізнавально-перетворювальних інтересів, позначає відповідними термінами і створює «емпіричну карту» цієї реальності. Щось у цій «карті» залишається як константа, щось із часом переглядається, відкидається, а щось додається. При цьому, як і в інших науках, ніхто не захищений від проявів екстремізму, негативізму чи, навпаки, ригоризму, конформізму тощо. Власне, тому психології як науці, аби відстояти своє право на існування, треба бути готовою до боротьби з різними спробами деонтологізації психічного.

4. З огляду на різні теоретично-методологічні стратегії пізнання – класичну, некласичну, постнекласичну – об'єкт психології відповідно може: мислитися незалежним від впливу суб'єкта пізнання, чим, власне, і стверджується його об'єктивність; синтезувати в собі уявлення про психічне і про спосіб його відображення та інтерпретації суб'єктом; вбирати у своє визначення не психічне як таке, а те, що можна реально з ним зробити, задовольняючи актуальні життєві потреби збереження, відновлення, удосконалення і розвитку психіки людини.

Постмодернізм також фактично заперечує саму можливість і навіть доцільність універсального, об'єктивного знання про психічне та його природу, але на відміну від постнекласичного підходу стверджує примарність надій людини на те, що вона взагалі може бути повноцінним суб'єктом наукового пізнання і практичного перетворення світу, що позначається терміном «*psyche*».

Визнаючи справедливність окремих закидів і пропозицій психологічній науці з боку як постмодернізму, так і постнекласичної традиції, їх слід, на наш погляд, розглядати передусім як нагадування і застереження психологам у тому плані, щоб останні не отожднювали об'єкт своєї науки з реальністю, яку вони досліджують, щоб вони враховували залежність картини психічного як такого від особливостей методологічного підходу і специфіки методичного інструментарію, а також від тих цінностей, цілей і смислів, якими керується дослідник психічної реальності.

5. Зрозуміло, що онтологічна картина психічного буде й надалі змінюватися, домальовуватися чи малюватися з чистого аркуша. Не виключено, що, загравшись у плюралізм і еклектизм, ми взагалі втратимо психологію як самостійну науку, знехтувавши висновком З. Фрейда про те, що «існують тільки дві науки: психологія, чиста й прикладна, і природознавство». Основна причина такої небезпеки полягає у невизначеності онтологічних уявлень про психічну реальність як об'єкт психологічного пізнання.

Певним чином розв'язати означені суперечності дозволяє послідовне розведення наукових уявлень про об'єкт, предмет і метод психологічної науки.

Предмет психології як науки

Розпочнемо із зауваження П. Фресса про те, що нерозрізнення предмета і об'єкта психологічної науки та навіть недостатньо послідовне їх розрізнення суттєво заплутують картину того, чим психологія має займатися і чим вона відрізняється від інших наук.

Досить чітко й виразно розводив та водночас поєднував уявлення про предмет і об'єкт психології ще на початку ХХ ст. А. Пфендер. Якщо немає психічної дійсності, то відсутній сам предмет психології, наголошував він. Якщо така дійсність і існує, але не може бути науково пізнана людиною, то психологія як наука неможлива.*

Аби сформувати уявлення про предмет психології, є сенс, як і стосовно її об'єкта, насамперед зазирнути в історію і нагадати ті проблеми, з якими стикалися наші попередники, намагаючись розібратися у цьому питанні. Проте від самого початку зазначимо, що предмет психології ми розглядаємо не просто як сукупність і навіть систему знань про психіку, душу чи дух, як модель чи картину психічного світу тощо. Усі ці визначення стосуються об'єкта психології – більш чи менш точної феноменологічної «копії» психічної реальності, якою вона є незалежно від того, пізнаємо ми її чи ні.

* Див.: Пфендер А. Введение в психологию: Пер. с нем. СПб., 1909.

Поняття предмета психологічної науки на відміну від об'єкта спрямовує увагу на розкриття сутності, якісної своєрідності психічного, його законів, механізмів, форм і рівнів функціонування, а також можливостей цілеспрямованого перетворення психічного з метою його удосконалення і розвитку.

З історії визначень предмета психології

Зарубіжний досвід

Чому Р. Декарт у своєму вченні про душевний світ зупинився на свідомості? Напевно, саме тому, що вважав її найвищим проявом тих можливостей, які притаманні душевно-духовному світові, найістотнішою ознакою, що розкриває його якісну своєрідність, принципову відмінність від усього іншого. Дж. Локк, намагаючись з'ясувати якісну специфіку психіки і, зокрема, свідомості, звертався до поняття «внутрішнього досвіду».

Слід думати, саме цих вихідних позицій дотримувався також В. Вундт, визначаючи предметом психології – вже як науки – дослідження фактів свідомості, їхніх зв'язків і відношень, а також законів, які керують цими відношеннями. Крім того, психологічна наука, на його погляд, має вивчати весь зміст нашого досвіду в його відношенні до суб'єкта і у властивостях, які останній безпосередньо вносить у цей досвід. Він підкреслював, що психологія має своїм предметом не внутрішній досвід, на відміну від зовнішнього досвіду як предмета природничих наук, але свою особливу точку зору на весь досвід.

Дещо іншу думку щодо предмета психології висловив Г. Спенсер, для якого психічне онтологічно об'єктивувалося насамперед як таке, що пов'язує між собою внутрішнє і зовнішнє. Відтак він вважав, що предметом психології є не відношення між внутрішніми явищами (як у В. Вундта) й не співвідношення між зовнішніми явищами, але «відношення між цими двома відношеннями».

Згідно з Ф. Brentano, предметом психології не можуть бути змісти, оскільки в них немає нічого психічного. Найбільш суттєва

ознака психічного – його здатність «інтенційно утримувати в собі об'єкт». Тож предметом психології Ф. Brentano також визначав внутрішній досвід, свідомість, але, на відміну від В. Вундта, якісну своєрідність психічного він убачав не у змістах і не в структурі елементів свідомості, а у психічних процесах, актах, завдяки яким ці змісти з'являються і в яких знаходять своє психічне буття.

Е. Гуссерль, виступаючи за «суто психологічне дослідження», закликав відокремитися від позапсихологічного світу, щоб на дослідження психічного не впливали фізіологічні й навіть психофізіологічні факти. Тому феноменологічна психологія своїм предметом визначала «очищену» від усяких зовнішніх впливів і нашарувань конститутивну смислопороджувальну діяльність інтенційної свідомості та відповідні її можливості. На думку сучасних дослідників, предметом феноменології є «вивчення структури свідомості, якій явлені будь-яка річ, подія чи людина» (А. Джорджи). Феноменологія зацікавлена у висвітленні того, що явлене, і того, як воно явлене. Вона вивчає погляди досліджуваних на світ, намагається схопити якісні відмінності в їхніх переживаннях й зрозуміти сутнісний смисл цих переживань.

Коли психологія почала диференціюватися на окремі напрями, що конкурували між собою за «право істини в останній інстанції», відповідним чином від напряму до напряму трансформувалося й набувало розвитку уявлення про предмет психології як пізнавальної системи.

Так, гештальтпсихологи, продовжуючи і розвиваючи ідеї психології свідомості, окреслювали свій предметний інтерес можливістю (здатністю) психічного інтегрувати різного роду враження в цілісні, завершені образи.

«...Для бігевіориста, – стверджував Дж. Вотсон, – психологія є тим відділом природничих наук, який предметом свого вивчення бере поведінку людини, Тобто усі її вчинки і слова – як надбані протягом життя, так і вроджені. Психологія – це вивчення того, що люди роблять починаючи від утробного періоду життя і до смерті».*

* Уотсон Дж. Психология как наука о поведении. Одесса, 1926. С. 4.

Крім того, представників цього напрямку предметно цікавили насамперед можливість прогнозування поведінкових реакцій і управління цією поведінкою ззовні.

Вважаючи справжньою психічною реальністю несвідоме, психоаналіз пов'язував свій предметний інтерес насамперед із дослідженням можливостей усвідомлення індивідом прихованих потягів, бажань, внутрішніх конфліктів, а відтак можливостей гармонізації свідомої та несвідомої сфер психічного, віднайдення шляхів успішної індивідуації, конструктивної та продуктивної інтеграції «Я» із Самістю, знаходження компромісу із соціальною дійсністю, що протистоїть індивідові. Водночас К. Г. Юнг висловлював занепокоєння з приводу того, що психологія не має чіткого уявлення про свій предмет. «Часом мені навіть здається, – зауважував він, – що психологія ще не усвідомлює об'ємності своїх завдань, а також складної, заплутаної природи свого предмета...»*

Теорії соціальної обумовленості психіки основну увагу приділяли дослідженню детермінант і механізмів перетворення соціального у психічне, його змістові та функціональні утворення.

У дискусіях з приводу предмета психології однією з ключових завжди була проблема типового й індивідуально-неповторного. «Життя історії, – зазначав свого часу В. Дільтей, – полягає у зростаючому поглибленні своєрідного. У ній міститься живе відношення між царствами однакового та індивідуального. Не одиничне саме по собі, а саме це відношення управляє в ній. Вираженням такого становища є те, що розумовий і духовний стан епохи може бути представлений в одному індивіді. Існують репрезентативні особистості».**

Цікавим чином розвивав цю думку Г. Олпорт. «...Із позиції науки, – наголошував він, – індивід є, як правило, щось випадкове... Цієї позиції зазвичай дотримується і психологія, яка вважає своїм основним завданням вивчення загальних закономірностей психічної діяльності. Відтак величезна армія психологів наполегливо працює над створенням картини узагальненої людської психі-

* Див.: Юнг К.Г. Аналитическая психология. СПб., 1994.

** Дильтей В. Описательная психология. СПб., 1996. С. 153.

ки. Проте ця картина, хоча вона й небезкорисна, не може вважатися цілком задовільною, якщо вона не порівнюється з живими прототипами». * Тобто розв'язання проблеми індивідуально-неповторного і типового тут логічно переходить у проблему співвіднесення уявлень про предмет і об'єкт дослідження психіки.

На вивченні психічного життя як «індивідуально унікального патерна можливостей», на феноменах інтенційності й трансценденції робить основний предметний акцент екзистенційна психологія. Навіть несвідоме її представники пропонують розглядати не як резервуар для імпульсів, думок і бажань, неприйнятних у даній культурі, а як ті можливості, що їх особистість не може або не хоче актуалізувати (Р. Мей).

Свої уявлення про предмет психологічної науки гуманістична психологія вибудовувала як альтернативні ідеям про вирішальну детермінацію психічного з боку біологічного й соціального, а також із боку несвідомого та різного роду термінальних переживань (скінченність буття), що перетворюють людину на об'єкт, пригнічують її психіку, роблять залежною, пересічною і нещасною. Відтак предметом психологічного пізнання цей напрям визначав для себе можливість розвитку людини як психічно здорової, вільної, унікальної особистості, що прагне творчої самоактуалізації та гармонії у стосунках із соціальним оточенням.**

Герменевтична психологія визначила своїм предметом психологічні механізми розуміння та інтерпретації вербальних і невербальних повідомлень, їхню залежність від особистісних характеристик людини.

Наративна психологія предмет свого дослідження вбачає у вивченні ролі історій у житті окремих людей і спільнот, а також природи людського «Я» в контексті «історій» його становлення, функціонування і розвитку.

Якщо вмикнути фантазію і спробувати уявити, яким критерієм має відповідати визначення предмета психологічного пізнання в

*Cognitive Psychology. London, 1980. P. 14.

**Варто звернути увагу на те, як змінюються уявлення про предмет психології, коли її об'єкт – психічне – охоплює не механізми й процеси, а змістові, ціннісні, смислові характеристики внутрішнього світу людини. Щоправда, тут психіка як властивість, притаманна й іншим живим істотам, а не тільки людям, просто не розглядається.

межах постструктуралізму, то, напевно, це має бути певний текст, отриманий у результаті деконструкції тих чи інших наукових уявлень про психіку, особистість, «Я», індивідуальність, суб'єктність, а також традиційних наукових уявлень про предмет психології. Це визначення має також задовольняти критерії децентрованості, десуб'єктивованості, ризомності, симулятивності, шизотимності тощо.*

Ми назвали лише деякі варіанти визначення предмета психології, що їх пропонували і пропонують представники найбільш відомих у світі психологічних напрямів і шкіл. Цей перелік можна було би продовжити, згадавши трансперсональну психологію, онтопсихологію, психосинтез тощо. Можна також було би проаналізувати різні підходи, які знайшли собі місце у психології (інформаційний, енергетичний та ін.), представники яких прагнуть дати своє визначення предмета психології. Наприклад, у працях В. Найссера зазначається, що таким предметом є процеси переробки інформації та системи знань.

Вітчизняний досвід

Екскурс у вітчизняну історію визначень предмета психології розпочнемо з висловлювання Л. С. Виготського про те, що предмет психології – найважчий з усього, що є у світі, найменш піддатливий вивченню, а спосіб його пізнання має бути сповнений особливих хитрувань і обережностей, аби дати те, чого від нього чекають.

* Наведемо приклад деконструкції одного з ключових психологічних понять – індивідуальності, яке неодноразово перебирало на себе значення предмета психологічного пізнання.

«Індивід для свого ототожнення з іншими індивідами відокремлює себе від них. У цьому процесі ототожнення й розрізнення утворюється просторово-часовий інтервал між індивідами. Інтервал, що відокремлює індивіда від іншого, існує й усередині самого індивіда. Інтервал відокремлює його від того, чим він не є. Осць цей рух ототожнення і розрізнення створюється і в той же час результується (в) індивідуальності (-істю). Індивідуальність, таким чином, є дуальністю індивіда... Індиві(д)-дуальність як споконвічний синтезис передує й індивідові, й індивідності. Індивіди (неподільні) як відмінні один від одного можуть існувати тільки в силу того, що індиві(д)-дуальність (ділиме) виробляє індивідів як неподільних і далі індивідність як відмінних одне від одного індивідів» (*Керимов Т. Х. Деконструкція індивідуальності* – http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/texts/sociemy/1/kerimov.html).

Розвиток уявлень про предмет психології у вітчизняній науці проходив у боротьбі матеріалістичних та ідеалістичних, діалектичних та механістичних уявлень про природу психіки. Як і в зарубіжній психології, формулювання її предмета здійснювалося через протиставлення предметам інших наук. «Поняття про дух як предмет психології, – зазначав М. М. Троїцький, – отримується шляхом відсторонення, з одного боку, від предмета наук фізичних, тобто матерії чи тіла, з яким він перебуває у зв'язку, – з іншого, від предмета наук соціальних чи політичних, тобто від фактів суспільності. Дух – не суспільство і не тіло: дух є сума всіх психічних фактів, що вирізняє індивідуальне існування живих творінь природи».*

Вивільнивши психології місце серед інших наук, М. М. Троїцький конкретизував своє уявлення про її предмет через такі поняття, як «здібності духу» чи «душевні, психічні здібності».

Предметно розвести психічне і фізичне намагався свого часу Г. І. Челпанов. Оскільки протяжні (матеріальні) процеси не можуть детермінувати непротяжні (психічні), остільки останні, на його думку, мають власну детермінацію. Тому предметом психології мають покладатися суб'єктивні стани свідомості людини поза їхній зв'язок із фізіологією головного мозку.

Перші представники матеріалістичного крила вітчизняної психології, наслідуючи ідеї І. М. Сеченова, здійснювали очищення предмета психології шляхом заперечення наукового статусу таких понять, як «дух», «душа» і навіть «свідомість». Натомість центральне місце у предметному полі набували поняття «рефлекс», «реакція», від яких пішли назви таких напрямів, як рефлексологія В. М. Бехтерева і реактологія К. М. Корнілова. «... Психологія, – писав, зокрема, останній, – повинна стати вивченням реакцій живого організму, охоплюючи усі форми прояву його у відношенні до навколишнього середовища». М. Я. Басов також визначав предметом психології «діяльність організму в навколишньому середовищі».

Згодом П. П. Блонський, прийнявши за вихідну точку аналізу поведінки «життєві інтереси суб'єкта», виступав проти того, щоб

* Див.: Вопросы психологии. 1995. №4. С. 93–107.

«перекреслювати суб'єктивні стани, тобто нищити предмет психології», але наполягав на тому, щоб давати цим станам матеріалістичне пояснення.

О. М. Леонт'єв визначав психологію як «конкретну науку про походження, функціонування та будову психічного відображення реальності, яке опосередковує життя індивіда», а предметом психологічного дослідження вважав предметну діяльність. Мовляв, «діяльність входить до предмета психології, але не особливою своєю «частиною» або «елементом», а у своїй особливій функції. Це функція покладання суб'єкта у предметній діяльності та його перетворення у форму суб'єктивності».

У своїх «Основах загальної психології», а саме в розділі, присвяченому предмету й завданням психології як науки, С. Л. Рубінштейн зазначав, що «вивчення психічної діяльності, процесу в закономірностях його перебігу завжди має залишатися у психологічному дослідженні основним і визначальним». Правда, сторінкою раніше висловлюється думка про те, що «предмет психологічного дослідження ніяк не сконцентрований на вивченні психічної діяльності»: основне, мовляв, полягає у «психологічному вивченні діяльності людини, за допомогою якої вона пізнає та змінює світ».

Схоже, це той випадок, коли С. Л. Рубінштейнові було важко знайти формулювання предмета психології, яке б відповідало його науковим поглядам і водночас задовольняло вимоги ідеологічної цензури. Адже саме в цій публікації знаходимо досить сміливу спробу науковопсихологічної інтерпретації понять «духовна діяльність» і «душевна діяльність» як форм розвитку психічної діяльності, яка сама є діяльністю мозку. Завдання психології, на думку вченого, полягає в тім, щоб «настрої та переживання душі, все життя її, що звичайно для свідомості випаровується та вивірюється як суб'єктивне й тому ніби ілюзорне, зафіксувати в чітких певних образах, котрі розкривають реальний онтологічний зміст уживаних при цьому звичайно образів (наприклад, глибина душі, височина, зосередженість, неухважність і т.д.)». Звертаючись же до визначення предмета наукового пізнання, про яке йшлося у першому розділі нашого посібника, слід зазначити, що формулювання предмета

психології С. Л. Рубінштейном є дійсним і щодо виявлення тих можливостей, що їх психологічна наука розкриває для інших сфер людського буття.

Видатний український психолог Г. С. Костюк – відомий дослідник у галузі психології розвитку – обстоював положення про те, що предметом наукової психології є закономірності утворення та розвитку психічних процесів і властивостей людини, їхня роль у взаємовідношеннях людей із довкіллям. Він вважав хибними спроби ортодоксальних матеріалістів від психології замінити систему психологічних понять системою понять фізіологічних.

У кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. на сторінках провідних вітчизняних психологічних журналів розгорнулася широка дискусія на тему предмета психології. Спричинило її передчуття кризи, що насувалася на психологічну науку, і, слід думати, насамперед те, що марксистська парадигма, яка тривалий час визнавалася єдино правильною, почала гальмувати розвиток психології, перешкоджати її продуктивним контактам зі світовою наукою.

Що пропонувалося додати, змінити чи конкретизувати в розумінні предмета психології? Так, висловлювалися думки про необхідність зосередитися на створенні концепції «значущих» переживань – як того, що не піддається формалізації і в цьому сенсі може виступати специфічно психологічним предметом психології (Ф. В. Бассін); пропонувалося вважати таким «системогенез психіки» (Б. Ф. Ломов), «орієнтувальну діяльність» (П. Я. Гальперін). Зазначалося, що «загальна теорія систем» може дозволити зберегти в єдиному предметі наукову психологію з її експериментуванням і моделюванням і так звану «цікаву» психологію, зайняту вивченням глибинних психічних явищ, невловимих традиційними науковими методами (О. Л. Раппопорт). Виголошувалась ідея приведення предмета психології до «категоріального ладу, що розвивається» (М. Г. Ярошевський). Зверталась увага на ті суперечності, що виникають у розумінні об'єкта й предмета психології, на необхідність усвідомити механізм їхнього взаємозв'язку. Але, як стверджують очевидці, загальним підсумком усіх цих обговорень було рішення вважати предметом психології психіку як властивість високоорга-

нізованої матерії, з наступним уточненням того, що конкретно входить до складу предмета психологічної науки: «різноманітні механізми формування й розвитку психічних явищ», «сукупності її (психіки. – *Авт.*) закономірних зв'язків, взаємодій і опосередкувань, що виявляються у функціях відображення і регуляції»*

Перелік відомих на сьогодні основних визначень того, чим має займатися психологічна наука, знаходимо у О. Б. Старовойтенко:

- психологія – наука про психіку як прояв функцій мозку (рефлексологія, сучасна психофізіологія);
- психологія – наука про свідомість (інтроспективна психологія, феноменологічна психологія);
- психологія вивчає поведінку людини (бігевіоризм, необігевіоризм);
- психологія служить розкриттю, тлумаченню несвідомого (психоаналіз, аналітична психологія, глибинна психологія);
- психологія досліджує індивідуальний інтелект (когнітивна психологія);
- психологія досліджує єдність свідомості й діяльності (школа С. Л. Рубінштейна);
- психологія – наука про особистість (персоналістична психологія) тощо**.

Як можна пересвідчитись, різні напрями психологічної науки, керуючись своїм розумінням природи психічного, виокремлювали в ньому як об'єкти те, що вважали найбільш суттєвим, те, що розкриває його якісну своєрідність та принципово відрізняє від усього іншого. Але якщо визнавати психологію окремою цілісною наукою, постає закономірне питання про те, як поєднати усі ці сутнісні характеристики психічного в уявленні про її предмет. При цьому зрозуміло, що арифметика додавання навряд чи може зарадити успішному вирішенню цієї проблеми.

* Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. Москва, 1997. С. 133.

** *Старовойтенко Е.Б.* Введение в гуманитарную психологию. Киев, 1996. С. 25–26.

Сучасні погляди на предмет психології

Останнім часом проблема предмета психології знову почала привертати увагу спеціалістів в Україні, у ближньому і дальньому зарубіжжі. Проте, як показує аналіз публікацій із цього питання, єдності поглядів щодо визначення предмета психології досі не досягнуто. Більше того, з огляду на нові культурно-пізнавальні традиції нині висловлюються думки, в яких заперечується як доцільність, так і сама можливість розробки загальноприйнятих уявлень про предмет психології.

Коротко розглянемо і проаналізуємо найбільш типові для сучасної науки випадки суперечностей у визначенні предмета психології.

Так, Н. І. Чуприкова формулює предмет психології у річищі психофізіологічної, функціонально-інструментальної традиції, вважаючи таким відтворення змісту, структури, динаміки й закономірностей відображальної та регулювальної діяльності мозку на основі детального вивчення її зовнішніх проявів у відомих і підконтрольних ситуаціях.*

Зрозумілим є прагнення авторки цього визначення відстояти матеріалістичні позиції та наукові принципи об'єктивності, відтворюваності тощо. Проте психічне тут береться лише в його формально-інструментальній функції, причому на її нижчих рівнях. Сучасна психологія, як відомо, вводить у поле своїх наукових інтересів також креативно-перетворювальну функцію психічного, ціннісно-смыслову сферу людини як особистості, її діяльнісні характеристики як суб'єкта, душевні й духовні властивості, і все це неможливо звести до функції мозку, хай би якою високоорганізованою матерією ми його уявляли.

Так, без мозку усі ці людські форми психічного життя неможливі, але, як зазначалося, психічне у власному розвитку переростає своє визначення як функції мозку та перетворюється на нову форму життя, над якою мозок утрачає причинову владу і стає лише

* Чуприкова Н. И. Психика и предмет психологии в свете достижений современной нейронауки // Вопр. психологии. 2004. № 2. С. 114.

необхідною умовою його існування і ефективного здійснення. Тому при визначенні предмета психології, який фіксує сутнісну своєрідність психічного з огляду на ті можливості, які воно може набувати у своєму розвитку, однобічний наголос на залежності психіки від мозку викликає принаймні сумнів.

Б. А. Єремєєв, вважаючи об'єктом психології «психіку, або душу», а її предметом – «систему знань про психіку (душу)», підкреслює, що будь-яка психологія – це «модель («картина») душевного світу, причому одна з багатьох моделей, що розкриває душевний світ із певної позиції». До того ж виокремлюється «ядро предмета психології», до складу якого вводяться «основні визначення її об'єкта, проблем, принципів, методів, а також характеристика її будови».*

Можна загалом погодитися з розрізненням об'єкта і предмета психологічної науки, але, на наш погляд, потребує уточнення співвідношення поняття «предмет науки» з поняттями «система знань», «модель», «картина» душевного світу. Також дискусійним видається залучення до складу «ядра предмета психології» її принципів, методів і характеристики будови.

Існує думка, що об'єктом психології, як і багатьох наук, є людина. Психологія, як і будь-яка інша наука, виділяє тільки один – свій – бік дослідження цього об'єкта. Ця виділена сторона розгляду, мовляв, і виступає предметом психологічної науки (В. М. Аллахвердов).

Крім запитань, які можуть виникати у зв'язку з таким розмежуванням об'єкта і предмета психології, наразі звернемо увагу лише на два моменти. Так, не зрозуміло, чому психіка розглядається лише як людська чеснота. І справа тут не в тому, щоб не ображати «братів наших менших», а в тому, як розуміється історичний розвиток психіки, тобто її природа, а отже сутнісна своєрідність. Знову ж таки, як бути із суспільством, яке теж вивчає психологія?

В інших джерелах зазначається, що розрізнення об'єкта і предмета є корисним для психології. Людська психіка, мовляв, є (чи може бути) об'єктом багатьох наук, кожна з яких виділяє в ній свій предмет, який відповідає системі понять цієї науки (В. А. Ма-

**Єремеев Б.А. Основные понятия психологии // МИП. 2006. Т.1. Вып. 1. С. 46.*

зілов). Наводяться також аргументи на користь «мультипарадигмального характеру психологічної науки», що робить неможливим побудову «єдиної» теорії психічного. Обґрунтовуються неминучість і плідність за цих умов позиції «методологічного плюралізму», який, мовляв, «заслуговує не жалю як неминуче зло, а схвалення як найважливіша умова розвитку науки. Спроба знайти якесь одне (єдино правильне) визначення ґрунтується на переконанні в можливості побудови єдиної теорії психічного, своєрідної метатеорії, яка б виконувала роль методологічного орієнтира для будь-якого окремого психологічного дослідження чи психологічної практики. Перспективи появи такої теорії у найближчому майбутньому нульові, скоріш за все вона взагалі неможлива, оскільки аналогічних теорій немає навіть у значно більш розвинених науках. У будь-якому разі формулювання предмета науки в цілому має бути завершальною ланкою у побудові єдиної теорії, коли вже сформульовані дослідницькі й практичні завдання, описані усі основні методи дослідження, одиниці аналізу та об'єкт науки».*

Що можна сказати з цього приводу?

Питання про те, чи має створення теорії передувати визначенню предмета науки, чи навпаки, є цікавим уже хоча б тому, що нагадує задачу з онтології про «курку і яйце». Зрозуміло, що ґрунтовна відповідь на нього передбачає попередню домовленість щодо розуміння понять «наукова теорія» і «предмет науки». Якщо ж сказати коротко, то, дійсно, наукова теорія може дати більш глибоке й фундаментальне визначення предмета своєї науки. Проте щоб розробити психологічну теорію, яка пояснює природу психічного, наука психологія від самого початку повинна мати відповідну предметну ціннісно-смыслову інтенцію. Тому більш прийнятною видається думка про те, що уявлення про предмет науки постає разом із виникненням самої науки, а то й раніше. Надалі, з розвитком її теорії, і відбувається розвиток уявлень про її предмет. Цим, зокрема, пояснюється необхідність періодичної рефлексії психологією свого «предметного інтересу».

* Смирнов С.Д. Чем грозит психологии отсутствие общепринятого определения ее предмета? // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 78.

Ті, хто виступають за поліпарадигмальність і плюралізм у визначенні предмета психології, згадуючи зазвичай радянський період і апелюючи до того, що інші, більш розвинені науки досі не спромоглися синтезувати свої предметні уявлення, малюють жахливі картини «диктатури» єдиної теорії психічного. Подібну небезпеку можна зрозуміти, але слід визнати й те, що аналіз передбачає синтез, і що тільки через узагальнення різних підходів можна досягти більш глибокого осягнення сутності психічного, його якісної своєрідності. Залишається, правда, визначитись із тим, хто це має робити і з яких теоретично-методологічних позицій. Адже навіть сьогодні важко однозначно відповісти на питання про те, чи існує реально (а не віртуально) світова психологічна наука, яка, слід думати, і повинна виконувати таку інтегративну і узагальнювальну роль.

Покажемо прикладом того, до чого призводять беззастережні спроби «перетягування ковдри» між прихильниками моно- і поліпідходів до визначення предмета психології, можна вважати підхід, запропонований Н. І. Чуприковою. Намагаючись відстояти визначення психіки як функції мозку, а відтак думку про те, що нейрофізіологія, нейробіохімія, нейрогенетика теж, мовляв, вивчають психічну реальність, авторка пропонує розрізнити психологію у вузькому розумінні як одну з наук про психічне і психологію в широкому розумінні, яка начебто має охоплювати всю психічну реальність. Стверджується, що предмет такої психології – «це вже не один з аспектів об'єкта, який вона вивчає, але весь цей об'єкт у його цілісності, коли він як ціле відтворюється на шляху інтеграції та синтезу даних багатьох різних наук, що вивчають психічну реальність».*

Ця позиція, на наш погляд, містить низку суперечностей. По-перше, предмет психології тут ототожнюється з її об'єктом. По-друге, за цим поділом психології на «вузьке» і «широке» її розуміння насправді проглядається спроба редукції психічного до непсихічного, матеріального. Адже виходить, що об'єктом психології мають бути визнані нейрофізіологічні, нейробіохімічні, нейрогенетичні процеси, що відбуваються в головному мозку. Тим самим розвива-

* Див.: Чуприкова Н.И. Теория отражения, психическая реальность и психологическая наука // Там само. С. 174–192.

ється уявлення про якісну специфіку психічного, ставиться під сумнів його онтична відмінність від фізіологічного. Інша річ, що можуть існувати міжоб'єктні та міжпредметні зони зв'язку різних наук, але при цьому мають бути чітке розуміння своїх онтологічних кордонів і уважне ставлення до збереження чистоти свого предмета.

Дискутуючи з приводу визначення предмета психології як науки, а також можливості побудови загальної теорії психічного, знову ж таки варто домовитися, з яких теоретично-методологічних і світоглядних позицій ми ведемо обговорення цих питань. Якщо з позицій постструктуралізму, то очевидно, що дефініція предмета психології має відповідати уявленням про «ризому» і «симулякр» як дещо протилежне його сутнісно-голістичним визначенням. Постмодернізм виключає можливість існування єдино правильних, однозначних, універсальних описів психічної реальності. Замість класичної логіки «або – або» пропонується діалогічна логіка «і – і», а альтернативні підходи починають розглядатися не як такі, що виключають один одного, а як взаємодоповнювальні (В. С. Біблер). Щоправда, виникає запитання стосовно кінцевого продукту, який може утворитись у процесі такого «взаємодоповнювання». Чи не станеться так, що це вийде дещо ціле, яке не зводиться до суми його частин, котрі доповнюють одна одну, і яке буде своєрідним універсумом, що визначає логіку їхнього існування?

Якщо спробувати сформулювати предмет психології, орієнтуючись на постнекласичну парадигму, то отримаємо певною мірою прагматичний конструкт, складений з уявлень про ціннісно-смыслову спрямованість і персональну відповідальність психолога за наслідки його пізнавально-перетворювальної діяльності. Так, у працях, присвячених цій проблемі, наголошується, що постнекласична психологія вказує на необхідність ціннісного самовизначення психолога, яке має будуватися на уявленнях про граничні смисли буття людини, її роль і призначення у цьому світі. Мовляв, нова психологія у своїх ціннісних установах повинна включитися у пошук Нової людини, причому з великої літери, у великому, євангельському розумінні цього слова (А. А. Пузирей).

Цілком зрозуміло, що психологія не повинна відриватися від практики, що вона покликана відкривати для людини нові психо-

логічні горизонти, нові можливості вільної самоактуалізації. Проте навряд чи ці заклики можна вважати новими для психологічної науки загалом і, зокрема, для вітчизняної психології, яка більше потерпала від того, що мусила працювати на практику і не раз страждала, пропонуючи суспільній практиці свої ідеї і технології, спрямовані на гуманізацію людського життя.

Як поставитися до такого розмаїття іноді протилежних за змістом підходів до визначення предмета психології, список яких можна продовжувати й продовжувати? З одного боку, звичайно, добре, коли цей предмет формулюється на демократичних засадах: мовляв, скільки напрямів і наукових шкіл, стільки й визначень. Однак, з іншого боку, важливо бачити межу і витримувати дистанцію між предметом психології як окремої самостійної науки, що має свій відповідний об'єкт, і предметами близьких до неї наук і, особливо, напрямів дослідження, які існують і розвиваються всередині її. А що вже казати про співвідношення предмета науки психології та предмета конкретного наукопсихологічного дослідження, які у принципі можуть збігтися лише за умови, що метою останнього виступає ніщо інше, як сам предмет психологічної науки!

Варто також звернути увагу на суто психологічний феномен розвитку науки взагалі і психології зокрема. Справа в тому, що будь-яка серйозна теорія, наукова школа чи напрям (типу психоаналізу чи бігевіоризму) навряд чи змогли би ствердитись, якби не претендували на роль усезагальної теорії про психічну реальність. Саме у конкурентному змаганні за право з'ясувати закони й механізми психічного життя як цілого народжувалися і народжуються нові теорії, концепції, методологічні підходи тощо. Тому, напевно, і не спостерігається прагнення до інтеграції психологічного знання в єдину теорію, що кожний лідер від психології прагне створити свою всеохопну науку про психічне і методи його дослідження.

Як і слід очікувати, заявам про поліпарадигмальність, плюралізм, а відтак про неможливість і недоцільність об'єднання поглядів на предмет психології протиставляються спроби інтеграції психологічної науки та навіть створення так званої «інтегративної психології» (В. В. Козлов). Так, пропонується розглянути і поєднати

п'ять «хвиль», чи кроків, розвитку уявлень про предмет психології: 1) фізіологічні акти і закономірності (психофізіологія органів чуття); 2) особистість, суб'єктно-суб'єктне діалогічне ставлення до особистості (психоаналіз); 3) поведінка (бігевіоризм); 4) вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, етика міжособистісної комунікації (екзистенційно-гуманістична психологія); 5) переживання почуття самототожності, яке виходить за межі індивідуальної, або особистої, самості, охоплюючи людство в цілому, життя, Дух і космос (транс-персональна психологія). Крім означених, ідеться про шосту – «комунікативну» методологічну хвилю у психології, спрямовану на відпрацювання технологій співвіднесення різних психологічних концепцій і розробку процедур інтеграції психологічного знання. Завершує цю побудову сьома хвиля – інтегративної психології, завдання якої полягає в тому, щоб через налагодження конструктивного діалогу між представниками різних напрямів психології наблизитися до адекватного розуміння психічної реальності. При цьому робиться висновок, що наслідком такої інтеграції у психології є «кристалізація вихідного розуміння предмета – «психе» – як «душі-розуму» або, якщо використати більш точне і сучасне поняття, – індивідуальної вільної свідомості».*

Можна по-різному ставитися до спроби розробки інтегративної психології і визначення з її позицій предмета психологічної науки. Так, виникає питання, чому серед складових інтегративного проекту відсутня вітчизняна психологія з її традиціями. Психічна реальність, з одного боку, розширюється до космічних масштабів і сягає сфер Духу, а з іншого – обмежується лише людським форматом. Предмет інтегративної психології у певному розумінні знерушується і сутнісно обмежується через його фіксацію у понятті «вільна індивідуальна свідомість». Проте варто зазначити інтерес науковців не тільки до плюралістичного, а й до голістичного тлумачення предмета психології.

* Див.: *Козлов В.В.* Інтегративная психология – возврат к предмету психологии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 132–146.

Певний лад у справі визначення предмета психології намагається також навести сучасний російський психолог І. М. Карицький, слушно пропонуючи розрізняти можливі варіанти такого визначення: декларативний і аналітичний, феноменалістський та есенціальний, емпіричний і теоретичний, прагматичний і логічний, простий та системний, постулятивний і результативний, дидактичний і проблемний. На його думку, предмет психології є «сублімацією всієї сукупності психологічних досліджень, їх гранично абстрактним вираженням». Базовою категорією, що відповідає цій вимозі, є категорія психічного. Все решта категорій – похідні від неї. У найзагальнішому вигляді наука психологія має своїм предметом психіку. Проте, як зазначає автор, це визначення предмета психології є недостатнім, оскільки, мовляв, необхідне його змістове розгортання в систему об'єктивних категорій, котрі виражають саму сутність психічного.*

На що хотілося би звернути увагу стосовно останнього визначення предмета психології? У даному випадку не розрізняються поняття об'єкта і предмета психологічної науки. Якби це було зроблено, то не потрібно було би подвоювати уявлення про предмет як «згорнутий» і «розгорнутий». Більш логічним і зрозумілим (виходячи з наших міркувань, але не відходячи далеко від конструкта, що пропонується) було би визнання психіки об'єктом психології, а її предметом – рух до сутності психічного. Зауважимо: не просто «система об'єктивних категорій, що виражають саму сутність психічного», а саме пізнавальний «рух до сутності», процес проникнення в неї, який час від часу може «застигати», фіксуватися у вигляді нових і нових (більш глибоких і конкретних) уявлень про цю сутність. Тобто, напевно, у визначенні предмета психології як науки є сенс розрізняти його спонукально-мотиваційну, динамічно-процесуальну і результативну сторони.

На продовження останньої думки поставимо питання про те, чи змінюється з часом визначення предмета психології, і якщо так, то в якому розумінні.

* Див.: *Карицький І. Н.* Експликация предмета психологии // Там само. С. 105–118.

Це питання потребує уваги з ряду причин. З одного боку, начебто цілком очевидно, що психологічна наука може залишатися у своєму статусі доти, доки вона сама має певне уявлення про свій предмет, за яким її відрізняли раніше, відрізняють сьогодні і будуть відрізняти завжди від інших наук. Якщо ж визначення предмета психології буде постійно змінюватися, суперечити собі, це навряд чи буде їй на користь. З іншого боку, зрозуміло й те, що розвиток уявлень про психічне, поступ пізнавально-перетворювальних можливостей науки психології, її теорії та методології, прогрес її наукового оточення, суспільства в цілому з його запитами, – все це не може не впливати на визначення її предмета.

Проте ключова проблема, довкола якої й досі точиться дискусія, полягає в тому, чи змінюється психіка людини протягом історії. Тобто чи була, наприклад, система психіки Сократа, Платона, Арістотеля якісно іншою, ніж система сучасних корифеїв науки про душу? Напевно, однозначної відповіді на останнє питання ми не отримаємо, доки не уточнимо поняття «система психіки». Якщо ж це зробити, то може трапитися, що з точки зору «нижчих» і навіть «вищих» психічних функцій, включно з найсуттєвішою людською спроможністю до творчості, особливих змін не відбулося. А якщо порівняння проводити за критерієм кількості та якості знань про світ і людину, то стане зрозуміло, що давньогрецькі мудреці можуть не витримати конкуренції у змаганні навіть із сучасним школярем.

На завершення огляду сучасних підходів до можливості, необхідності, доцільності визначення предмета психологічної науки наведемо кілька різних, у чомусь навіть протилежних, думок із цього приводу.

Так, на погляд В. П. Зінченка, досвід радянської науки вчить, що краще не мати строгого визначення предмета науки і мати свободу наукової роботи, ніж мати таке визначення і не мати свободи. Напевно, як завжди, існує третій варіант, «золота середина», коли свобода наукової діяльності не суперечить вільному прагненню до узгодження позицій і припускає відпрацювання якогось спільного варіанта визначення предмета психології без позначки «єдино правильний раз і назавжди».

«Нині, – зазначає російський дослідник І. П. Волков, – колишня радянська, а нині вітчизняна російська академічна наука перебуває у глухому методологічному куті, не має у своєму розпорядженні переконливої відповіді на питання про те... як розуміти психічну й/або психологічну реальність. Вона, як і раніше, прямує шляхом лєнінської теорії відображення, зводячи природу психічних феноменів до властивостей їхніх тілесних носіїв і не намагаючись зазирнути за межі мозку...» І якщо, продовжує він, така наука, як психологія, існує (а в цьому навряд чи доводиться сумніватися), то «кожний психолог зобов'язаний мати теоретично й практично обґрунтоване знання того, що становить предмет або суть його дисципліни... Будувати міст у психологію ХХІ століття означає знову визначити, що ми розуміємо під «психічною реальністю» і яка природа психіки. Це принципово важливо, тому що сучасна психологічна наука зайшла в теоретичний глухий кут і психологи різних шкіл і напрямів погано розуміють одне одного».*

Отже, існує чимало цікавих конструктивних і деструктивних думок щодо визначення предмета психології.

Коли наука потрапляє у теоретично-методологічну безвихідь, вона буває вимушена зробити або крок назад – на позиції, від яких уже відмовилась, або крок убік – назустріч іншим формам пізнання: міфологічній, релігійній, філософській. Так, сьогодні можна почути думку, що сучасна психологія має охоплювати геть усе: нейрофізіологічне, енергетично-динамічне, структурно-функціональне, ціннісне, смислове, змістове, душевне, духовне, індивідуально-неповторне, соціально-типове, внутрішнє і зовнішнє, езотеричне і навіть парапсихологічне. Інші, посилаючись на традиційні уявлення про критерії науковості (об'єктивність, відтворюваність тощо), категорично виступають проти повернення у психологію понять душі й духу, вперто ототожнюючи психічну діяльність із діяльністю мозку. Втім, обидва шляхи видаються для психологічної науки проблематичними, оскільки в одному випадку втрачаєть-

*Волков И.П. Перспективы развития теоретической и практической психологии в России // Вестник Балтийской Академии. 1996. Вып. 3. С. 7.

ся уявлення про сутнісну специфіку психічного, у другому ж вона зводиться до інших форм існування сутнього.

Отже, залишається відкритим питання про те, як сучасній психології зробити крок не назад, не вбік, а саме уперед у визначенні свого предмета. Відповідь на це ми спробуємо дати у наступному розділі, а наразі маємо з'ясувати специфіку методу психологічної науки.

Метод психологічної науки

З історії питання
про метод психології

Вчення про метод психології як науки має досить тривалу передісторію і досить коротку, але насичену відкриттями і суперечностями історію.

Коли ще не існувало науки психології, людство, намагаючись зрозуміти природу того, що воно позначило словом «душа», тлумачило його по-різному, але найперше через протиставлення «тілу». Основна відмінність між ними полягала у припущенні, що тіло смертне, а душа – безсмертна. Проте завжди залишався сумнів, чи так воно є насправді. Аби подолати цей сумнів, дехто навіть зважував тіло перед смертю і після того як людина помре, сподіваючись зафіксувати факт відділення душі від тіла. Хтось збирав відомості від людей, які пережили клінічну смерть і розповідали дивні речі про мандри своєї душі. Але результати подібних спроб мало що говорили про природу душі, зокрема про її невмирущість.

Напевно, сьогодні, як і раніше, сама ідея емпіричного дослідження душі багато кому може видатися некоректною, а комусь навіть блюзнірською. Дійсно, віруюча людина просто не може допустити такої думки, а жоден дослідник своєю чергою не може похвалитися, що за допомогою наукових методів зафіксував смерть душі як емпіричний факт.

Як бути в такій ситуації? Б. Спіноза розв'язував цю проблему в теологічному ключі. Мовляв, душа смертна, як усе створене Богом, але Бог творить її вічно, і тому вона безсмертна. Г. Ляйбніц апелював до «душевної простоти»: мовляв, тіло, розпадаючись на

частини, гине, але душа не складається з частин, вона проста й тому не підлягає смерті.

Оригінальні думки з цього приводу знаходимо у М. О. Лосського*, який намагався знайти відповідь на питання, чи існує принципова можливість пізнання такого феномена, як безсмертя душі. Наука апелює до досвіду, але нескінченність не може бути схопленою у відчутті. Тому дослідник проголосив існування так званого нечуттєвого досвіду. Проте будь-який, навіть нечуттєвий, досвід має свої межі, й відтак його неможливо раціонально співвіднести з поняттям вічності. Залишається або визнати вроджений характер безсмертя душі, або взагалі відмовитися від подібного роду спроб. Тоді в М. О. Лосського і виникла рятівна ідея – вирізнити у пізнавальному акті його процес та об'єкт, а звідси дійти висновку, що, мовляв, акт споглядання може тривати якусь секунду, тоді як його об'єкт може існувати вічно. Отже, виходить, що пізнання феномена безсмертя душі є принципово можливим. Але ж перед тим як братися за вивчення «вічності» та інших сутнісних ознак душі, слід, напевно, спробувати довести, що таке сутнє дійсно існує у світі.

І. Кант, як відомо, цікавився цією проблемою і врешті-решт дійшов думки, що обґрунтувати факт існування душі й досліджувати її з огляду на наукові критерії та методичні підходи не уявляється можливим. Відтак він категорично виступав проти того, щоби вважати психологію наукою.

Отже, склалася парадоксальна ситуація: існування психіки начебто ні в кого не викликало сумніву, але водночас заперечувалася можливість її пізнання. Реакцією на таку онтогносеологічну проблему стали, з одного боку, спроби довести можливість безпосереднього (інтуїтивного) проникнення в сутність психічного, розробки рефлексивного, інтроспективного, ретроспективного підходів, а з іншого – застосування різних способів опосередкованого вивчення психіки (через самозвіти, продукти діяльності, реакції на стимул, розв'язання різного роду завдань, проєктивні дії тощо), а також методом редукції до фізичних, хімічних, фізіологічних та

* *Лосский Н.О.* Идея бессмертия души как проблема теории знания // *Вопр. философии и психологии.* 1910. Кн. IV. С. 488.

соціологічних пояснювальних моделей. «Насправді, що таке серце як не пружина? – запитував Т. Гоббз. – Що таке нерви як не ті самі нитки, а суглоби – не ті самі колеса, що надають руху всьому тілу так, як цього бажав майстер?»*

Якщо подібного роду зведення психічного до непсихічного могло бути виправдане на початкових етапах його пізнання, то згодом стала зрозумілою небезпека, що чекає на психологічну науку в разі, якщо вона не навчиться пізнавати «подібне через подібне». Особливої актуальності ця методологічна проблема набула після того як психічне почало вирізнятися у статусі відносно самостійного сутнього, якісно своєрідної форми життя, що у своїх сутнісних визначеннях не зводиться до уявлення про функцію мозку чи продукт соціальної взаємодії, а також протистоїть містифікаційним тлумаченням.

Отже, процес становлення уявлень про метод психології постає перед нами у вигляді напруженої боротьби між психологією матеріалістичною та ідеалістичною (спіритуалістичною), раціоналістичною та сенсуалістичною (емпіричною), об'єктивною та суб'єктивною, адаптаційною та еволюційною, асоціативною та інтуїтивною, описовою та пояснювальною, глибинною та вершинною, реактивною та рефлексивною тощо.

Нині ця боротьба найбільш яскраво виявляється у методологічному протистоянні природничонаукового і гуманістичного підходів. Так, стверджується, що вивчення психічного життя, суб'єктивного світу людини не може здійснюватися методами, запозиченими з наук не про людину. Якщо натураліст має справу з явищами, доступними для однобічного спостереження та аналізу, то у випадку з людською психікою неминучими є взаємовплив, взаємооцінювання, активна взаємодія, від характеру якої залежить результат. Крім того, людська діяльність, на відміну від усього іншого, має, як правило, нелінійний, непередбачуваний характер. Якщо для природознавця підставою для утвердження наукового положення слугує повторюваність явища, то у психологічному

* Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва, 1936. С. 37.

дослідженні ми стикаємося з неповторністю як істотною характеристикою об'єкта вивчення, який одночасно тотожний дослідникові й протилежний йому як суб'єкт, що визначає свою позицію стосовно дослідника та самої процедури.

Тому сучасна психологія, з одного боку, намагається довести, що може успішно застосовувати методологічні принципи й методичні підходи до вивчення психічних явищ, подібні до тих, якими керуються і користуються природничі науки. Водночас обстоюється думка, що дослідження психічної реальності, з огляду на її якісну своєрідність, потребує власної методології і відповідних методів. Тобто мова йде про необхідність урахування зв'язку між теорією (об'єктом, предметом) і методом психологічної науки.

З цього приводу існують різні точки зору. «Одним із найбільш сильних переконань у психологічному дослідженні є те, — зазначав Д. Магнуссон, — що одні методи більш наукові, ніж інші. Ранг переваг дуже зрозумілий і явний: дані експериментів більш наукові, ніж дані тестів, дані тестів більш наукові, ніж оцінки, й т. д. Оцінки та результати самоспостережень іноді взагалі вважаються ненауковими... Якщо один з аспектів досліджуваного процесу не піддається експериментальному дослідженню, його часто зовсім виключають, що, природно, розладнує все дослідження та зменшує ступінь його узагальненості... Основна моя думка стосовно методів проста й самоочевидна. Те, що являє інтерес для психологічного дослідження і теорії, не визначається особливостями методу збирання даних. Скоріше вибір методу має визначатися характером досліджуваних феноменів... Жоден метод сам по собі не є більш науковим, ніж інший... Кращий науковий метод для дослідження специфічної психологічної проблеми визначається мірою того, наскільки він дозволяє відповісти на релевантні у даному випадку питання і узагальнити життєві ситуації».*

Тож аргументи на користь того, що теорія психології має визначати її метод, виглядають досить переконливими. Проте існують альтернативні думки: оскільки теорія є відображенням психічної реальності у всезагальній логічній формі, очищеній від

*Магнуссон Д. Назад к феноменам // Иностранная психология. 1994. Т. 2. N 1(3). С. 8.

випадковостей, то теоретичне знання не може бути історично першим, воно є відносно пізнім результатом людської практики. Тому, мовляв, розвиток наукової теорії визначається рівнем методології та власне методичним арсеналом, який є у розпорядженні науки.

Певним чином примирює ці протилежні погляди уявлення про опосередкування взаємозв'язку теорії та методу філософсько-методологічною установкою дослідника. Так, на думку С. Д. Максименка, «метод фактично є конкретизацією цієї установки в рамках цілком певної теорії. Тому повноцінна характеристика методів психологічного дослідження має містити в собі особливості його взаємозв'язку з відповідною теорією».*

Дійсно, відношення між теорією і методом є відношенням взаємозалежності, обумовленим історичною логікою розвитку науки. Розроблена теорія може згодом перетворитися на пояснювальний принцип і стати методом, практичне використання якого створює умови для конструювання нової теорії, для нового трактування предмета науки.

Протириччя між теорією і методом докладно й не раз аналізувалося та обговорювалося у психологічній літературі, зокрема при з'ясуванні можливості використання методичних підходів, прийомів у наукових системах з різною теорією та методологією.

Наприклад, теоретичну основу класичного психоаналізу становить концепція несвідомого, вибудована з позицій пансексуальності. Вона спирається на твердження про антагонізм між свідомим і несвідомим, між особистістю й суспільством, що дозволяло критикам звинувачувати це вчення у біологічному редукціонізмі й перекреслювати його право на справжню науковість. Так, у радянській психології хоч і визнавалася можливість впливу неусвідомлюваного на усвідомлюване, їхня синергія, але при цьому обстоювався примат свідомого над несвідомим. У той же час психоаналітичні методи дослідження неусвідомлюваних механізмів людської психіки, наприклад метод «вільних асоціацій», широко застосовувалися серед вітчизняних психологів, які визнавали за несвідомим статус одного з важливих регуляторів психічної активності й поведінки людини.

* Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии // Вопр. психологии. 1989. С. 33.

Таким чином, з одного боку, метод психології як специфічний засіб і універсальний спосіб пізнання психічної реальності не може у своєму виникненні передувати формулюванню об'єкта і предмета психологічного пізнання. З іншого боку, виокремлення у пізнанні психічного як такого вже передбачає використання певного способу абстрагування. Тобто щоб покласти психічне як об'єкт пізнання, я повинен спочатку виокремити його із загалу інших сутніх, відчуті, сприйняти, зафіксувати у свідомості, звернути на нього свою увагу як на щось значуще. У цьому розумінні можна говорити про те, що уявлення про об'єкт («що пізнаю?»), предмет («навіщо пізнаю?») і метод («як пізнаю?») збігаються у часі й просторі і лише згодом починають набувати відносно самостійне значення, випереджати одне одного у своєму розвитку і, таким чином, брати на себе роль детермінатора, що веде за собою розвиток двох інших чи, навпаки, пригальмовує його.

Методологічні дихотомії «науки про душу»

Як свідчить історія питання, розвиток уявлень про метод психології завжди вирізнявся боротьбою протилежностей. Так, кожному новому методологічному підходові одразу ж віднаходилася альтернатива, яка не менш палко обстоювалася її прибічниками як єдино можлива чи, принаймні, краща за все попереднє. Наявність не однієї такої пари говорить про те, що існують різні підходи до вивчення психічного, а також про те, що існує непроста проблема поєднання їх у цілісний теоретично-методологічний конструкт. Отже, розглянемо основні пари, що виборювали і продовжують виборювати право на визначення методу психологічної науки.

«Об'єктивна» чи «суб'єктивна» методологія?

Як зазначалося, психологія була визнана наукою лише від того часу, коли почала спиратися у своїх дослідженнях на критерій об'єктивності. Так, існує думка, що об'єктивність психологічного тестування досягається тоді, коли його мета прихована від випробуваного, а отримані результати оцінюються та інтерпретуються

незалежним експертом, тобто спеціалістом, який не брав безпосередньої участі у дослідженні (П. Клайн). Таке розуміння об'єктивності тестів, що йде від Р. Кеттелла, – ніщо інше, як прагнення максимально об'єктивувати процес психологічного виміру, уподібнити його виміру в природничих науках. Однак добре відомо, що об'єктивні методи не забезпечують об'єктивності навіть у точних науках. Результати будь-яких досліджень знаходять свій смисл виключно в рамках концептуальних настановлень ученого. А оскільки досягти цього неможливо, то й з'являється сентенція типу: краще мати валідний тест, результати якого, імовірно, можуть бути перекручені випробуванним, ніж невалідний, але такий, що протистоїть будь-яким спробам фальсифікації. У зв'язку із цим, мовляв, зрозумілий той жаль, з яким автори, що прагнуть уподібнити психологічний вимір природному, констатують, що при проведенні тестів усе ще необхідна певна інтуїція, зазначає Л. Ф. Бурачук.*

Чимало критичних зауважень було висловлено щодо методу, задекларованого бігевіоризмом Дж. Вотсона, рефлексологією В. М. Бехтерева, реактологією К. Н. Корнілова, проте не можна не визнати, що саме поведінкова психологія запропонувала унікальну методологію дослідження психіки за її зовнішніми проявами, не торкаючись самої психіки. До речі, необігевіористи все-таки дотримуються методологічної позиції, згідно з якою проміжні змінні теж підлягають об'єктивному дослідженню. Інших проміжних змінних вони принципово не визнають.

Сьогодні як більш приваблива і перспективна щодо психології розглядається суб'єктна, чи суб'єкт-суб'єктна, методологічна модель пізнання, яка передбачає ставлення до досліджуваного не тільки і не стільки як до об'єкта, але й як до суб'єкта психічної активності, автора свого психічного життя, співучасника експерименту чи іншого випробування. Не виключається, що в окремих випадках дослідник має навіть зайняти місце об'єкта, щоб на собі відчути стан і суб'єктні можливості досліджуваного.

Саме з таких методологічних позицій найбільш реально підходити до питання об'єкта і предмета психології, яка, на думку од-

* Див. у кн.: *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов. Киев, 1994.

них, повинна виявляти загальні закономірності психіки, а на думку інших, – займатися вивченням індивідуально-неповторного психічного життя емпіричного індивіда. Так, Ф. Перлз, зіставляючи психологічну науку й клінічну практику, переконливо показує переваги обох у вивченні людини та водночас підкреслює умовність їх протиставлення. Справді, вирішальний момент у розходженні між експериментатором і клініцистом полягає в тому, що перший прагне до безособових описів нейтральних процесів, що діють у Всесвіті, тоді як другий хоче мати справу з людським досвідом, тобто «актуальним проживанням події або ланцюга подій». Але чи мають ці підходи виключати один одного, як це було дотепер? – запитує Ф. Перлз. «Клінічна практика в її розвинених формах отримує «суб'єктивними» методами результати, які цілком піддаються виміру й оцінці «об'єктивними» методами, доступними найсуворішому експериментаторові».*

Л. І. Воробйова та Т. В. Снегірьова, спираючись на досвід психологічного консультування й психотерапії, стверджують необхідність зміни предметної та методичної парадигм у сучасній психологічній науці шляхом асиміляції екзистенційних цінностей психічного життя людини, які не укладаються у гносеологічні дихотомії істинного–неістинного, об'єктивного–суб'єктивного, внутрішнього–зовнішнього. «Функція психотерапевта полягає в тому, – зазначають вони, – щоб допомогти людині утримати екзистенційне протиріччя, поділяючи з пацієнтом його біль доти, доки той побудує структурно або змістовно оновлену систему персонального досвіду».**

Але ж і психолог-дослідник не зможе жодним іншим чином адекватно виміряти індивідуальну своєрідність переживання цього «болю», окрім як шляхом співпереживання, співучасті, тобто лише співіснуючи з досліджуваним, перебуваючи з ним в екзистенційному діалозі. Про те, що насамперед шляхом співчутливого переживання психолог може й повинен отримувати потрібні йому наукові дані, говорив, до речі, ще А. Пфендер, зіставляючи особливості практичного й наукового пізнання психічної дійсності. Співчут-

* Перлз Ф. *Опыты психологии самопознания*. Москва, 1993. С. 34.

** Воробьева Л. И., Снегирева Т. В. *Психологический опыт личности: К обоснованию подхода* // *Вопр. психологии*. 1990. № 2. С. 5–13.

ливе переживання, вважав він, охороняє психолога від помилок і дозволяє йому одразу ж розпізнавати правильність чи помилковість чужого або власного психологічного твердження. Зрозуміло, що такий психолог повинен, крім того, мати здатність до рефлексії, аналізу та наукової індукції, схильність робити все це в комплексі.*

Своєрідним чином намагаються сьогодні поєднувати об'єктивну і суб'єктивну методологію представники однієї з гілок інтегративної психології – нового напрямку в сучасній «науці про душу».

Так, пропонується конструювати метод інтегративної психології шляхом поєднання традиційного наукового методу психологічного пізнання з його вимогами об'єктивності й відтворюваності отриманого знання із так званим аналоговим методом, яким користуються практична психологія, психотерапія, а також кожна людина у своєму повсякденному житті.

Аби зрозуміти, який методологічно-методичний зиск отримує наукова психологія від її поєднання з «життєвською», побутовою психологією, варто зрозуміти специфічні особливості й переваги аналогового методу. Суть його в тому, що суб'єкт пізнання здобуває знання про психічні властивості досліджуваного на основі порівняння його системи психіки зі своєю власною. Перевагами такого методу вважаються відсутність опосередкувань, швидкодія, висока надійність, універсальність (щоправда, виникає запитання про те, як пов'язати швидкодію аналогового методу з відомим афоризмом, згідно з яким для пізнання людини необхідно з нею «з'їсти пуд солі»). Недоліками аналогового методу вбачаються його невідчужуваність, а також залежність результату від якостей аналогу. Тому той, хто бере на себе роль суб'єкта пізнання, має володіти неабияким життєвим досвідом, а також відповідати рівневі психологічного розвитку об'єкта. Метод інтегративної психології, таким чином, зорієнтований не на традиційне пізнання психічного, а на особистий всебічний психологічний розвиток, самотрансформацію суб'єкта пізнання, зокрема психолога-дослідника.**

* Див.: Пфендер А. Указ. праця. С. 27.

** Див.: Шемет И.С. Предмет и метод научной, житейской и интегративной психологии // Вестник интегративной психологии. 2006. Вып. 4.

Звичайно, важко не погодитися з тим, що науковцеві від психології не завадить безпосередній контакт із носіями психіки. Проте зрозуміло, що кількість і якість таких розвивальних процедур залежать від його спеціалізації, напряму наукової роботи та інших умов.

Отже, навряд чи має сенс перекреслювати об'єктивний метод заради суб'єктивного – і навпаки. Адже, як зазначалося, науку не можуть не цікавити індивідуально-неповторні прояви психіки. Але вона втратить свою специфіку і перетвориться на практику, якщо відмовиться від узагальнення, з'ясування сутності психічного як такого і можливостей його перетворення у відповідності з критеріями психічної норми й автентичності буття. Хіба не так учиняли великі психотерапевти, які, накопичивши емпіричні знання, усі як один намагалися їх узагальнити, обґрунтувати, «узаконити», перетворити у психологічні концепції і теорії. Тому, напевно, не варто абсолютизувати якийсь один зі способів отримання емпіричних даних і на цій підставі переглядати фундаментальні методологічні підвалини психології як науки. Інша річ, коли безпосередній психологічний контакт дослідника з досліджуваним передбачає певну теоретично-методологічну стратегію, про що йтиметься в наступному розділі.

Описувати чи пояснювати?

Уже перші спроби рефлексії психологічною наукою своїх здобутків і проблем виявили факт існування двох психологій, які по-різному тлумачили природу психічного, а відтак мали різне уявлення про об'єкт психології як суб'єкта наукового пізнання. Мова йде про так звану пояснювальну психологію, яка бачила психічне складеним з елементів, між якими існують причинові зв'язки, і психологію описову, що розглядала свідомість, психіку як неподільне ціле.

Ідея описового методу пізнання психічних явищ іде ще від Х. Вольфа і І. Канта. Проте походження терміну «описова психологія» пов'язане насамперед з іменами Ф. Brentano і В. Дільтея.

Ф. Brentano розцінював описову психологію як підготовчий етап для розробки загальної психології, на якому шляхом внутрішньої перцепції з'ясовується те, що знаходиться в душі людини, аби потім генетична психологія могла встановити причинові

зв'язки між різними елементами й актами душевного життя, зокрема закони одночасності та послідовності. Саме з брентанівської ідеї описової психології почав свої філософсько-психологічні дослідження Е. Гуссерль, надавши їй нове ім'я – феноменологія. У статті в «Британській енциклопедії» він дає визначення феноменології як нового дескриптивного філософського методу, на основі якого наприкінці ХІХ ст. була створена апіорна психологічна наука, здатна забезпечити єдино надійну основу для побудови строгої емпіричної психології.

В. Дільтей звернувся до ідеї описової психології як джерела інформації про факти свідомості у тому цілісному вигляді, як вони себе виявляють «у дорослої людини з розвиненим психічним життям», а не у вигляді реконструкції гіпотетичних елементів, як це пропонувала пояснювальна психологія Й. Гербарта, Г. Фехнера і В. Вундта.

Представники пояснювальної психології, зазначав В. Дільтей, для обґрунтування такого великого застосування ними гіпотез звичайно посилаються на природничі науки. Але ми одразу, на самому початку нашого дослідження, заявляємо вимогу наук про дух на право самостійного визначення методів, що відповідають їхньому предметові. Науки про дух повинні – виходячи з найбільш загальних понять учення про метод і випробовуючи їх на своїх особливих об'єктах – дійти до певних прийомів і принципів у своїй галузі, так само, як це зробили свого часу науки природничі. Не тим ми виявимося справжніми учнями великих природничонаукових мислителів, що перенесемо віднайдені ними методи в нашу царину, а тим, що наше пізнання застосується до природи нашого предмета й ми щодо нього будемо вчиняти так, як вони щодо свого. На думку В. Дільтея, головна відмінність наук про дух і душу від природничих полягає в тому, що об'єкти перших даються не іззовні, як об'єкти останніх, і не як одиничні феномени, а саме ізсередини, і при цьому в їхньому живому зв'язку. На підставі такого розрізнення підхід до феноменів душевно-духовного життя має бути не пояснювальним, тобто ґрунтованим на гіпотезах і аксіоматичних теоріях, а описовим, тобто таким, що враховує тотальний взаємо-

зв'язок цих феноменів. «Природу ми пояснюємо, душевне життя ми осягаємо», – зазначав він.

Долаючи однобічність пояснювальної методології завдяки поширенню описового підходу, психологічна наука утверджувалася на позиціях гуманітарного пізнання. А це означало нове бачення залежності результатів пізнання від ціннісних орієнтацій та установок того, хто пізнає, його можливостей розуміння та інтерпретації. Виявилось, що пізнання – це не тільки вивчення якогось явища, але водночас його конституювання, внесення в нього цінностей і смислів; таке пізнання дає змогу успішно розв'язувати проблему сполучення індивідуалізувальних та генералізувальних методів. Через акцент, який описова психологія зробила на ролі розуміння у пізнанні, за нею закріпилася ще одна назва – «розуміюча».

Розвиваючи методологічні ідеї В. Дільтея, Г. Ріккєрта, М. Вебера щодо гуманітаризації пізнання, М. М. Бахтін визначив його специфіку як активний процес діалогічного спілкування. «...Суб'єкт як такий не може сприйматися й вивчатися як річ, тому що як суб'єкт він не може, залишаючись суб'єктом, стати безмовним, отже, пізнання його може бути тільки діалогічним».* Вчений наполягав на тому, що об'єкт пізнання в гуманітарних науках не просто належить до тієї самої дійсності, що й той, хто пізнає, але він не менш активний, ніж суб'єкт пізнання.

Проте ставитися до наведених методологічних суперечок між прихильниками пояснювальної та описової психологій слід вельми виважено й помірковано. Мудру позицію у цьому питанні займав М. Вебер, наголошуючи на тому, що визнання переваг описової (розуміючої) методологічної парадигми зовсім не означає, що у сфері наук про культуру пізнання загального, утворення абстрактних родових понять і знання правил, спроби формулювати «закономірні» зв'язки взагалі не мають наукового виправдання. Навпаки. Слід тільки завжди пам'ятати, що встановлення закономірностей такого роду – не мета, а засіб пізнання.

* Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Эстетика словесного творчества. С. 363.

Якщо прикласти цей висновок до психології, то й тут навряд чи варто віддавати перевагу якійсь одній із названих методологічних парадигм. Справа в іншому. Просто слід визначитися, в яких випадках і з якою метою краще застосувати пояснювальну або ж описову* стратегію, а коли розглядати їх як взаємодоповнювальні ланки єдиної методології психологічного пізнання.

Чого в даному випадку не вистачає науці психології як суб'єкту пізнання? Напевно, вона має *пояснити* собі й іншим, навіщо вона *описує* духовні, душевні, власне психічні, явища, чому пізнання психічної реальності є настільки цінним, значущим, важливим для людини, що остання готова витратити на це свої життєві сили і свій дорогоцінний час? Зрозуміло, що відповіді на ці питання може тільки пояснювальна психологія, оскільки саме вона спеціалізується на розкритті причинових зв'язків.

Споглядати чи перетворювати?

Суперечлива єдність предмета й методу в психології має свою специфіку залежно від вирішення основного питання філософії про співвідношення буття і свідомості та від тих пізнавальних завдань, які ставить перед собою дослідник, від їхнього змісту, глибини й масштабності.

Так, ще Плотін, обгрунтовуючи «методичні» переваги споглядання над розмірковуванням, намагався виходити з розуміння нерозривного зв'язку предмета й методу. При цьому якщо предметом обирається те, що передує навіть душі, те, що «саме по собі єдиноподібне», що не рухається й не покоїться, що не має просторово-часових характеристик, то досягти його шляхом міркування безглуздо, вважає філософ. Тому від міркування найдоцільніше перейти до споглядання: «... Варто цілком звернутися душею, відстороненою від усього того, що зовні, до того, що усередині, не хилитися до чогось іззовні, але, знехтувавши всі речі... знехтувавши навіть самого себе у спогляданні «того» і зійшовшись із «тим» і мовби

*Так, зокрема, саме за допомогою описового методу ми отримуємо цілісний емпіричний портрет психічної реальності, її первинну онтологічну картину, що й позначається поняттям «об'єкт психології».

поспілкувавшись досхочу, прийти сповістити, якщо це можливо, іншому про тамтешнє спілкування...»*

Саме споглядання, що веде до одкровення, інтуїтивне проникнення в істину, інтроспекція, рефлексія тощо разом і окремо представляють в історії пізнання людської душі та духу, психіки, свідомого й несвідомого цілком певну методологічну парадигму. Суть її – в утвердженні здатності людини безпосередньо осягати зовнішній світ і себе як світ внутрішній. Підставою для такого твердження є думка про вседність буття, про взаємопроникнення сутнього. Критерієм істинності знання, отриманого таким методом, є *очевидність* – визнання існування іншого таким, яким воно є, через визнання реальності мого власного існування, мого буття, що явлене мені.

Важливо наголосити, що зазначена методологічна парадигма найбільш послідовно розробляється тими напрямками філософсько-психологічної думки, які бачать свою головну мету в тому, щоб дійти до першооснов, першоджерел, до споконвічного, сутнісного в людському бутті. Так, феноменологічна психологія як основну для себе розглядає методику «чистого дослідження психічного», намагаючись, таким чином, відповідати своєму предметові – дослідженню «чистої психіки» як «чистого досвіду». «Феноменологічний метод реалізується за допомогою *epoche*: утримання від судження, стану розуму, за якого ми нічого не заперечуємо й нічого не стверджуємо. Епохе полягає в тому, щоб витягти предмет із різноманіття звичайних емпіричних зв'язків, усунути всі судження про його просторово-часовий контекст, утриматися від їх теоретичного застосування. У результаті предмет перетвориться на ейдос, об'єкт інтелектуальної інтуїції, іманентних актів чистої свідомості».**

«Феноменологічний досвід, – зауважував Е. Гуссерль, – це, природно, ніщо інше, як та рефлексія, у якій нам стає доступним психічне в його власній сутності, причому рефлексія, що мислиться як здійснювана в теоретичних інтересах і яка послідовно проводиться так, що рухливо-плинне специфічне життя Я, життя свідомості не тільки поверхово оглядається, але експлікується у спогля-

* Плотин. О благе и Едином // Логос. 1992. № 3. С. 222.

** Див.: Гинецинский В. И. Указ. работа. С. 136.

данні відповідно до своїх власних істотних складових і, як ми вже говорили, в усіх обрях».*

Чи розводить феноменологічна психологія своє уявлення про рефлексію з уявленням про інтроспекцію як методичний прийом, підхід, принцип? Тут доцільно згадати, з одного боку, В. Джемса, на чий погляд, інтроспективне спостереження є тим, на що варто покладатися насамперед, головним чином і завжди, а з іншого, – О. Конта, який стверджував, що інтроспекція як споглядальна діяльність душі буде завжди знаходити душу, зайняту інтроспекцією, але ніколи – якоюсь іншою з різноманітних діяльностей.

Не виключено, що саме ця суперечливість привела Ж.-П. Сартра до думки про те, що феноменологічний опис структур свідомості здійснюється за допомогою рефлексії, що не є інтроспекцією. Якщо інтроспекція як специфічний спосіб осягнення й фіксації емпіричних фактів має потребу в індукції для наступного переходу до наукового закону, то інтуїтивне занурення в сутність одразу спрямовує свідомість у сферу всезагального. Призначення чистої психології, вважав Ж.-П. Сартр, зводиться до того, щоби перед експериментом довідатися якомога більше про те, над чим робитиметься експеримент. Екзистенційний психоаналіз заперечує інтроспекцію як метод, який гарантує привілейоване становище індивідові, коли мова йде про опитування, що стосується його власної поведінки. Такий психоаналіз має розумітись як об'єктивний метод рефлексії, що дозволяє відшукати «останній» зміст свідомої активності, який уже не можна до чогось звести.

Говорячи про споглядальну методологічну парадигму, не можна не згадати про підхід А. Пфендера, який, критично оцінюючи можливості інтроспекції у психології, бачив вихід у звертанні до ретроспекції, вважаючи її основним («суб'єктивним») методом наукового дослідження безпосередньо даної нам психічної дійсності. «Цей своєрідний факт, – зазначав він, – що ми можемо згадувати недавні або порівняно давні психічні переживання, являє собою щасливий факт для психології: тому що тільки завдяки йому є можливим наукове дослідження психічної дійсності... Всі ті пере-

* Гуссерль Э. Амстердамские доклады // Логос. 1992. № 3. С. 66.

живання, які не можуть спостерігатися нами, поки ми переживаємо їх, стають доступними для знання завдяки ретроспективному погляду на минуле. У такий спосіб інтроспекція знаходить своє необхідне доповнення в цій ретроспекції».

Метод ретроспекції, або, інакше кажучи, метод рефлексії над своїми власними переживаннями, дістав у А. Пфендера назву «суб'єктивного методу психології». Він дійсно суб'єктивний, підкреслював А. Пфендер, оскільки стосується конкретного суб'єкта і його власних переживань. Отже, його предметом виступає суб'єктивне. Але цей метод не є суб'єктивним у дурному значенні цього слова – таким, що сприяє розвитку лише суб'єктивних думок, які не претендують на істину. Дослідник, не здатний об'єктивно ставитися до рефлексії психічної дійсності, тим самим доводить свою повну непридатність бути психологом – так само як і дослідник, що грішить суб'єктивністю у пізнанні матеріальної дійсності. Ретроспекція як науковий метод, крім того, не може зводитися до самоспостереження або внутрішнього сприйняття, але повинна містити в собі як мінімум порівняння, розрізнення й аналіз. Саме «суб'єктивний метод» у його науковому розумінні, стверджує А. Пфендер, має бути покладений в основу всіх інших психологічних методів (експерименту, генетичного методу, методу вивчення продуктів духовної діяльності тощо). Всі інші методи психології ніяк не спроможні замінити цей метод; більше того, вони завжди базуються на його результатах і можуть слугувати лише його доповненням.

Таким чином, своєрідність споглядальної методичної парадигми полягає в тім, що предмет і метод у ній не просто лінійно пов'язані між собою. Вони взаємопереходять як сторони єдиного процесу пізнання людиною її психіки, у якому суб'єкт і об'єкт по суті одне й те саме. Суб'єкт, що пізнає, лише логічно, гносеологічно підносячись над самим собою, відсторонюючись від себе, разотожнюючись із собою, ставить до себе як до об'єкта. Однак змістовно цей об'єкт представлений нічим іншим, як суб'єктом. Тому одне з головних завдань осягнення людиною свого внутрішнього світу – це пізнання себе як суб'єкта по можливості найоб'єктивнішим чином, уміння ставитися до себе не тільки як до

суб'єкта, але й як до об'єкта, тобто об'єктивно. Інша справа – чи достатньо для цього лише споглядальної методичної парадигми й відповідного їй такого критерію істинності, як очевидність – у її безпосередньо-інтуїтивній даності.

Як зауважував С. Л. Франк, на *psyche* ми можемо лише вказати як на те, що звично зветься душевним життям і в чому, поза усілякими теоріями, ми усвідомлюємо якусь особливу, своєрідну частинку буття. Тобто його існування є очевидним для нас так само, як є очевидним те, що існує світ і ми в цьому світі.

Протилежною споглядальній методологічною парадигмою вважається пізнання шляхом перетворення досліджуваної психічної реальності, активного «втручання» у психічний процес, що перебігає спонтанно; штучне стимулювання можливих, передбачуваних психічних станів і реакцій; вивчення розвитку психіки дитини у процесі її навчання й виховання тощо. Звичайно, слід підкреслити відносність протиставлення споглядальної та перетворювальної парадигм. Адже споглядаючи, людина також перетворює віддзеркалену дійсність, надаючи їй неповторного, індивідуалізованого оформлення й звучання у своїх думках і почуттях. Отже, мова може йти радше про ступінь і форми споглядально-перетворювальної та перетворювально-споглядальної активності дослідника, тобто про перевагу однієї зі сторін цього єдиного процесу пізнання людиною як суб'єктом своєї суб'єктної психічної природи.

Взаємодоповнюваність споглядальної та перетворювальної методологій не означає їхньої тотожності. Треба думати, що споглядальність більшою мірою може реалізовуватись у формах цілісного, безпосередньо-інтуїтивного осягнення психологічних істин, тоді як перетворювальна методологічна парадигма знаходить своє втілення у формах аналітично-синтетичної опосередкованої розумової діяльності. Проте вже традиційно більш широке визнання в наукових психологічних колах має друга парадигма, фундаментом для якої слугує філософія позитивізму.

Якщо ж конкретно говорити про розвиток перетворювально-методологічного напрямку, то останнім часом набула поширення конструктивна психологія – теорія та методологія створення (про-

ектування, конструювання) принципово нових психічних явищ (як механізмів відображення світу й регуляції діяльності) на основі ідеї-гіпотези про необмежені можливості вдосконалення людини в умовах прогресивного розвитку суспільства.

Аналіз чи синтез?

Коли психологія набула статусу науки, її вже не могли задовольняти умоглядні способи пізнання психічного. Наукового пояснення потребувала природа тих сил, які задавали енергетику психічного життя, визначали логіку її розвитку й функціональні особливості у конкретних індивідів. Ці сили нерідко містифікувалися, міфологізувалися, зображувались як трансцендентні, метафізичні, непізнавані, але водночас реально дійові, такі, що детермінують психічну активність індивіда. Ймовірно, тому наукова психологія на зорі своєї історії й виявилася найбільше синзитивною до аналітичної парадигми. З'ясування сутності психічного шляхом його розчленування виступало тоді основою її методу. «Розчленувальне» проникнення у світ психіки давало можливість розкриття природи дедалі глибших рівнів психічного, визначення тих прихованих внутрішніх факторів, які впливають на душевний стан і поведінку, думки, почуття та учинки людини й у такий спосіб можуть бути враховані, актуалізовані чи нейтралізовані залежно від проблем, які досліджуються або вирішуються практично.

Водночас представниками психоаналітичного напрямку започатковано своєрідну традицію дослідження світу психіки без використання традиційних методів. «Свої судження і концепції, – зазначав К. Г. Юнг, – я розглядаю як досвід побудови нової наукової психології, що ґрунтується передусім на безпосередньому досвіді спілкування з людьми».

Звертання до аналізу й синтезу відбиває історичну логіку розвитку методу наукової психології. Зокрема, методологічний принцип, якого дотримувався В. Вундт, полягав у тому, щоб розкласти свідомість на елементи, а потім спробувати їх скласти і, таким чином, зрозуміти логіку її структурування. Щодо В. Джемса, то він виступав проти синтетичного методу В. Вундта, зазначаючи, що за основу його береться сумнівна теорія, відповідно до якої вищі стани

свідомості складені з простих. В. Дільтей також висловлювався проти цього методу, стверджуючи, що психологія має йти іншим шляхом: не синтезувати складні психічні явища з гіпотетичних атомів, а бути аналітичною, тобто безпосередньо брати відомі кожному факти духовного життя й досліджувати їх. Е. Шпрангер пропонував замінити синтетичний метод «розчленовувальним аналізом».

Першим фундаментальним результатом власне наукового психологічного дослідження було *розчленування психіки на свідоме й несвідоме*, визнання останнього суто психічним утворенням, що має свою специфіку функціонування й розвитку, відносну автономність, здатність впливати на думки, почуття й учинки людини через свідомість або оминаючи її.

Розототожнення свідомості та психіки стало вищим досягненням у розробці й використанні аналітичного методу в психології – *методу психоаналізу*, який із часом виріс до рівня пояснювального принципу, концепції, психологічної теорії, методології та навіть метатеорії, що претендує на філософські узагальнення.

Гіперболізація можливостей того чи іншого методичного підходу, як правило, дуже скоро знаходить своїх критиків, котрі зазначають його обмеженість і пропонують щось альтернативне. Таке трапилось і з аналітичним методом у психології. Логіка її подальшого історичного розвитку, зберігаючи психоаналітичну інерцію, на певному етапі актуалізувала необхідність переходу до *синтетичної методологічної парадигми* — *психосинтезу*.

Перегляд послідовниками З. Фрейда теоретично-методологічних підвалин його вчення пов'язаний не стільки з намаганням знайти альтернативу пансексуальному підходові, скільки з поступовим переходом від психологічного аналізу як методологічного принципу до психологічного синтезу. Так, А. Адлер намагався інтегрувати психіку на основі уявлень про «життєву мету», «життєві стилі», «почуття спільності», про «схему апперцепції». К. Г. Юнг в основу своєї концепції поклав ідею інтеграції свідомого й несвідомого, «Я» і «Самості», їх поєднання у гармонійне ціле.

Р. Ассаджолі, слід думати, раніше за інших зрозумів історичну необхідність зміни методологічної парадигми у психології і вже

від 1910 р. почав створювати свою теорію та практику психосинтезу. Віддаючи належне методичним підходам П. Жане, З. Фройда, він зауважував, що синтез для них означає лише «зцілення функціональної дисоціації», тобто відновлення стану, що передував розщепленню, дисоціації психічних процесів у результаті психічної травми або серйозного конфлікту. Інші автори, на його думку, і, зокрема, К. Г. Юнг, уживають слова «синтез», «психосинтез», «синтез існування», «синтетична психотерапія» у більш широкому й глибокому сенсі, маючи на увазі розвиток цілісної та гармонійної особистості, в тому числі свідомої й несвідомої її сторін. «Послідовно розроблювана мною концепція та практика психосинтезу, – підкреслює Р. Ассаджолі, – містить у собі ідеї згаданих вище авторів, однак має більш всеосяжний характер, є більш певною і технологічною».*

Л. С. Виготський, звертаючись до проблеми методу в психології, підкреслював, що дослідження будь-яких психічних утворень необхідно допускає аналіз, однак не такий, що здійснюється, зокрема, у хімії при розкладанні води на водень і кисень. «Психології, що бажає вивчити складні єдності, необхідно зрозуміти це, – писав він. – Вона повинна замінити методи розкладання на елементи методами аналізу, що розчленовує на одиниці». Основний зміст такого аналізу Л. С. Виготський убачав саме в можливості здійснення на їхній основі синтезу психіки як цілісного утворення: «Що свідомість являє собою єдине ціле і що окремі функції пов'язані в діяльності одна з одною у нерозривну єдність, – ця думка не становить чогось нового для сучасної психології. Але єдність свідомості та зв'язки між окремими функціями у психології звичайно скоріше постулювалися, ніж слугували предметом дослідження». Виділяючи аналітичною одиницею значення слова як процес і результат узагальнення, Л. С. Виготський поєднує через нього мислення й мову, інтелект і афект, мислення та комунікацію, здійснюючи тим самим *синтез через аналіз і аналіз через синтез*.

Як бачимо, і тут генетичне протистояння уявлень про метод урешті-решт завершується їх конструктивним примиренням.

* Ассаджолі Р. Психосинтез: теория и практика. Москва, 1994. С. 5.

Есенція чи екзистенція?

У сучасній психології існує тенденція протиставляти так звану «сутнісну» методологію пізнання «несутнісній». Відомо, що найбільш систематичне й повне вираження сутнісний підхід отримав у гегелівському панраціоналізмі, який намагався охопити всю реальність системою концепцій, аби ідентифікувати її з абстрактною думкою.

Проти раціоналістичної методології пізнання виступив С. К'єркегор – на тій підставі, що науку має цікавити не людський дух узагалі, не абстрактна сутність, а конкретне людське життя з його проблемами і переживаннями. Саме це протиставлення начебто й лягло в основу розбудови екзистенційної філософії та психології. Проте, як вважають спеціалісти, у плані онтології жодного заперечення Г. Гегеліві тут не було. Відбулася, мовляв, лише зміна завдання: наукові результати були переведені на особисте життя (С. Л. Фокін).

Наполягаючи на тому, що сутність людини не є абстрактом, притаманним конкретному індивідові, а у своїй дійсності вона є сукупністю суспільних відносин, К. Маркс намагався підкреслити лише те, що ця сутність не успадковується людиною і не отримується нею в готовому вигляді від народження, без її активної участі. Тобто К. Маркс заперечує не принцип Г. Гегеля щодо єдності розуму й дійсності, всезагальної сутності та окремого існування, а лише спосіб конкретної реалізації цього принципу (К. Левит).

У психологічній науці сутнісний підхід ілюструє спроби розглянути людське буття у термінах джерел, рушійних сил, детермінант, а також тих унікальних властивостей психічного, що конституують його якісну своєрідність. Тобто рухаючись від живого споглядання психічного до абстрактного мислення про нього, відкидаючи все несуттєве, робиться висновок про те, чим є це психічне за своєю суттю, який потім перевіряється практикою. З'ясувати сутність психічного – означає простежити способи його даності та вичерпати його істотний зміст у відповідних процесах приведення до ясності розуміння.

До речі, вітчизняна психологія радянського періоду, називаючи себе марксистською, діалектичною, фактично була сутнісною

психологією, оскільки діалектичний метод, спираючись на закони єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні й заперечення заперечення, передбачав проникнення саме в сутність психічних явищ, пізнання якої дозволяла перетворювати світ психіки у певному напрямку, зокрема, заради створення єдиної спільності під назвою «радянський народ».

Тут для психології важливо визначитись у тому, чи притаманна сутнісна характеристика психіки однаковою мірою всім її носіям, чи ж, навпаки, вона є різною у людини і тварини, у кожної тварини й кожної людини. Знову ж таки залишається питання про те, як саме психічне набуває своїх сутнісних властивостей.

Відповідаючи на це, Ж.-П. Сартр сформулював альтернативний гегелівському і наближений до К. Маркса принцип – «існування передє сутності». Тобто йдеться про те, що людина спершу з'являється у світі й тільки потім визначається у тому, хто вона є за своєю суттю. Для екзистенціаліста людина на початку взагалі не піддається визначенню, оскільки, мовляв, нічого собою не уявляє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою, якою сама себе зробить. Немає ніякої природи людини, як немає Бога, який би її замислив. Людина просто існує. І вона не лише така, якою себе уявляє, але така, якою хоче стати. І оскільки вона уявляє себе і виявляє волю вже після того як починає існувати, тому першим принципом екзистенціалізму Сартра є твердження, що «людина – це те, що вона зробить із себе сама».

За такого підходу начебто втрачають сенс спроби загального визначення сутності психічного. Мовляв, кожна людина несе в собі свою сутність, що є результатом її власних зусиль, правильних розрахунків чи прикрих прорахунків. Саме тому Сартр вважав людину винною за все, що з нею відбувається. У такий спосіб формується уявлення про психологію, яка не ставить собі завдання відшукувати загальну сутність психічного.

Насправді різні спроби посварити Г. Гегеля з його наступниками нерідко не мають достатніх підстав. Скоріше кожний з критиків гегелівської системи (Л. Феєрбах, А. Шопенгауєр, Ф. Ніцше, К. Маркс, К. Поппер та ін.) будували свої підходи або спираючись, або відштовхуючись від її положень.

Слід думати, проблема полягає в іншому. Адже реальність, яку ми позначаємо словом «психіка», настільки різноякісна і багаторівнева, що охопити її одним сутнісним визначенням доволі складно. Так, навряд чи буде однаковим визначення сутності психічного, яке сформулює психофізіолог, дослідник вищих психічних функцій або той, хто вивчає ціннісно-смыслову сферу особистості. Крім того, по-різному може розумітися й те, як психічне набуває своїх власне сутнісних ознак. Напевно, для цього слід ввести уявлення про потенційну і реальну сутність психічного.

Якщо людина творить себе сама, то чи не означає це, що в неї має бути більш-менш певний проект такої самопобудови? Ж.-П. Сартр дійсно звертається до поняття проекту як задуму самого себе, що суб'єктивно переживається людиною. Але звідки береться цей задум-проект?

Тут варто навести цікаву подробицю. М. Гайдеггер, намагаючись уточнити суть поняттєвого конструкту «людина є проект», підкреслював, що Ж.-П. Сартр його неправильно розумів. Тобто він мав на увазі не проект як свідомо складений план дій, на який, скажімо, треба просити фінансування, на який можна зважитися і стосовно якого можна запитати чиюсь думку. Мова, власне, йшла про начерк – як улаштований простір можливостей, що їх утримує в собі екзистенція.*

Але про які можливості йдеться, коли слово «проект» змінено на слово «начерк»? Напевно, про одну-єдину найважливішу можливість людини – стати людиною і нічим іншим. Використане у перекладі з німецької російське слово «набросок» у М. Гайдеггера тематично перегукується зі словом «заброшенність». Тобто людина закинута у цей світ з можливістю стати людиною, і ця можливість якось нею розуміється, відчувається, але не у вигляді проекту, а саме як можливість бути тим, ким вона є, тобто людиною.

Таким чином, ми знову повертаємося до онтологічного розуміння сутності як можливості людини бути собою. Інша річ – як розуміти і яким змістом наповнювати наше уявлення про цю можливість і як її досліджувати: на рівні абстрактних понять про психіч-

* Див.: *Хайдеггер М.* Бытие и время: Пер. с нем. Москва, 1997. С. 145.

не чи повертаючись обличчям до конкретного носія цього психічного. А можливо, є сенс спробувати конструктивно поєднати «сутнісний» і «несутнісний» методологічні підходи, аби психологічна наука могла відповісти на питання і про сутність психічного як окремого сутнього, і про неповторну сутність конкретного його носія?

Схоже, сучасна екзистенційна психологія частково готова до таких компромісів. Екзистенційний підхід, як зазначає Р. Мей, не відкидає істинності підходів, що будуються на сутнісному принципі. Він лише дотримується того погляду, що «на цій основі ви ніколи не зможете пояснити і зрозуміти буття живої людини. Коли образ людини, припущення про неї ґрунтуються виключно на таких методах, це ні до чого доброго не приведе».*

Можна, звичайно, погодитися з тим, що «образ людини» має ґрунтуватися на різних методах, але при цьому бажано відрізнити науковий підхід до цієї справи від усіх інших підходів.

Сучасна психологія про свій метод

Певний вплив на сучасну методологію психологічного пізнання справляють постмодерністські й постструктуралістські течії у філософії та науці.

Модернізм у методології психологічних досліджень асоціюється з пошуками певності, що встановлюється через фіксовані інтерпретаційні моделі, суголосні з емпіричними спостереженнями. Постмодерністська ж думка свідомо підриває однозначність та логоцентризм модернізму, стимулюючи плюралістичні, багатовимірні та відкриті у своїх крайніх пунктах методологічні перспективи психологічного пізнання. На питання, чого, власне, прагне постмодернізм, його апологети відповідають, що це множинність точок зору або істин, за допомогою яких можлива інтерпретація складного, гетерогенного людського існування. З позицій постмодернізму здійснюється перехід від пошуку універсального знання до різноманіття знань, що збагачують одне одне.

*Екзистенціальна психологія. Екзистенція: Пер. с англ. Москва, 2001. С. 13–14.

Останнім часом на хвилі методологічного плюралізму у психології дискутується питання про те, чи мають учені орієнтуватися на якусь одну методологічну парадигму, сповідувати гносеологічний монізм, дотримуватися принципів кумулятивного підходу, розробляти єдиний поняттєво-технологічний апарат, чи кожен вільний на свій розсуд визначати, до якого методологічного підходу йому схилитися в тому чи іншому випадку.

Так, на переконання одних дослідників, методологія не може бути плюралістичною (А. Н. Жадан). Відтак наявні спроби створити інтегративну методологію (В. А. Мазілов). Можна зустріти твердження, що плюралізм думок не виключає єдиного поняттєво-технологічного апарату (Н. І. Чуприкова). На думку інших, певна точка зору при побудові експериментальної роботи допускає множинність методологічних парадигм в інтерпретації результатів, а тому, мовляв, постмодерністський підхід у психології має майбутнє. Методологічну альтернативу кумулятивному підходові образно змальовує Т. Д. Марцинковська: «...Руйнується попередня споруда, і зі збереженням окремих «цеглинок» будується споруда нова. При цьому традиція зведення споруди, а також сама «цегла» у вигляді психологічних фактів залишаються. Таким чином, на зміну кумулятивній парадигмі приходять постмодерністські концепції розвитку науки, які передбачають, що чим більше напрямів виникає у дослідженні психологічного факту, тим більше фрагментів істини ми відкриваємо».*

Звернемо увагу на те, що мова йде про «фрагменти істини», які послідовники постмодернізму, схоже, не збираються об'єднувати в цілісну картину. При цьому не викликає сумнівів необхідність різних (і навіть протилежних) підходів до вивчення психічного, але дещо дивною виглядає спроба представити множинність і різноманітність методологічних підходів у сучасній психології як кінцеву мету, що є не більш ніж засобом чи навіть умовою розвитку науки.

Спроба всидіти одночасно на двох стільцях – дотримуватися принципу цілісності й водночас протистояти йому – призводить до виникнення різного роду методологічних кентаврів на зразок «ін-

* *Марцинковская Т. Д.* Прогресс психологической науки: основные проявления и критерии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 256–257.

тегративно-еклектичного» підходу, методологічний фундамент якого становлять поняття поліваріантності істини, онтологічного плюралізму, інтегративно-еклектичного діалогу альтернативних традицій тощо. Зокрема стверджується, що організація продуктивного, взаємозбагачувального діалогу за погодженими правилами могла б виявитися корисною для розвитку психологічного знання.

Залишається тільки сподіватися на те, що автори альтернативних проектів раптом зрозуміють значення для психологічної науки і для самих себе інтегративних процесів – і побратаються. Проте ефект взаємозбагачення, не кажучи вже про користь для всієї психологічної науки, може бути досягнутий за умови цілеспрямованої розробки спільного теоретично-методологічного проекту, в якому буде узагальнене те, що об'єднує і що роз'єднує сучасну психологію в її уявленнях про свій об'єкт, предмет і метод. Саме такий проект може виступити основою подальших пошуків і формулювання альтернативних підходів, які на певному етапі знову ж таки потребуватимуть узагальнення. Тобто професійне спілкування за правилами представників різних психологій, звичайно, краще для науки, ніж розбрат чи байдужість, що панують між ними сьогодні. Але цього замало для її розвитку, для відстоювання статусу окремої науки, для того, щоб не зникало, а зростало відчуття «спільного наукового простору, в якому психологи впізнають одне одного як представники однієї науки» (В. Є. Клочко). Скажемо більше: справжня диференційованість (зокрема еkleктичність) психологічного пізнання є можливою за умови його справжньої інтегрованості.

Знову ж таки, якщо у класичній психології дослідник намагався отримати чисте знання про психічне, не «заплямоване» особливостями методологічного підходу, то у некласичній психології починають усвідомлюватися кореляції між онтологічними постулатами науки та характеристиками методу, за допомогою якого освоюється *psyche*: тут мислення відтворює об'єкт-буття як вpleтений у пізнавальну діяльність і будує образи *psyche* (онтології) не як його відображення, а як можливі відповіді на *наші* запитання, зміст яких (відповідей) залежить не тільки і не стільки від структури психічного буття, скільки від нашого способу постановки запи-

тань – методології дослідження, яка й обумовлює сутність і форму психологічної теорії.*

До речі, радянська психологія називала себе діалектичною. Більше того, існувала поширена думка, що вся психологія (у тому числі радянська марксистська) перебуває у процесі переходу від метафізичної до діалектичної психології. Так, Л. С. Виготський закликав застосовувати діалектичні принципи до конкретних психологічних процесів в усій їхній своєрідності, підкреслюючи, що перед марксистською психологією безперечно стоїть величезне завдання створення «діалектичної психології». Оскільки діалектика в марксизмі розглядалась як єдино правильний метод проникнення в сутність сутнього, то етап оволодіння цим методом визначався як перехідний від класичної до неklasичної психології (О. Б. Орлов).

У межах постнекласичної психології, на думку методологів, відбувається переосмислення ідеалу науковості: «на місце науки (logos) стає мистецтво, майстерність (techne) – «психотехніка» як взаємодоповнювальна єдність психотехнічної теорії і практики, за визначального впливу «філософії практики».**

Тобто поряд з уявленням про психічну реальність вводиться уявлення про так звану психотехнічну реальність *psyche* – як феномен, що виникає у безпосередньому спілкуванні психолога з об'єктом його пізнавально-практичного інтересу. Це – «подієво-діалогічна реальність», що вбирає в себе ціннісно-смісловий аспект і момент відповідальності за здобуті психологічні знання та їх використання. Однак при цьому релятивізуються, а у крайніх випадках просто ігноруються уявлення про об'єктивну істину, про сутність психічного, а отже й уявлення про всезагальний метод науки психології.

Звичайно, слід тільки вітати таке наближення науки до практики психічного життя, але чи доцільно при цьому розчиняти науку в практиці й не зважати на ті важливі для практики евристичні та прогностичні потенції, які наука може виявляти, коли вона працює не тільки «під замовлення» чи «від практичної проблеми», але ке-

* Див.: *Теплых Д.А.* Указ. праця. С. 93.

** *Василюк Ф.Е.* От психологической практики к психотехнической теории // Московский психотерапевтический журнал. 1992. №1. С. 16.

рується також власним пізнавальним інтересом і розвивається у річищі іманентної логіки? Знову ж таки, чи можна розглядати як позитивний варіант, коли, наприклад, психолог перебуває в постійному діалозі зі своїм об'єктом – конкретним носієм психіки – і не вважає за потрібне відволікатися на теоретичне і методологічне узагальнення свого досвіду, не співвідносить його з досвідом інших?

Проблема радше полягає в тому, що узагальнення методологічного досвіду пізнання і наступне його запровадження у практику є окремою складною роботою, яка потребує особливих зусиль, високої компетентності й повної самовіддачі.

Отже, зазирнувши в історію становлення уявлень про метод психологічної науки й розглянувши основні методологічні підходи та проблеми, які вона намагається розв'язати сьогодні, можемо зробити деякі висновки.

Сучасна психологія, пройшовши шлях «живого споглядання» і «абстрактного мислення», вийшла на рівень практики і нині прагне перевірити й застосувати отримані знання у різних формах психологічних технологій, спрямованих на оптимізацію та гармонізацію процесів психічного розвитку людини, на психологічне забезпечення умов її життєдіяльності у широкому розумінні цього слова. Такого роду науково-практична орієнтація висуває на передній план позитивістські, прагматичні методологічні принципи – доцільності, ефективності, продуктивності тощо. Поширюються ідеї еkleктичності, плюралістичності, мультипарадигмальності, що знімають будь-які обмеження щодо застосування методологічних підходів і окремих методів. Зрозуміло, що така практика може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Останнє, зокрема, виявляється у переважанні відцентрових тенденцій над доцентровими, дезінтегративних над інтегративними, деструктивних над конструктивними, у стрімкому розгортанні прикладних і не менш стрімкому згортанні фундаментальних досліджень психічного.

Показовим у цьому плані є висновок вступної статті журналу «Методологія та історія психології» (2007 р.), цілком присвяченого проблемі методу. Коли редакційна колегія замовляла авторам статті у цей тематичний випуск, вона орієнтувала їх на висвітлення пе-

редусім проблеми «специфічного і всезагального для психології методу». Так, пропонувалося відповісти на запитання: «Чи є такий метод, що характерний саме для психології, метод, яким психологія відрізняється від інших наук, і якщо такий метод існує, то чи є він загальним для всіх розділів, напрямів і галузей психології?» Проте, як засвідчив аналіз не тільки опублікованих, а й поданих матеріалів, прямої відповіді на це запитання так і не було отримано. Більшість авторів у своїх дослідженнях скоріше зайняті проблемою методів психології, кожний у відповідності до своїх наукових інтересів. Тож висновується думка про «необхідність співвіднести між собою на єдиній основі різні методи, що претендують на загальний характер у психології, і дослідити їхні зв'язки, аби потім представити ці методи як моменти всезагального методу психології».*

Отже, на сьогодні маємо цілий спектр поглядів на необхідність, доцільність і можливість розробки всезагального уявлення про метод психології як науки. В умовах демократії, плюралізму, еkleктизму, свободи думки і слова виглядало б анахронізмом наполягати на бездоганності якогось одного з них. Тому, зваживши аргументи, висловлені різними учасниками цієї дискусії, кожний психолог – від метра до початківця – має самостійно визначитись у своїй методологічній позиції.

Ми ж у цій ситуації дотримуємося думки про першочерговість розробки такого уявлення про метод психологічної науки, яке б ураховувало специфіку її об'єкта і предмета, а також окреслювало коло методологічних принципів, керуючись якими, кожний, хто називає себе психологом, міг бути переконаний сам і спроможний довести іншому, що він вивчає саме психічне в його якісній і сутнісній своєрідності. Інша річ, що таке всезагальне уявлення про метод психології не слід перетворювати на догму чи абстракцію, відірвану від життя. Це уявлення має набувати постійного розвитку, акумулюючи в собі усе те краще, що напрацьовано в методологічних майстернях окремих галузей і напрямів психології, аби згодом стати невід'ємною частинкою кожного конкретного психологічного методу і методичного прийому. Зрозуміло, що розробка узагаль-

* Див.: Проблема метода психологии // МИП. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 3–4.

неного уявлення про метод психології як науки можлива й доцільна лише в тому разі, якщо визнається можливим та доцільним формування узагальненого уявлення про її об'єкт і предмет. Оскільки і в цьому питанні сьогодні немає порозуміння між психологами, то й тут кожному слід зробити свій вибір: чи вважати психологію потенційно цілісною наукою і намагатися актуалізувати цю потенцію, чи задовольнятися правом на існування різних психологій, не поєднавши між собою змістовим, сутнісним і ціннісно-смысловим зв'язком.

Принаймні Л. С. Виготський дотримувався у цьому питанні інтегративного підходу. «Для будь-якої науки, – писав він, – раніше чи пізніше настає момент, коли вона повинна усвідомити себе саму як ціле, осмислити свої методи і перенести увагу з фактів і явищ на поняття, якими вона користується».*

Як може формуватися цілісне уявлення про метод науки психології? Це може бути синтез уявлень про ті методологічні підходи і конкретні методичні моделі, які використовуються при дослідженні різних проявів психічного. Проте аби це загальне уявлення стало також і сутнісним, однієї арифметики й навіть вищої математики недостатньо, оскільки якісна своєрідність цілого ніколи не дорівнювала сумі якісних своєрідностей його частин. Отже, має бути інший, більш плідний шлях. Методологічна цілісність психології може задаватися погодженим уявленням цієї науки як колективного (у науковому розумінні цього слова) суб'єкта пізнання про психічну реальність як цілісний об'єкт, інтегрований на основі її сутнісного визначення, а також цілісним уявленням про значущість, цінність і смисл такого пізнання, що знімається у визначенні предмета психології.

Проблемні запитання й творчі вправи

- У чому полягають основні відмінності донаукового і наукового способів пізнання психічних явищ?
- Які проблемні моменти виникають при відстоюванні психологією свого наукового статусу?

* *Виготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Собрание сочинений: В 6 т. Москва, 1982. Т. 1. С. 310.*

- Здійсніть порівняльний аналіз основних напрямів психології (бігевіоризму, психоаналізу, гештальтпсихології, екзистенційної психології та ін.) на предмет їхньої відповідності критеріям науковості.
- Спробуйте сформулювати загальне уявлення (образ, портрет, модель) психологічної науки як суб'єкта пізнання.
- Запропонуйте своє розуміння поняття «психічна реальність», дотримуючись схеми: сутність, структура, функції тощо.
- Сформулюйте основні онтологічні ознаки психічного, що надають йому якісної своєрідності.
- Спробуйте дати три співвідносні визначення понять «психіка», «душа» і «дух», які не повторюють одне одного, а разом утворюють цілісний конструкт типу «внутрішній світ людини».
- Як розуміти твердження про те, що психічне є своєрідною формою існування живого?
- З якими основними проблемами стикається психологічна наука при визначенні свого об'єкта пізнання?
- Як слід ставитися до такого умовиводу: «Психіка – функція мозку, отже, поняття буття, ідея Бога, творче натхнення, завмирання перед шедевром мистецтва – теж ніщо інше, як функція мозку»?
- Якщо вважати психіку діяльністю, то чим саме психічна діяльність відрізняється від інших видів діяльності?
- Як співвідносяться уявлення про об'єкт науковопсихологічного пізнання і про психічну реальність, психіку як таку?
- Одні дослідники вважають, що об'єктом психології є індивід як носій психіки, інші, що таким об'єктом виступає психічна реальність. Якої думки дотримуетесь ви? Обґрунтуйте свою відповідь.
- Здійсніть співвідносну сутнісно-змістову характеристику понять «Я» і «моя психіка».
- З'ясуйте відмінності у визначенні (чи у ставленні до проблеми) об'єкта пізнання, як його формулюють класична, неklasична і постнеklasична психології.
- Як складалася історія уявлень про предмет психологічного пізнання?
- Дайте свою інтерпретацію висловлювання П. Фресса про те, що нерозрізнення предмета й об'єкта психологічної науки і навіть недостатньо послідовне їх розрізнення суттєво заплутує картину того, чим психологія має займатися і чим вона відрізняється від інших наук.
- Висловіть своє ставлення до думок про те, що: а) «ядро предмета психології» вбирає в себе «основні визначення її об'єкта, проблем, прин-

ципів, методів, а також характеристику її будови»; б) людська психіка є (чи може бути) об'єктом багатьох наук, кожна з яких виділяє в ній свій предмет, що відповідає системі понять цієї науки.

- Які міркування виникають з приводу висловлювань про неможливість і недоцільність створення єдиної теорії психічного, а відтак єдиного уявлення про об'єкт і предмет психології як єдиної науки?

- Чи змінюється з часом визначення предмета психології, і якщо так, то в якому розумінні?

- Які специфічні проблеми постають у процесі пізнання психічних феноменів?

- Чим принципово відрізняється метод психологічного пізнання від методів інших наук?

- Спробуйте співвіднести уявлення про об'єкт, предмет і метод психологічного пізнання.

- Поясніть особливості зв'язку (взаємодетермінації) теорії та методу в класичному психоаналізі, бігевіоризмі, гештальтпсихології, у вченнях вітчизняних психологів – Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна та ін.

- Дайте порівняльну характеристику основних методологічних парадигм психологічної науки.

- Висловіть свою думку щодо дискусії про необхідність цілісного підходу до визначення методу психології або переходу психології на позиції поліпарадигмальності, плюралістичної методології, інтегративної еkleктики тощо.

Список літератури

Аллахвердов В. М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания. СПб., 2003.

Аллахвердов В. М. Блеск и нищета эмпирической психологии (На пути к методологическому манифесту петербургских психологов) // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. Т. 2. № 1. С. 44–65.

Гербер Е. И. О природе психики. Семнадцать уроков по психологии. Москва, 2001.

Дружинин В. Н. Психология как научная дисциплина // Психология XXI века. Москва, 2003. С. 7–20.

Зинченко В. П., Мамардашвили М. К. Об объективном методе в психологии // *Вопр. философии.* 1977. № 7. С. 109–125.

Калина Н. Ф. Основы психоанализа. Москва; Киев, 2001.

Лэнгле А. Person // *Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сб. статей.* Москва, 2005. С. 5–38.

Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984.

Мазлов В. А. Методология психологической науки. Ярославль, 2003.

Предмет и метод психологии: Антология. Москва, 2005.

Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // *Вопр. психологии.* 2005. № 4. С. 3–8.

Смит Н. Современные системы психологии. СПб., 2003.

Старовойтенко Е. Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. Москва, 2001.

Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ, 2003.

Уилбер К. Интегральная психология. Москва, 2004.

Улановский А. М. Качественная методология и конструктивистская ориентация в психологии // *Вопр. психологии.* 2006. № 3. С. 27–37.

Щедровицкий Г. П. Методологическая организация сферы психологии // *Вопр. методологии.* 1997. № 1–2.

Юревич А. В. Объяснение в психологии // *Психол. журнал.* 2006. Т. 27. № 1. С. 97–106.

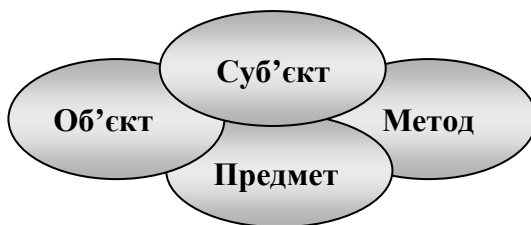
Труды Ярославского методологического семинара. Т. 2: Предмет психологии. Ярославль, 2004.

Янчук В. А. Интегративно-эклeктический подход к анализу психологической феноменологии: Словарь-справочник, Минск, 2001.

Суб'єкт як такий не може сприйматися й вивчатися як річ, тому що як суб'єкт він не може, залишаючись суб'єктом, стати безмовним, отже, пізнання його може бути тільки діалогічним.

Михайло Бахтін

Розділ 3

СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА Й МЕТОДУ ПСИХОЛОГІЇ

- Суб'єктне та вчинкове в науці про психіку
- Предмет психології
у суб'єктно-вчинковому вимірі
- Суб'єктно-вчинкове визначення
методу сучасної психології

Суб'єктне та вчинкове в науці про психіку

Психологічна наука, як зазначалося, по-різному підходить до формулювання свого об'єкта, предмета й методу, що значною мірою залежить від того, в межах якої парадигми здійснюється пізнання психічного.

Психологію як систему уявлень про дух і душу, як науку про психічне наповнювали і нині наповнюють різного роду парадигми, аналізуючи які, можна наблизитися до розуміння суперечливої логіки її історичного поступу, визначитись у теперішніх пріоритетах і скласти уявлення про перспективи подальшого розвитку.

Це завдання не з легких, адже цілком імовірно, що поряд із базовими парадигмами можуть існувати їхні варіації, модифікації, різні інтерпретації, котрі претендують на роль самостійних парадигмальних утворень. Утім, логічно припустити, що основних, справжніх парадигм у нашій науці існує саме таких і саме стільки, яких і скільки фундаментальних суперечностей виявила психологія як суб'єкт пізнання у своєму об'єкті.

Нагадаємо лише основні з них. Це насамперед добре відомі з історії психології суперечності душевного й тілесного, психічного і фізичного, психічного і фізіологічного, психічного та соціального тощо. На шляху з'ясування природи цих суперечностей психологія розробляла відповідні парадигми, які, змінюючи одна одну, крок за кроком розкривали специфіку її об'єкта як реального сутнього, що перебуває в онтичному зв'язку з іншими формами і способами буття. Відомою ілюстрацією тут можуть слугувати парадигми, що розроблялися в контексті проблеми джерел та рушійних сил психічного розвитку. Інший ряд парадигм слугував і досі слугує дослідженню суперечностей між психікою і мозком, внутрішнім психічним світом та соціальним середовищем. Є парадигми, що будуються на основі принципу діяльності, а є такі, що конституують психічне як недіяльнісну чи наддіяльнісну форми активності.

Оскільки природа психіки нерідко тлумачилась з огляду на якусь одну її суттєву ознаку (відображення, регуляція, творення),

окрему психічну функцію (свідомість, поведінка) чи синтетичну якість (душа, самість, особистість, індивідуальність), відповідним чином будувалися парадигмальні моделі їх дослідження, які в чомусь доповнювали, а в чомусь заперечували одна одну.

Чимало суперечностей зафіксовано в окремих сферах системи психіки: між свідомим, підсвідомим, несвідомим і надсвідомим; між реакцією, поведінкою, діяльністю і вчинком та ін.

Коли психологія почала виборювати статус самостійної науки, особливої гостроти набули проблеми методу дослідження психічних феноменів, що привело до виникнення цілої низки методологічних парадигм – суб'єктивної та об'єктивної, пояснювальної та описової, аналітичної та синтетичної тощо.

Суперечливим є навіть уявлення про те, чим, власне, має займатися психологія. Одні дослідники вважають, що психологія – це наука про психічні функції, структури, механізми, закономірності психічного життя. Інші схиляються до думки, що психологічна наука повинна вивчати насамперед зміст психічного: значущі переживання, цінності, смисли. Відтак конструюються відповідні парадигмальні моделі, які, втім, не конкурують між собою.

Перелік суперечностей психічного, способів його дослідження та інтерпретації можна продовжувати й далі. Тому варто зупинитися (аби не потрапити в пастку «дурної нескінченності») і спробувати виокремити з числа наявних ті суперечності, які лежать в основі найбільш фундаментальних психологічних парадигм. Тобто йдеться про суперечності у психіці як системі відображення (об'єктивність, адекватність тощо). Але навіщо людині віддзеркалювати зовнішній і внутрішній світи і саму себе як таку? Відповідей тут може бути принаймні три: *а)* щоб угамовувати свою допитливість; *б)* щоб відрегулювати свої відношення, стосунки, взаємини зі світом; *в)* щоб творити нові змісти і форми людського буття. Одразу зауважимо, що пункти *а* і *б* хоч і відповідають критерію необхідності, але тільки від їх поєднання з пунктом *в* утворюється певне цілісне онтологічне уявлення про психічне.

Тож виникають необхідність і можливість *сутнісного довизначення психічного*, викликані зовні наївним, але насправді цілком

виправданим запитанням: хто (або що) реалізує зазначені функції? При цьому не видається задовільним твердження, що відображенням, регуляцією і творенням займається саме психіка, хай навіть у найширшому розумінні цього слова. Відтак постають проблема суб'єкта психічного життя і прихована за нею фундаментальна суперечність, дослідження якої потребує розробки спеціальної парадигми. «Саме суб'єктність, а не суб'єктивність, на думку С. Л. Рубінштейна, має розкрити специфіку гуманітарної методології, що має справу зі своїм типом детермінації, пов'язаним із цінністю цих знань».*

Онтопсихологія суб'єктності

Питання про природу суб'єктності, як і про природу психіки, особливо взятої в іпостасі «душі» чи «духу», нині, як і донині, активно дискутується в наукових колах. Чимало проблем пов'язано з визначенням категорії суб'єкта, розумінням історії її формування й розвитку, а також можливості та доцільності застосування у психології.

Так, за часів Античності людина ще не усвідомлювала себе як самостійне джерело знань і причину діяльності.

Середні віки породили уявлення про творчість в її релігійному значенні: усе сутне є продуктом творчої активності Бога.

В епоху Відродження Дж. Піко делла Мірандола розглядає людину як єдину істоту в світі, що здатна довільно розвиватися і вільно формувати своє буття. Навіть буття ангелів, зауважував він, відомо наперед, і тільки людина володіє свободою самовизначення.

Ф. Бекон уголос почав говорити про владу людини над речами, про можливість передбачення подій за умови знання природних законів.

Х. Гюйгенс вів мову про спроможність людини впливати на реальні природні процеси.

Р. Декарт вважав, що Бог лише створив світ, але не бере участі в житті природи і не керує думками і поведінкою людини.

* *Абульханова-Славская К.А.* Принцип субъекта в концепции С. Л. Рубинштейна: Очерки, воспоминания, материалы. Москва, 1989. С. 13.

І. Кант, віддаючи належне впливові природи на людину, ставив питання про те, що людина «як істота, що діє вільно, робить чи може й повинна робити із себе сама».

Й. Гердер називав людину «першим вільновідпущеником природи»: вона сама має формувати себе, створюючи культуру.

Г. Сковорода закликав людину звернути погляд на саму себе і в собі відшукувати витoki своєї долі.

За С. К'єркегором, народження вільної особистості починається не від акту сумніву і не від здатності раціонально мислити (як вважали Декарт і Гегель), а від акту відчаю і здатності до самостійного екзистенційного вибору, до вольового рішення вирушити на пошуки чуда і Бога.

Відкидаючи ідею раз і назавжди передвизначеної сутності людини, Ф. Ніцше кваліфікував останню як відкриту для різних можливостей «велику обіцянку», як «міст» між твариною і надлюдиною, актуалізуючи тим самим тезу про людське життя як постійний рух до досконалості.

Для німецької класичної філософії визначальним було уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності. Марксистська психологія, за всієї своєї ворожості до об'єктивного і суб'єктивного «ідеалізмів», теж найбільш суттєвою рисою людини вважала її здатність до свідомого перетворення дійсності й до самотворення.

XX століття було позначене протистоянням природничонаукової та гуманітарної парадигм, особливо в науках про людину. Зокрема, було сформоване уявлення про «суб'єкта інтерпретації», про «емпіричного суб'єкта», що стало наслідком перегляду філософсько-психологічних підвалин теорії пізнання, спроб віднайдення нових онтологічних тлумачень природи і специфіки людського буття, розуміння шляхів його подальшого розгортання чи занепаду.

Сучасна психологія активно експлуатує категорію суб'єкта при запровадженні трансцендентного і голістичного підходів, при дослідженні проблем людської самості, феномена «Я», прагнучи подолати розірваність людського існування на суб'єкту та об'єкту сфери шляхом онтологізації суб'єктності, індивідуалізації форм, змістів і смислів суб'єктної (креативної) активності людини.

Некласична і постнекласична психологія, як зазначалося, намагається «суб'єктивізувати» процес пізнання, розглядати його як залежний у методологічному, аксіологічному і праксичному планах від суб'єкта пізнавальної діяльності.

Існують інші версії, згідно з якими акцентується увага на втраті нинішньою людиною суб'єктних ознак, що є наслідком зростання напруження між індивідом і суспільством, неспроможності окремої особи протистояти маніпулятивним, руйнівним, деструктивним силам сучасного світу. Небезпідставна втрата віри в можливість людини впливати на перебіг подій, визначати свою траєкторію буття, проблематичність вільного вибору призвели до постструктуралістських діагнозів і прогнозів щодо «смерті суб'єкта» (М. Фуко). Але чи слід такий діагноз вважати, принаймні, остаточним? Напевно, ні. Адже навіть сам факт усвідомлення того, що сучасна людина втрачає суб'єктний потенціал, дає підстави сподіватися, що людство схаменеться і зупинить свій рух у нікуди.

Тобто і наші давні попередники, і сучасні мислителі – представники різних наукових шкіл стають практично однодумцями, коли мова заходить про те суттєве, що виокремлює людину із загалу Всесвіту, а саме про можливість досягнення нею рівня власне суб'єктного буття. Це передбачає вивільнення від об'єктних визначень і предметно-речових залежностей, від зовнішніх форм природного і соціального детермінізму, а відтак – можливість вільного творення світу і себе в цьому світі, можливість бути автором власного життя. Суб'єктність і є такою онтопсихологічною ознакою, яка виокремлює людину з-поміж інших сутніх, надає їй якісної своєрідності. Інша річ, що в різних культурно-історичних, соціально-економічних, суспільно-політичних, соціально-психологічних умовах, а також у кожному індивідуальному випадку життєдіяльності ця сутнісна характеристика людини може набувати багатоманітних, нерідко суперечливих форм, а також різної динаміки розвитку і прояву.

Важливо зазначити й таке. Хоч би якою була суб'єктність за своєю природою – успадкованою чи набутою, відбутися як суб'єкт,

як автор свого психічного, душевного і духовного життя індивід може лише за умови ініціативного, креативного, пов'язаного з випробуваннями, боротьбою і ризиком, постійного відстоювання свого права на цей «онтичний привілей». І хай це дивно, але основним опонентом у цій його боротьбі виступає він сам – зокрема і насамперед через своє суперечливе уявлення про критерії автентичності власного буття. Ця суперечливість представлена сьогодні у вигляді двох філософсько-психологічних парадигмальних моделей – об'єктної та суб'єктної.

Об'єктна парадигма

Людина – природна, тілесна, смертна істота, цілковито підпорядкована дії фізичних, хімічних, біологічних, фізіологічних законів. Психіка є функцією мозку, проявом вищої нервової діяльності, а, відтак не може розглядатися як щось самодостатнє автономне окреме сутнє. Психічне – лише епіфеномен фізіологічного. І навіть такі складні психічні конструкції, як особистість, індивідуальність, суб'єктність тощо, є не більш ніж науковими метафорами.

Людина живе у природному світі, буття якого не залежить від її бажань і думок. Це – факт, з яким вона повинна миритися і якому мусить підкорятися.

Людина є вільною істотою лише в контексті адаптації до умов існування: свобода – це ніщо інше, як усвідомлена необхідність. Будь-який творчий акт людини спрямований, урешті-решт, на пристосування до середовища. Різного роду захоплення, хобі – просто спосіб забути, захистити свою психіку від думок про неминучу смерть, яка може настати у будь-який момент, передбачити який неможливо. Віра в Бога потрібна людині, аби долати екзистенційний страх небуття.

Усе має свій початок і свій кінець. Людство, як і кожна окрема людина, рано чи пізно приречене на смерть – чи від космічної, чи від екологічної катастрофи, епідемій, чи від конкурентної війни за біологічне виживання.

Людський розум, свідомість є витвором природи, продуктом її еволюції чи Божим промислом, а створіння ніколи не може вивищитися над своїм творцем.

Не можна жити в суспільстві й бути вільним від суспільства. Людина стає людиною лише завдяки соціалізувальному впливу суспільства, завдяки навчанню, вихованню тощо. Сутність людини, як сказав класик, не є абстракт, притаманний окремому індивідові. А отже, вона, ця сутність, від самого початку міститься за межами простору індивідуального буття, тобто – в соціумі, в культурі. Цю зовнішню сутність і необхідно зробити внутрішнім здобутком конкретної емпіричної істоти. Лише після цього її можна назвати людиною.

Аби пом'якшити враження від такого досить жорсткого об'єктного детермінізму, апологети об'єктної парадигми (там, де потрібно) натомість слова «людина» підставляють слово «особистість». Мовляв, людина від своєї з'яви на світ є людиною, але не особистістю: «особистістю не народжуються, а стають». На запитання про те, що ж залишається в людині власне людського, якщо від неї відтяти не її кров, бороду і таке інше, а її соціальні, особистісні, тобто істотні, якості, захисники об'єктної парадигми дають відповідь, яка хоч і дещо бентежить, але є гранично зрозумілою: залишаються її біологічна немічність, непристосованість, непридатність до самостійного існування, абсолютна залежність від зовнішніх чинників, а також від тих, хто володіє способами й засобами людського життя, хто визначає його умови.

Більш обережні й кмітливі теоретики-методологи з цього табору зазначають, що новонароджений ще не є справжньою людиною, проте має для цього відповідні потенції. Але якщо спробувати з'ясувати, що ж то за потенції, то врешті-решт виявляється, що це ніщо інше, як природжена здатність підпорядковувати індивідуальне загальному, внутрішнє – зовнішньому, як повна відкритість і готовність засвоїти все, що має знак «соціальне», «суспільне», «спільне», «загальне», «колективне» тощо. Примітною тут є також інтерпретація самого акту засвоєння культурно-історичного продукту. Чи то різні агенти соціалізації (батьки, вчителі, ЗМІ) наповнюють ним сутнісну порожнечу дитини, не питаючи її бажання, чи сама дитина із власної ініціативи інтеріоризує цей продукт. Тут, кажуть поборники об'єктної парадигми, все залежить від технології: у принципі можна так організувати процес «культивациї», що

дитина слухняно робитиме все, що їй скажуть дорослі, та ще й отримуватиме від цього задоволення. А коли щось не так, то в соціуму, який вважає, що «нам не слід чекати милостей від природи», завжди є в резерві: «Не можеш – навчимо, не хочеш – примусимо!»

Проте, зважаючи на відоме застереження «не впадати в крайнощі», представники позиції, що розглядається, усе ж наважуються на своєрідну теоретично-методологічну поступку і вводять в обіг такий психологічно-економічний поняттєвий конструкт, як «привласнення власної сутності».

І наче все нічого, крім зовні простої проблеми – онтологічно-го статусу того сутнього, яке здатне привласнювати власну сутність. Хто воно – те, що привласнює? Яке воно? Звідки в нього така інтенція і потенція? Адже воно, як мінімум, повинно від самого початку нести в собі інформацію про те, що для нього є суттєвим, а що ні. Повинно хотіти цим суттєвим заповнити свою сутнісну порожнечу. Крім того, воно має володіти способами привласнення цієї своєї сутності.

Звідки ж беруться і що являють собою ці внутрішні умови, ці (нехай інтуїтивні) знання людиною своєї сутності, мотиви її привласнення і відповідні здатності? Коли питання ставляться отак, рубка, симпатии об'єктного підходу або войовничо повстають проти ідеалістів та релігійників, або починають «переходити на особистості»...

Об'єктна парадигма постулює існування певного роду відношень, стосунків, взаємин між людьми і певного роду ставлення людини до самої себе, коли, наприклад, «Я» визнає інших (а зрештою і себе) лише гвинтиками якогось механізму, заведеного невідомо ким і навіщо, або переймається якимось містичним сюжетом, міфом, віддаючи себе і свою долю в руки трансцендентних сил, тощо. Таким, що цілком узгоджується з об'єктною парадигмою, є уявлення людини про світ і своє життя як напередвизначений рух по колу, що робить безглуздими будь-які розмови про суб'єктність, авторство, свободу вибору, цілепокладання і навіть віру в щасливий випадок. Подібні уявлення можуть набувати поширення і захоплювати свідомість не тільки пересічних людей, але й фахівців, зокрема психологів, особливо ж коли реальне життя починає заперечувати відкриті ними закони.

Суб'єктна парадигма

Світ є проекцією мого розуму, моєї уяви, моїх почуттів. Скільки людей, стільки й світів. Кожен сам будує свій Усесвіт. Я – центр Усесвіту. Я – «усередині буття». Декого, особливо adeptів першої позиції, може дивувати такий безмежний егоцентризм. Проте, як виявляється, досить легко наклеїти ярлик соліпсизму поборникам другої позиції, але досить складно аргументовано довести, що світ існує поза моїм «Я», що він існує об'єктивно, а не є лише продуктом моєї уяви чи фантазії. А й справді, чи не народжується і чи не вмирає мій світ разом зі мною і моїм «Я»?

Ортодоксальні прихильники другої позиції не шукають сутності десь за межами індивідуального «Я». Дитина, на їхню думку, від самого початку є людиною за своєю суттю, і ніким іншим вона не може вважатися. Лише в тому, щоб бути людиною, її свобода обмежена необхідністю. Більш стримано налаштовані апологети субстанційності можуть додати, що людина у принципі не вибирає місця й часу свого приходу у світ і (як правило) прощання з ним, не вибирає своєї статі, своїх батьків, родинного кола тощо. Проте ці характеристики вони не вважають настільки суттєвими, щоби поступитися своїми ідеалами.

Але чи може тут бути якийсь виняток із правил? Схоже, що може, але за певних умов. Так, оскільки у світі, який є продуктом моєї психічної, душевно-духовної життєвої активності, усе залежить від мене, то від мене залежить і те, щоб надати (чи не надавати) цьому моєму світові певної незалежності, автономності, самодостатності, права на самотворення, саморозвиток тощо. Адже якщо я і створене мною окреслюють загалом мій життєвий світ, то сенс мого буття, мій буттєвий інтерес істотно залежать від природи тих сутніх, які я створюю для себе і з якими взаємодітиму. Не може бути і відчувати себе вільним «Я», що творить із себе неволю, хай і усвідомлену, але необхідність, наприклад, у вигляді владно-підвладних стосунків, тощо. «Я» онтично зацікавлене мати у своєму світі, у своєму доквіллі тільки вільні створіння, у процесі творення яких та у взаємодії з якими воно тільки й може досягти вершин особистої свободи й особистісного розвитку. «Я» відпові-

дальне за світ, у якому живе, за оточення, у якому перебуває, за себе і своє життя. «Я» завжди має можливість кардинально змінити свій життєвий світ, у крайньому разі знищити його, знищивши себе. Отже, якщо життя людини підвладне їй, то й світ підвладний їй.

Психічне, душевне, духовне, так само як тілесне і плотське, є сутнісними атрибутами єдиної субстанції, ім'я якої Людина. Визначаючись у своїх атрибутах, індивід разом із тим виявляє і себе самого, свою *самість*. У функціональному плані *самість* – це прасуб'єктна інстанція, що фіксує факт самостійного буття сутнього, співвідносить це сутнє зі світом, констатує і конститує ідентичність даного сутнього самому собі в різних ситуаціях життєздійснення. «Я», що себе усвідомлює, виступає продуктом саморозгортання, самовиявлення і прояву самості, становить вищий рівень її розвитку. «Я» у своєму русі до досконалості також передбачає свій вищий онтичний рівень, а саме – рівень суб'єктного буття, у тому числі відносно життя психічного. Але і суб'єктний спосіб життєдіяльності людини має свою «онтичну планку»: цілком природним для неї є прагнення абсолютної суб'єктності, тобто можливості бути суб'єктом і не бути об'єктом, причому навіть для себе самої.

Уточнимо цю думку. Як відомо, справжня «свобода для...» неможлива без «свободи від...» Діяч не повинен розчинятися в діяльності, а творець – ототожнюватися з його твором. Іншими словами, якщо від «Я» як вищого рівня розвитку психічного, душевно-духовного життя відняти чи відтяти, умовно кажучи, «мою» психіку (мою душу, мій дух, мою свідомість, моє несвідоме тощо) і мене самого як означеного, – отримаємо залишок, який ні я сам, ні хтось інший не може означити, тобто перетворити в об'єкт. Це і є унікальний для природи, але природний для людської істоти випадок особливого роду суб'єктності, очищеної від урівноважувальних гносеологічних довизначень типу «немає суб'єкта без об'єкта, немає об'єкта без суб'єкта». Якщо ти людина, то в тебе від самого початку закладена потенційна можливість починати причинний ряд із себе (І. Кант). Тобто не можна бути трошки суб'єктом, а трошки об'єктом, як не можна бути «трошки вагітною». У цьому суть і зміст справжнього людського буття. У цьому – суть метафори про

богоподібність людини, оскільки Бог і є генералізованим, сутнісно очищеним образом Суб'єкта-Творця, вільного від об'єктних визначень (П. Тілліх). Прагнення досягти цього рівня вільної автентичної буттєвості виступає основним життєвим задумом людської істоти, що надає значення її нескінченним самопереверженням. Поняття «суб'єкт» у сучасній філософській психології вживається не тільки в гносеологічному розумінні для позначення специфіки суб'єкта пізнання, а й для позначення суб'єкта дії та практики. Так розкривається специфічно людський характер людської активності (К. О. Абульханова).

Таким чином, реальний конкретний індивід як суб'єкт психічного життя є частиною цього життя й одночасно протистоїть йому як його носій, ініціатор, центратор, інтегратор і користувач. Він відповідальний за цілісність, досконалість і розвиток своєї системи психіки й себе як її частини. Суб'єктний рівень психічного життя людини – це рівень сутнісного відображення дійсності та сутнісної організації активності з метою творення нових сутніх і власного сутнісного самопереверження. Це граничний з усіх відомих психологічній науці рівень психічної активності людини, що максимальною мірою репрезентує її якісну своєрідність і сутнісну відмінність від усього іншого.

«Я» і світ – сумірні сутні. Кожне сутнє визнається субстанцією-суб'єктом, бо має тільки йому притаманну природу існування й логіку саморозвитку, тобто власну сутність – те, що надає йому ознак дійсного, реального, а також істотного та унікального.

Напевно, тут варто уточнити, що саме вважати за субстанцію, якими сутнісними ознаками наділяти істоту, аби вона відповідала визначенню суб'єктності. Адже якщо вважати за суб'єкт кожну «окремість», яка може викликати певну подію, то під таке визначення підпадуть не тільки люди, а й різні сили природи, різні «збіги обставин», наприклад «той айсберг», від зіткнення з яким загинув «Титанік», або течія, яка винесла цей айсберг на судно. Тобто не кожна причиновість корелює із субстанційністю, а отже, із суб'єктністю. Світ сутніх, з огляду на різні онтологічні підходи, поділяється на: те, що творить із себе реальність, але саме не є

створеним (природа, Всесвіт, матерія, дійсність, Бог); те, що є створеним і водночас здатним більш чи менш цілеспрямовано, свідомо відтворювати і творити як себе, так і інших (подібні та якісно нові світи) за власними авторськими проектами (людина); те, що є створеним і лише відтворює себе в іншому, не створюючи нічого принципово нового (тварина, рослина); те, що є природним створінням, яке взагалі нічого не творить і не відтворює і може виступати лише умовою або знаряддям для існування іншого (нежива природа).

Про субстанцію-суб'єкт можна говорити у більш загальному – філософському – плані, а можна у більш конкретному, зокрема психологічному. Так, і людина, і тварина можуть визнаватися суб'єктами свого психічного життя, але в якісно різному значенні: тварина – як носій і відтворювач, людина – як носій, відтворювач і творець.

Між двома сутніми, що визнаються суб'єктами, можуть і власне повинні складатися *суб'єкт-суб'єктні стосунки* (Б. Ф. Ломов). При цьому серед них можна виокремлювати рівноцінні суб'єктні пари: «людина – людина», «тварина – тварина», «рослина – рослина», і нерівноцінні – такі як «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – Всесвіт», «людина – Бог» тощо. У випадку нерівноцінності кожний член пари може у певному сенсі набувати значення або субстанції-суб'єкта, або акциденції-об'єкта. Так, доросла людина, як правило, визначає, чи будуватиметься її взаємодія з дитиною на суб'єкт-суб'єктній основі, чи ставлення до останньої буде переважно об'єктним.

Напевно, важко навіть спеціально підготовленим особам утримуватися на рівні суб'єкт-суб'єктних стосунків. Радше це ідеал, до якого щастить підвестися лише обранцям долі або найбільш поміркованим індивідам, яким відкриваються онтологічні формули буття і співбуття: «Моя свобода і суб'єктність закінчуються там, де починається свобода і суб'єктність іншої істоти, іншого сутнього, і навпаки»; «Лише у взаємодії з автономним, самодостатнім сутнім, яке вільно розвивається за своїми власними законами, я можу сподіватися на свій особистий, вільний, автентичний розвиток»; «Людина як повністю розвинена індивідуальна самість неможлива без інших повністю розвинених самостей» (П. Тілліх).

Когось може справді здивувати міркування про можливість взаємодії людини з людиною, яка б виключала об'єктність як таку. Проте справжня суб'єкт-суб'єктна взаємодія, а не її сурогат, у принципі елімінує об'єктні стосунки в їх традиційному розумінні як стосунки вимушеного підпорядкування однієї людини іншій.

Одна справа, коли хтось бере на себе роль субстанції-суб'єкта, перетворюючи мене поза моєю волею на об'єкт (засіб, інструмент) своєї життєдіяльності. Інша річ, коли я сам добровільно й свідомо пропоную себе іншому як умову, засіб, середовище його особистісного зростання, самотворення й саморозвитку. Те саме здійснює і він. Отже, замість суб'єкт-об'єктної за своєю суттю ідеї конкуренції, виживання одних за рахунок інших тут розглядається суб'єкт-суб'єктна модель взаємоопосередкованого саморозвитку, а саме: кожний активно, ініціативно, помірковано, етично і творчо віддає іншому за максимумом усе те найкраще, що має, і так само – ініціативно й творчо – бере, привласнює (інтеріоризує) за максимумом усе найкраще від іншого. Тим самим долається об'єктне, акцидентне відношення до іншого і до себе. Виникає справжня спільність «Ми», що розвивається як ціле, у якому кожне «Я» не підпорядковується іншому та всьому загалові на основі усвідомлення необхідності (гуртом легше боронитися від лиха), а також не тішиться можливістю самовідчуження, самопожертви. Як онтично соціальна істота людина вільно й невимушено вибирає можливість дарувати себе собі та іншому й отримувати відповідні дари. При цьому «Я» кожного не розчиняється і не губиться в загалі, оскільки воно є суб'єктом, що дарує. Це його воля і його доля. Вільно даруючи себе, людина не переживає примусу, не відчуває себе жертвою чи прислужницею необхідності, не шкодує за втраченим і не чекає винагороди. Вона вільна й щаслива тим, що ні себе, ні іншого не мислить об'єктом, засобом, умовою чи фактором, а лише метою життєдіяльності.

Метаморфози суб'єктного підходу

У сучасній психології існують різного роду парадигмальні комбінації – суб'єкт-суб'єктні, суб'єкт-об'єктні, об'єкт-суб'єктні, об'єкт-об'єктні, а також більш складні, що утворюються внаслідок

поєднання цих базових категорій. Так, досить своєрідні «об'єкт-суб'єктні» стосунки у глибинах психічного були віднайдені Ж. Лаканом та його послідовниками. Зокрема, стверджується, що суб'єкт конститується особливим об'єктом, прихованим в його глибинах – тим, «що є в мені, окрім мене самого», сутністю в мені, яку неможливо об'єктивувати і якою не можна оволодіти. Це «та точка Реального в самому осередку суб'єкта, яка не може бути символізована, яка виникає як осад, залишок будь-якої сигніфікації – тверда серцевина, що утілює жахаючу насолоду». Цей «об'єкт» одночасно і притягує, і відштовхує нас, розщеплює наше бажання і викликає сором.

Але чому тільки почуття сорому й провини спричинюють суб'єктність? Специфіка психоаналітичного (зорієнтованого на патологію) трактування поняття суб'єкта тут очевидна.

Також варто згадати про властиве психоаналізові уявлення про антагонізм, що завжди існує між індивідом і суспільством.

Дійсно, людина може соромитися інших, приховуючи своє бажання насолоди, якщо воно конфліктує із ситуацією. Але якщо таке бажання не є збоченим, патологічним, а ситуація не є конфліктною, то, напевно, прояв сором'язливості може вважатися вже чимось неадекватним чи патологічним. А те, що «тільки уві сні ми торкаємося фрейму фантазму, що визначає нашу активність, наш образ дії в самій дійсності», може пояснюватися й тим, що у стані неспання наша свідомість «заглушена» гомоном зовнішнього світу й просто неспроможна почути внутрішні голоси ества чи просто не навчена це робити.

Тобто, може, не варто намагатися відшукувати онтичне підґрунтя суб'єктності лише в негативній причиновості, як це роблять представники психоаналізу чи, наприклад, екзистенційної психології, в якій суб'єктна сила людини ставиться в залежність від жахаючої думки про її скінченність, смертність? Проте важливим для розуміння природи суб'єктності є фіксація згаданими психологічними вченнями суперечностей рефлексії, усвідомлення людиною своїх нагальних потреб і реальних можливостей.

Досить цікавою можна вважати спробу російських колег «замкнути» суб'єкта в об'єктні дужки. Тобто йдеться про функціо-

нальну модель взаємодії людини з двома різними за своєю природою об'єктами – предметно-просторовими і подієво-семіотичними.* У цій методологічній схемі (O – S – O) суб'єктові відводиться центральне місце, але його суб'єктна специфіка обмежується функціями сприйняття, інтерпретації та різними способами реагування, а саме: на предметно-просторові об'єкти – дією, а на подієво-семіотичні – вчинком. Тобто відтворюється знайома модель інтеріоризації–екстеріоризації, критичний аналіз якої з позицій суб'єктного підходу знаходимо у А. В. Брушлинського.

Також об'єктноорієнтованими за своїм характером можна вважати ті висновки з дослідження проблеми становлення суб'єкта в онтогенезі, котрі розглядають суб'єктність лише (чи переважно) як результат формування, соціалізації, окультурення, інтеріоризації, а не самоактуалізації людським індивідом свого суб'єктного потенціалу, що відбувається по-різному на різних рівнях онтогенезу в процесі ініціативної, творчої взаємодії з соціокультурним оточенням. Зокрема, може визнаватися, що людська суб'єктність закладена в дитині від самого початку як специфічно людська потенція, але актуалізується вона лише у відповідь на суб'єктний вплив оточення.

З таким розумінням зовнішньо підпорядкованої дитячої суб'єктності не погоджувався ще Г. Гегель, якого, навпаки, дивувала активність дитини, з якою вона перетворює світ в акциденцію, утверджуючи себе як субстанцію. Принагідно згадати висновки з дослідів Ж. Піаже про егоцентризм дитини, а також положення вітчизняної психології про «спонтанійність» психічного розвитку (Г. С. Костюк), його самодетермінацію тощо.

Напевно, все-таки людське дитя, вже від народження маючи суб'єктний потенціал, спонтанно актуалізує його, але не в дорослому, а саме у дитячому онтогенетичному форматі – на рівні своїх можливостей, утягуючи дорослого в інтерсуб'єктну взаємодію із задоволення своїх нагальних потреб власне людського розвитку,

* *Кряжев М.Г.* Методологическая схема объект-субъект-объектного взаимодействия и ее возможные импликации // Субъектность в личностном и профессиональном развитии человека. Казань, 2004. С. 23–25.

зокрема психічного і суб'єктного. Принаймні з позицій суб'єктного підходу справа виглядає саме так.

Приклади протиріч між декларуванням суб'єктного підходу і його реалізацією можна віднайти і в інших сучасних публікаціях.

«Суб'єкт у теорії А. В. Брушлинського не завжди є особистістю... – читаємо в одній із них. – Ми дотримуємося нової суб'єктної парадигми. Тут суб'єкт в онтогенезі постає до особистості... а розвиток людини як суб'єкта відбувається все життя».* Можна було б погодитись із заявленою позицією, якби надалі не стверджувалося, що, мовляв, індивідуальністю людина народжується, а як суб'єкт формується і розвивається починаючи з першого року життя.

Очевидно, що в даному разі суб'єктність розуміється не як сутнісна, онтологічна ознака людини, а скоріше як одна з її онтогенетичних характеристик, прижиттєво набутих індивідом у процесі інтеріоризації та цілеспрямованого формувального впливу оточення.

До суб'єктої парадигми сьогодні нерідко вдаються філософи, соціологи, культурологи, намагаючись у такий спосіб відстояти статус свого предмета. При цьому, віддаючи належне самодостатності людини, стверджується, що суспільство чи культура є не менш, а то й більш самодостатніми сутніми, здатними до самоорганізації так само, як жива природа. Зазначається, що культура як суб'єктне утворення «онтологізує людину», «формує корпус міфів», «постійно переймається приборканням свободи людської волі, введенням її в якісь рамки, створенням коридорів розвитку, в яких творча активність є допустимою», «захищає себе від втрати свого субстрату», формує лояльність до себе, тобто «маніпулює людиною, задаючи поведінку, що відповідає завданням самопідтримки себе самої». Але кінець кінцем виявляється, що влада культури над людиною має минулий характер, і сьогодні людина як автоматизований суб'єкт вже «не партисипується до культури, а партисипує культуру до своєї особистості».**

*Селиванов В. В. Стадии развития субъекта в онтогенезе // Психолого-педагогические исследования субъекта деятельности. Казань, 2004. С. 27.

**Див.: Яковенко И. Г. Человек и культура: диалектика взаимодействия // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции. Москва, 2004. С. 117–148.

Отже, у даному разі суб'єкт-суб'єктні відносини між людиною і культурою лише постулюються. Насправді ж маємо суб'єкт-об'єктну модель, у якій на місце суб'єкта підставляється спочатку культура, а потім людина.

Зрозуміло, що поза соціокультурним середовищем людський індивід не може автентично актуалізувати свої суб'єктні потенції. З іншого боку, жодні зусилля соціуму неспроможні перетворити на людину істоту, яка не є власне по-людськи суб'єктно запотенційованою. Навіть на етапі пренатального розвитку те, що знаходиться в утробі матері-людини, уже є істотою людською і ніякою іншою.

До речі, ще Е. Гуссерль свого часу запропонував поняття «егогенезу» або «суб'єктогенезу» – прижиттєвого розвитку суб'єктних властивостей людини. З якого моменту розвитку індивіда починається такий егогенез? Це питання дійсно не просте, як і питання про час народження психічного в онтогенезі, з приводу чого існують різні й навіть протилежні думки.

Якщо вірити дослідникам проблеми онтогенезу, людський проєкт людини, сама можливість формування її суб'єктності закладається ще у стосунках батьківської пари. Ця думка була висловлена В. В. Давидовим («Ви гадаєте, людина починається від моменту народження або від моменту зачаття? В жодному разі! Людина починається з ідеї про неї, що постала у свідомості її майбутніх батьків»). Проте цілком імовірним є те, що людська суб'єктність запотенційована як можливість не тільки на соціопсихічному, а й на біопсихічному рівні: тобто вже від стадії зиготи розпочинається лінійно-нелінійний процес її порівневої ініціативної самоактуалізації. Зрозуміло, що цей процес може відбуватися лише у відповідних біопсихосоціальних умовах, які є необхідними, але недостатніми для розвитку сутнісно людського в людині. Якраз достатності такому розвитку надає внутрішньо притаманна кожному здоровому індивідові суб'єктна інтенція та потенція його становлення людиною і нічим іншим.

Звичайно, останнє зауваження може бути прийнятним лише для тих, хто насправді визнає людського індивіда як мікрокосм, унікальну самісну тотальність, онтичну окремість, а не лише (чи

переважно) як узалежнену, підпорядковану, похідну частинку, клітинку, цеглинку тощо чогось великого і величного цілого – макрокосмосу, психосфери, соціального організму, які й мисляться справжніми чи вищими суб'єктами-субстанціями. Такі уявлення про конкретну, емпіричну людину теж мають свою традицію і свою перспективу, але у визначеній вище системі координат краще вписуються саме в об'єктну парадигму.

Суб'єктна парадигма в дослідженні природи психічного фіксує увагу на різних суперечностях, фундаментальною з-поміж яких є та, що існує між психікою, її суб'єктивним ядром і тим, що у психології зазвичай позначається терміном «Я».

Аби щойно використане «зазвичай» не заважало подальшому рухові нашої думки, звернемося до цілком психологічного тлумачення категорії суб'єкта, запропонованого відомим філософом В. О. Лекторським: «Для сучасної філософії суб'єкт – це насамперед конкретний тілесний індивід, який існує у просторі та часі, включений у певну культуру, має біографію, перебуває в комунікативних стосунках з іншими людьми. Безпосередньо внутрішньо по відношенню до індивіда суб'єкт виступає як Я».

Наведене визначення не може не викликати спеціальний інтерес, а отже й відповідні запитання. Так, не зовсім зрозуміло, чим тут поняття «суб'єкт» відрізняється від понять «людина» чи «особистість». Проблематичним видається також останнє твердження, в якому суб'єктність ототожнюється з «яйністю», а не співвідноситься з нею.

Можна, звичайно, спробувати розвести поняття «суб'єкт» і поняття «Я» як такі, що означають одне й те саме, але на різних рівнях узагальнення: філософському та психологічному. Проте існують й інші міркування з цього приводу, а саме: пропонується – слідом за В. В. Зеньківським – поняттям «суб'єкт» позначати у психології центр інтеграції, регуляції, координації, функціонування, відтворення і розвитку системи психіки, центр цілеспрямованого використання людиною цих своїх ресурсів заради досягнення автентичного рівня індивідуального буття.

Узагальнюючи уявлення Е. Гуссерля про трансцендентного суб'єкта, К. Г. Юнга про Самість, того ж В. В. Зеньківського про

суб'єктний центр психічного, С. Л. Рубінштейна про суб'єктну сутність людини, реально помислити існування *власне людського суб'єктного ядра*, що робить принципово можливим становлення людини людиною, визначає можливість зародження й логіку розвитку психіки в онтогенезі, конститує становлення і розвиток нашого емпіричного «Я», надає йому, так би мовити, повноважень *суб'єктної інстанції*, енергетизує та встановлює онтологічні рамки, в межах яких «Я» може реалізовувати індивідуалізовані програми самоздійснення. «Я» – це форма відображення і актуалізації суб'єктності, спосіб виокремлення людською істотою себе з-поміж інших як автономного сутнього, здатного інтуїтивно відчувати й усвідомлювати свої онтичні інтереси, а також цілеспрямовано задовольняти їх, долаючи внутрішні та зовнішні перешкоди. У форматі «Я» суб'єктність існує, виявляється, актуалізується і набуває свого розвитку.

Подібна схема відношень між суб'єктною інстанцією та інстанцією «Я» лежить в основі чи не кожного з основних філософсько-психологічних учень.

Так, у психоаналізі З. Фрейда роль суб'єктної інстанції різним чином поділяється між *Ід*, *Его* і *Супер-Его*. В екзистенційній психології Ж.-П. Сартра – це «*Проект*», в онтопсихології А. Менегетті – «*Ін-сьо*» тощо. У даній праці ми керуємося таким поняттям, як «*субстанційні інтуїції суб'єктного ядра психіки*», намагаючись підкреслити *животворний* і *духотворний* характер цієї інстанції.

Очевидною, але від цього не менш загадковою є притаманна людині схильність позначати свої взаємини із власною психікою у суб'єкт-об'єктному форматі: «моя думка», «мої враження», «мій стан» і навіть «моя душа». Але якщо «Я» має психіку, душу як своє, то чим (чийм) є саме це «Я», з якої матерії воно зіткане і чи є воно завжди і в усьому власне моїм – таким, що презентує саме мене? Припустімо, що психіка вбирає в себе «Я» як свою частину. Тоді знову ж таки виникає питання про те, як частина може привласнювати ціле, яким чином я можу користуватися чи керувати психікою як своїм «органом». Тут не можна не згадати вчення З. Фрейда і А. Фрейд про інстанцію «Я». Схоже, фундатори психо-

аналізу не були певні в тому, що «Я» «має» психіку в усіх відношеннях як «свою», звертаючи увагу на його залежність від потягів несвідомого.

Означена суперечність між інстанціями, що позначаються термінами «суб'єкт» і «Я», може набувати різних змістів і форм. Так, у сучасній психології трапляються навіть протилежні парадигмальні версії щодо походження інстанції «Я». Згідно з однією, вона постає і формується у процесі розвитку психіки. За іншою версією, ця інстанція є генетично первинною, а відтак вона визначає, конститує функціональну структуру, процеси становлення й розвитку психіки. Проте таку позицію і такі міркування про власну психіку може дозволити собі не будь-яке «Я», а таке, що вирізняється розвиненою здатністю до психологічної рефлексії. Що ж до «Я» пересічного індивіда, то воно може бути просто вражене, коли дізнається про те, що має «психіку», і йому доведеться довго пояснювати, що мова йде не про якусь хворобу, а про утворення цілком природне для живої істоти її рівня.

Тобто це – особливий різновид суперечностей, коли «Я» може користуватися своєю психікою як засобом, але не усвідомлювати цього, а відтак – не ставати справжнім суб'єктом своєї психіки, відповідальним за її формування, корекцію, розвиток, за її збереження і збагачення. У цьому плані цікавим є зауваження К. О. Абульханової: «Слід виявити, як це індивід стає одночасно суб'єктом психічної діяльності, яка його якість як суб'єкта його життєдіяльності перетворює його на суб'єкта психічної діяльності – цієї цілком специфічної, якісно визначеної форми активності».

Якщо спробувати узагальнити наявні думки з цього приводу, то перевага віддається наступній з них: суб'єктність нутриться у глибинах нашого «Я» і становить його сутнісне ядро, біосоціопсихогенетичну основу формування та розвитку таких базових людських утворень, як особистість, індивідуальність тощо. Це той внутрішній інтенційно-потенційний стрижень, який дозволяє індивідові користатися унікальною можливістю, наданою йому природою і суспільством, – увійти у взаємодію з ними і відтак ствердитися в онтичному статусі людини.

Психологічні критерії суб'єктності

Терміни «суб'єкт» і «об'єкт» за своїм походженням є філософськими абстракціями, що узагальнюють різноманітні поняття про людину і світ. Водночас ці категорії в їхній суперечливій єдності фіксують сутнісну ознаку людини – її саморух від об'єктного (необхідність) до суб'єктного (свобода) способу буття у напрямку розширення можливостей творення світу і себе в цьому світі. Спроба подальшої філософської конкретизації цієї сутнісної основи людського буття викликає образ *духу* як носія інтенцій і потенцій самопізнання та саморозгортання, здійснюваних через вільне світотворення. Наступною з необхідністю має бути згадана категорія *душі* – як інстанції, що дозволяє втіленому духові автентично самоактуалізовуватися.*

Подальші сутнісні конкретизації потребують уже не суто філософських, а власне філософсько-психологічних категорій, таких як внутрішнє і зовнішнє, свідомість і діяльність, самість і особистість, індивідуальність і соціальність, зміст і смисл тощо.

Проте аби не занурюватись у дискусію щодо співвідношення філософського і психологічного тлумачень категорії «суб'єкт», зазначимо цілковиту можливість застосування цієї категорії у психології, сфера дослідницьких інтересів якої виходить далеко за межі уявлень про умовні рефлексії, вищі психічні функції та механізми діяльності. Сучасна психологія визнає для себе актуальним проникнення в сутнісні глибини буття конкретної емпіричної людської істоти, у світ її значущих переживань, цінностей і смислів. Тому у психології визнано доцільним доповнити й поглибити визначення людини як особистості та індивідуальності такою її суттєвою характеристикою, як *суб'єктність*. Бути суб'єктом у психологічному розумінні – означає насамперед виявляти внутрішню активність, бути причиною власних дій і вчинків, автором своїх життєвих проєктів та їх утілювачем.

*Цікаво провести гендерно-суб'єктну паралель між наведеним функціональним зв'язком духу та душі, з одного боку, і релігійними уявленнями про розподіл місій, що існує між Богом Отцем і Софією – Премудрістю Божою, з іншого. Чому Творець пов'яже втілення свого промислу із Софією, а Дух Святий як його іпостась – із «Психеєю»? Над цим науці про душу, напевно, варто замислитись.

Цікавою у цьому сенсі є спроба О. Б. Старовойтенко скласти перелік «суб'єктотворчих умов», тобто умов, за яких можна визнати факт наявності чи відсутності ознак суб'єктності в конкретного індивіда. Це, зокрема, «відповідність зовнішніх умов життя людини мисленнєвій моделі їх використання і зміни»; «включення індивіда в діяльність із наміром завершити її з таким результатом, який за своїми якостями перевершує все, що було здійснено ним раніше»; «конструктивне розв'язання суперечностей життєдіяльності у такий спосіб, за якого зберігається почуття Я-влади над діями»; «реалізація діяльності на такому рівні напруження сил, коли переживання повноти самореалізації не гаситься втомою і виснаженням» тощо.*

На нашу думку, слід розрізняти інструментальні та змістові психологічні критерії суб'єктності. До *інструментальних* належать ті, що визначають психологічну спроможність людини до різного роду і різних рівнів діяльності, тобто систему психологічних здібностей до цілепокладання, віднайдення засобів, прийняття рішень, їх виконання, оцінки виконаного та закріплення у досвіді результатів і способів діяльності. До *змістових* психологічних критеріїв віднесемо насамперед інтенцію та потенцію до ініціативного і творчого конституювання буття й самобуття, спроможність самостояння і конструктивного включення у систему зв'язків з іншими носіями суб'єктності, довіллям у цілому.

Певну проблемність у з'ясуванні психологічних критеріїв суб'єктності породжують спроби використання категорії «суб'єкт» для характеристики різноманітних спільнот. Так, у працях А. В. Брушлинського в якості головного суб'єктного утворення розглядається людство. При цьому всі інші суб'єкти – групові, індивідуальні – набувають значення похідних. Б. Ф. Поршнев, досліджуючи історію розвитку людини і людства, доходить висновку, що первинним власне людським суб'єктом утворенням виступає праспільність «Ми», якій окремі індивіди були психологічно підпорядковані. О. А. Донченко з позицій фрактального підходу і своєрідного уявлення про природу психічного розглядає суб'єктність як утілений дух і наділяє її спроможністю впливу на індивідуальний психофрактал – душу.

* Старовойтенко Е.Б. Введение в гуманитарную психологию. Киев, 1996. С. 53–54.

Як зазначалося, деякі дослідники дотримуються думки, що розвиток суб'єктності відбувається у напрямку від суспільної, групової до індивідуальної, і, мовляв, сьогодні якраз і настає час остаточного такого перетворення, коли індивід стає незалежним від суспільства.

Отже, визначення психологічних критеріїв суб'єктності значною мірою залежить від розуміння сутності цієї категорії та можливості її застосування відносно різних носіїв активності – індивіда, соціальної групи, соціуму в цілому. Не відкидаючи правомірності застосування категорії «суб'єкт» (особливо враховуючи її філософський фундамент) для інтерпретації проявів активності різними її носіями, вважаємо все-таки необхідним застерегти від різного роду редуцій. Тобто у кожному конкретному випадку слід визначитися, що саме мислиться як ціле, як основна цінність і мета, а що – як його частина, засіб чи умова.*

Тут можуть виявлятися не тільки маніпулятивні моменти, але й крайнощі, притаманні соціальноорієнтованому та індивідуальноорієнтованому підходам, а також спроби знівелювати відмінності, що існують між ними, шляхом урівноваження.

Так, якщо дослідник покладає суспільство чи окрему спільноту автономним, самопричиново діючим цілим, розглядає «соціальний організм» як самодостатній, визначаючи особистість лише його складовим елементом, цілком логічно говорити про відповідні специфічні суб'єктні ознаки такого соціального утворення. У цьому контексті дістали поширення уявлення про групового чи колективного суб'єкта і про відповідні соціально-психологічні критерії суб'єктності (суспільна свідомість, дух народу, колективна воля чи воля партії, ціннісноорієнтаційна єдність організації, феномен «Ми» тощо).

У протилежному випадку конкретна особа, особистість, індивідуальність розглядається як тотальна цілісність, самодостатнє автономне сутне, для якого соціум є тільки умовою її саморозвитку

* У стосунках індивіда і спільноти, до якої він належить, завжди існує така парадоксальна ситуація, коли спільнота говорить суб'єктові: в тебе є свобода вибору, але лише за умови, що ти зробиш правильний вибір. Наприклад, ти вільний давати «правильну» клятву, приймати «правильну» присягу тощо. Якщо ж ти зробиш хибний вибір, то взагалі втратиш свободу вибору.

та самоздійснення. Зрозуміло, що в цьому разі абсолютизується індивідуальна суб'єктність і пропонуються відповідні психологічні критерії її оцінювання.

Третя парадигмальна модель намагається примирити дві попередні, відшуковуючи силу, яка стоїть і над людиною, і над суспільством (Світ ідей, Бог, Логос, Всесвітній розум, психологічне поле тощо), яка і переймає на себе роль основного суб'єкта. Тут основним критерієм «суб'єктності» виступає здатність злитися у думках і почуттях, мотивах і діях із трансцендентною силою, зрозуміти промисел Божий і таким чином досягнути гармонії та злагоди із самим собою достеменним.

Існують, як зазначалося, й інші підходи, в яких категорія суб'єкта взагалі видаляється з теоретично-методологічних пояснювальних схем або ж визнається «смерть суб'єкта» – як у постструктуралістів. Проте і тут варто уточнювати зміст, який вкладається в цю категорію, і враховувати загальну світоглядну позицію авторів подібних заяв і підходів.

Тобто мова йде про розбіжність у тлумаченні феномена суб'єктності, про опосередкованість цього тлумачення тією чи іншою парадигмальною установкою, а також про відносність розуміння самої цієї категорії, яка може набувати різних значень і функцій залежно від мети і завдань психологічного дослідження.

Так, наприклад, можна визнавати фундаментальну залежність індивідуального від суспільного, але при цьому ставити собі за мету дослідити ті, хай порівняно мізерні, суб'єктні інтенції та потенції, що мають бути притаманні окремій людській особині і без яких вона просто неспроможна стати людиною – навіть у найкращому соціокультурному оточенні та із застосуванням найефективніших методів соціалізувального впливу. Тут основними психологічними критеріями виступають її власна онтична зацікавленість у саморозвитку і здатність до самотворення, спроможність вийти за межі передвизначеного, іззовні детермінованого тощо.

Кожна з відомих у психології парадигм має свої переваги, але має і свої обмеження. Тому логічно поставити питання про те, наскільки суб'єктна психологічна парадигма задовольняє критерії необхідності й достатності.

Зважаючи на зміст наступного підзаголовка, можна зрозуміти, що переваги й дефіцити суб'єктності розглядатимуться з позицій учинкового підходу. І немає підстав зволікати з припущенням про те, що *саме поєднання суб'єктності з учинковістю відкриває можливості формування нової парадигми, яка більшою мірою задовольнятиме потреби сучасної психології*. Отже, розглянемо ці можливості та спробуємо обґрунтувати справедливість такого припущення. Проте розпочати варто з визначення основних положень учинкового підходу.

Онтопсихологія вчинковості

Рухаючись від елементарної чутливості, найпростіших сенсомоторних реакцій до вищих проявів духовності, ми не зможемо змалювати цілісний портрет психічного без онтологічної категорії, яка б дозволила інтегрувати, або, висловлюючись філософською мовою, «зняти» в собі все те, що ми позначаємо поняттям психічної реальності.

Фундаментальну теоретично-методологічну роботу в цьому напрямку здійснив видатний український психолог В. А. Роменець. Результатом її стало вчення про вчинок – «живий осередок», який цілком вбирає в себе всі без винятку суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях. Ось як звучать основні положення, що становлять підґрунтя філософсько-психологічної теорії вчинку В. А. Роменця:

- буття у своїй сутності розкривається як «усезагальний вчинок», відносно якого і людина, і сам «великий світ» виявляються у певному розумінні залежними феноменами;
- у вчинку як «узловому осередку буття» знаходить прояв активна творча взаємодія людини і світу;
- вчинок є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності;
- вчинок у його повноцінному вираженні завжди буде водночас і акцією духовного розвитку індивіда, і творенням моральних цінностей;
- вчинок є істинною, справжньою творчістю нових форм, якостей психічного;

- розкрити механізм учинку – це те саме, що й розкрити творчий механізм психічного розвитку.

Які ж аргументи дозволяють вважати вчинок «живим осередком» психічного життя – у широкому розумінні цього слова?

Останнім часом психологічному дослідженню вчинку приділяється дедалі більше уваги, але й досі багато хто розглядає його як один із різновидів рефлекторної, реактивної, стереотипної дії або лише як зовнішній прояв внутрішньої душевно-духовної активності людини, тобто «поведінково».

Представники наукової школи О. М. Леонтьєва визначають учинок як полімотивовану дію, феномен, що виникає тоді, коли один мотив позитивний, а другий – негативний. Тобто як дію, пов'язану одразу з двома мотивами, яка слугує кроком у напрямку до одного з них і водночас кроком від другого; через це вона є конфліктною.

Українська школа психології вчинку, започаткована В. А. Роменцем, акцентує увагу на визначенні вчинків не стільки як культурно-історичних зразків (стереотипів) поведінки, що мають бути засвоєні індивідом, скільки як неповторних, творчих, відповідальних, соціально спрямованих актів, здійснюючи які людина реалізує свою сутнісну міць, зростає як непересічна вільна особистість і неповторна індивідуальність.

Учинок на відміну від інших проявів активності (дія, діяльність) репрезентує людину цілісно, «монадно», як мікрокосм і тому цілком може бути віднесений до метаісторичних «феноменів вічності» (М. О. Бердяєв). Учинкове закладене в людині на рівні архетипного, фрактального. Людина природно приречена вчиняти, щоб бути людиною. У цьому її онтичний хрест і онтична перспектива.

Учинок – вікно у сутнісний світ. Він є носієм ейдетичної енергії – пробуджувальної, життєдайної, магнетичної. Що менша відстань між попереднім і наступним учинком, то більше життя людини перетворюється на суцільний чин, на «життя як учинок» (М. М. Бахтін). Джерело вчинковості – суперечність між буттям і небуттям, добром і злом, істинним і неістинним, прекрасним і потворним, між сутністю та існуванням.

Рефлексуючи щодо своєї істинної сутності та порівнюючи з нею своє існування, «Я» фіксує в собі суперечність. Процес подо-

лання цієї суперечності може розгортатись у двох протилежних напрямках. Перший – це шлях знецінення сутності людського життя (і тоді вчинок перетворюється на злочин проти людини, а отже проти самого себе). Другий – це шлях підтягування себе до тієї позначки, на якій викарбувано: «Рівень власне людського буття». Оскільки ж із кожним учинковим кроком людини уперед і вгору така позначка піднімається чимдалі вище, цей нескінченний процес є суцільним рухом самоперевершення (П. Тілліх).

Під тиском обставин, за рахунок власної фізичної та психічної сили або керуючись міркуваннями вигоди, людина може до сить продуктивно і креативно працювати. Але вона принципово неспроможна вчиняти під тиском зовнішніх стимулів. Хіба що у випадку протидії умовам та обставинам, які її не влаштовують.

Хто ж виступає суб'єктом учинку? Адже чомусь ми не кажемо: «мій учинок», як і «мій подвиг». Проте цілком звично зізнаємось: «Я вчинив неправильно, негідно». У чому тут проблема?

Річ у тім, що вчинкове – як сутнісне, сакральне – не можна презентувати, оприлюднювати, озвучувати від свого імені. Вчинок може бути – чи не бути, його можна здійснити, але не можна привласнити і мати як «мій проект» чи «мій здобуток». Як «означений» мною він умирає – і насамперед для мене. Те саме відбувається з лідерством, авторством, творчістю, суб'єктністю, геройством. Їхнім позначальником та оцінювачем може бути інша людина, а точніше соціальна група, суспільство, людство. Напевно, архетипне краще бачиться на відстані і збоку. «Я» може лише констатувати, що «зробило все від нього залежне», що «не могло вдіяти інакше».

Але як можна вчиняти, не цілепокладаючи саме вчинку, здійснювати героїчний подвиг, не жадаючи і не прагнучи саме його? Можливо, вчинкове слід розглядати лише як випадкове, стихійне й неочікуване для самої людини, що вчиняє? Ці непрості запитання також потребують відповіді.

Насамперед слід зауважити, що іменник «учинок» і дієслово «вчиняти» у побутовій мові можуть набувати різних значень – від поведінкової реакції на подразник і аж до рівня усвідомлюваного героїчного діяння. Ми можемо міркувати собі «як краще вчинити»

в тій чи тій ситуації, але при цьому не виходити за межі поняття «подіяти» і врешті-решт не здійснити власне вчинок. Проте якщо ситуація набуває критичного, небезпечного, доленосного характеру, зачіпає інтереси значущих людей, мій вибір моєї поведінки набуватиме дедалі більшої сутнісно-сміслової ваги і відповідальності. При цьому цілком імовірно, що дії людини, яка свідомо ризикує своїм статусом, кар'єрою, здоров'ям чи навіть життям заради інших, можуть нею усвідомлюватися саме як дії вчинкові чи героїчні. Тому логічно зробити висновок про те, що людина у принципі може бути внутрішньо готовою до героїчного вчинку, звиятного подвигу, прагнути його, але в конкретній ситуації ця інтенція має відступати на другий план, набувати конкретних форм, не обтяжених мотивацією типу «учинок заради слави», «учинок заради грошей» або «учинок заради вчинку». Вчиняти для людини – означає бути, а не мати, і тому вчинок у принципі не підлягає плануванню і не може здійснюватися «заради» чогось. Лише в ім'я чогось.

Онтична місія людини – творити новий світ і себе в цьому світі. Те, наскільки їй вдається стверджуватися в авторській, суб'єктній ролі діяча, творця, моральної істоти, і визначається категорією «вчинок». Проте для того, щоб дія стала вчинком, вона має не тільки відповідати згаданим критеріям, а й бути відповідним чином позначеною, оціненою і визнаною. Оскільки вчинок, як правило, – це дія всупереч умовам, обставинам, традиціям, звичкам тощо, широкий загал може оцінювати її як щось неприйнятне або навіть злочинне. І лише по певному часі суспільна думка може змінити свій знак на протилежний. Тому доля вчинку залежить від багатьох факторів: від того, наскільки він дійсно відповідає вимогам часу і викликам історії; від того, наскільки конкретне суспільство чи певна соціальна група готові його визнати саме як учинок; а також від оцінки, яку цій своїй дії дає сама людина. Тобто вчинок від інших форм активності відрізняється *високим психосоціальним потенціалом*.

Важливо зазначити те, що вчинок являє собою душевне і духовне діяння. При цьому «душа» вчинку виявляється насамперед у високоморальному, відповідальному, особистісному ставленні людини до світу, інших людей і до самої себе, а «дух» учинку – в його справжній суб'єктності, авторстві й відповідальності.

Онтопсихологічна характеристика вчинку розкривається В. А. Роменцем через аналіз його структури, яку утворюють *ситуація, мотивація, дія і післядія*.*

Заглибившись у зміст учення про вчинок, нескладно дійти висновку, що в ньому, як справедливо зазначав В. А. Роменець, у концентрованому вигляді зосереджений і представлений увесь психічний світ людини в його психофізичному і психофізіологічному, індивідуальному і соціальному, особистісному і суб'єктному, душевному і духовному вимірах.

***Ситуація** (драматична, трагічна, комічна, колізійна, ідеальна, фатальна, лірична, ігрова, пригодницька тощо) синтезує вищий рівень єдності динамізму середовища й людських пристрастей. У психологічному розумінні кожна ситуація може розглядатися як: 1) зовнішнє середовище, оточення, обставини, об'єктивні умови, у які доля «закинула» людину; 2) суб'єктивні обставини, які становлять внутрішній світ життя людини; 3) процес і результат трансценденції людини за межі об'єктивних та суб'єктивних обставин і перетворення їх в умови розгортання вчинку. Ситуація з'являється разом із появою значущості. Утвердження нової ситуації означає заперечення попередньої, але ситуація як така ніколи не зникає. Вона продовжує існувати, функціонально й змістовно підкоряючись логіці вчинку аж до його завершення та до моменту ініціювання наступного вчинкового акту.

Призначення **мотивації** полягає в тому, щоби перебороти конфліктність ситуації та прийняти рішення діяти певним чином. Процес боротьби мотивів може тяжіти до фаталізму – залежності від обставин – і до волюнтаризму – нехтуванню обставинами. Крім того, боротьбу мотивів можна розглядати як процес, що підпорядковується людині або ж відбувається мимовільно. Людина може «стати над обставинами», але такого роду панування пов'язується не з можливістю заміни об'єкту «диктатури» суб'єктною, а саме з можливістю індивідуалізації кожного вчинку.

Мотиваційні докази «за» і «проти» тривають доти, доки людина починає **діяти**. Разом із появою приводу завершується причинний ланцюг учинкової дії. Вчинок здійснюється. Екстаз учинкового самозабуття дає можливість людині вилетіти найтяжчі випробування й муки, які посилає їй доля. Особа, що здійснює вчинок, переборює інерцію стереотипів, розриває ланцюги рутинної повсякденності, відкриває шлях новим індивідуалізованим змістам і формам творчого освоєння світу.

Дія завершена, але вчинок не завершується. Істинний зміст вислову «По плодах їх пізнаєте їх» розкриває усвідомлення людиною наслідків своїх учинків для себе та інших. Здійснений учинок вичерпує лише один із безлічі варіантів реалізації людиною своїх сутнісних сил, а відтак перекреслює безліч інших можливих траєкторій її індивідуального буття. Саме тому кожний учинок на етапі **післядії** викликає в людини амбівалентні почуття, що стає психологічною підставою наступних учинків.

М. М. Бахтін, на ідеї якого стосовно природи й сутності вчинку завжди спирався В. А. Роменець, узагалі вважав, що навіть кожна конкретна думка людини з її змістом є її індивідуально-відповідальним учинком, одним з учинків, з яких складається усе її єдине й одиничне життя. Йому також належить вислів, що людина не може розраховувати на «алібі-у-бутті». Це означає, що кожний прояв внутрішнього, психічного життя, що охоплює і душевне, і духовне, має бути максимально наповнений усім тим, що є в людині найкращого, власне людського, і має бути обов'язково здійсненим.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок, що сучасна психологія не обмежується у своїх онтологічних поглядах на психічне лише уявленнями про функції, акти, процеси, стани та властивості, що забезпечують відображення дійсності чи регуляцію взаємодії людини з навколишнім світом. Своїм автентичним об'єктом вона має всі підстави вважати також усю ціннісну, змістово-смыслову і, власне, душевно-духовну сферу внутрішнього, індивідуально-психологічного життя людини як суспільної істоти, спроможної вивиситися над докільлям у статусі свідомого вільного суб'єкта, здатного на вчинок самоздійснення та саморозвитку, на перетворення світу за законами істини, краси, добра і любові.

Суб'єктне і вчинкове в їх поєднанні

Розглядаючи природу вчинку, ми наголошували, що саму його наявність, а також подальшу долю визначає не тільки, а іноді й не стільки сама людина, яка його здійснює. Тому логічно спробувати завершити відповідь на питання про суб'єкта, автора вчинку.

Начебто зрозуміло, що вчинок не відбувається сам по собі, хоч це твердження і не є загальноприйнятим. Мовляв, індивід – лише виконавець якоїсь надіндивідуальної, інтерсуб'єктивної волі, через його «конкретне Я» певний трансцендентний суб'єкт реалізує свої загальнолюдські домагання тощо. Якщо ж відстоювати позицію, згідно з якою вчиняє все-таки конкретний суб'єкт, необхідно буде з'ясувати, наскільки в цей учинок вкладені його власні сут-

нісні сили і чи не є це наслідком збігу обставин, результатом навіювання чи впливу якоїсь потойбічної сили.

Тут постає дещо своєрідне питання про співвідношення понять «учинок» і «суб'єкт учинку». Але якщо цього не зробити, виникає досить принципова проблема авторства: з кого питати, кому дякувати, кого вітати й прославляти за вчинене? Крім того, постає і друга, не менш серйозна проблема участі самої людини в її розвитку як душевно-духовної істоти.

Річ у тім, що суб'єктне не тотожне діяльнісному і вчинковому: воно *наддіяльнісне* і *надучинкове*. «... Суб'єкт як суб'єкт діяльності ніколи не може бути зведений до неї, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, в яких він об'єктивується. Тут намічається ще один аспект розуміння розвитку суб'єкта – поняття потенційного як притаманного суб'єктові, але ще не реалізованого в діяльності, з одного боку, і поняття потенційного як проблемного в дійсності, але ще не розкритого, не пізнаного суб'єктом, з іншого».* Суб'єктна інтенція несе в собі сутнісний код, індивідуальний проект людського буття, інтенцію і потенцію становлення людини людиною. Іншими словами, це своєрідне архетипне утворення, що містить заряджену життєвою енергією інформацію про те, що повинна хотіти і могла конкретна людська істота, аби жити й діяти автентично, відповідно до своєї людської природи і набувати розвитку у своїх власне людських якостях.

Однак бути суб'єктом – це не тільки хотіти і могли, але й самопричиново й відповідально діяти у напрямку реалізації своїх інтенцій і актуалізації своїх потенцій. Лише у процесі творчої самодіяльності людина як суб'єкт свого життя, зокрема психічного, душевно-духовного, формується, розвивається і виявляється (С. Л. Рубінштейн). Така творча самодіяльність може мати різний зміст, характер, різну спрямованість, а отже, різне значення для розвитку власне людського стрижня в людині. Ось чому М. М. Бахтін, С. Л. Ру-

*Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. Москва, 1989. С. 35.

бінштейн, В. А. Роменець звернулися до категорії вчинку як індивідуалізованої і водночас соціально зорієнтованої, відповідальної, насиченої глибоким етичним і естетичним змістом форми творчої активності людини.

Внутрішній зв'язок суб'єктності та вчинковості виявляється в тому, що людина-суб'єкт в іпостасях самості, «яйності», особистості, індивідуальності виступає енергетичним джерелом, носієм, автором і регулятором учинкової активності, рушійною силою її розвитку. Людина як суб'єкт несе особисту відповідальність за вчинене. Тут спостерігається така сама залежність, як між автором твору, процесом творення і його продуктом, за який автор несе відповідальність і після того, як зробив свою справу. Якщо рішення спрямоване до якогось завершального вчинку, писав Е. Гуссерль, то в модусі виконаності воно зберігає свою значущість: «я і надалі відповідаю за свій учинок».* Ж.-П.Сартр вимагав визнання абсолютної відповідальності людини за кожний її життєвий крок. У М. М. Бахтіна це прозвучало тезою про «не-алібі» людини у бутті.

Отже, якщо поняття «суб'єктність» несе в собі, з одного боку, наукове знання про сутнісний онтопсихологічний «проект» (Ж.-П. Сартр), «начерк» (М. Гайдеггер) автентичного людського буття, а з іншого – фіксує такі сутнісні ознаки людської активності, як автономність, самодостатність, цілісність, гармонійність, якщо воно зорієнтовує на пошук внутрішніх джерел та рушійних сил розвитку людської істоти, підкреслює її авторське право, спроможність починати причиновий ряд від самої себе, а відтак нести персональну відповідальність за вдієне і скоєне, то поняття «вчинковість» розкриває уявлення про індивідуально-неповторний, ціннісно-смысловий, культурно-особистісний вектори суб'єктної активності людини в їхньому сутнісному вимірі. Уявлення про вчинок надає визначенню людини як суб'єкта життєдіяльності, суб'єкта психічного життя необхідної та достатньої сутнісної конкретизації, оскільки наповнює індивідуальне природним для людини душевним і духовним змістом та смыслом. Цікавим тут видається міркуван-

*Гуссерль Э. Картезианские размышления. СПб., 1998. С. 147.

ня В. П. Зінченка про те, що «духовний шар свідомості» репрезентується нічим іншим, як здатністю людини до «вільної, відповідальної дії-вчинку», оскільки свідомість не тільки народжується у бутті, не тільки відображує, а отже, містить його в собі, але й «творює його».*

Отже, існує достатньо підстав, щоб визнати право на існування в сучасній психології суб'єктно-вчинкового підходу, перевагами якого може користуватися як фундаментальна, так і прикладна психологічна думка. Проте щоб реалізувати таку можливість, необхідно з позицій цього ж таки підходу спробувати сформулювати уявлення про предмет і метод психології.

Предмет психології у суб'єктно-вчинковому вимірі

Якщо психіка як об'єкт психологічного пізнання існує «відносно-безвідносно» до того, чи пізнаємо ми її, чи ні, то її предмет визначається, формулюється, «задається», зокрема, для того, щоб конституювати психологію як науку, щоб співвідносити результати досліджень, виконаних у межах різних підходів і наукових шкіл, щоб визначити дослідницьку позицію автора тощо (В. А. Мазілов). Але з огляду на які критерії психологія може «задавати» свій предмет?

Проведений аналіз історії проблеми, а також узагальнення наявних підходів уможливають висновок про те, що формулювання предмета психології має задовольняти критерій цілісності, реалізувати ідею руху до сутнісних глибин психічного, розкривати якісну своєрідність останнього, його онтичну відмінність від усього іншого, приховані в ньому потенційні можливості, а виходячи з усього цього – давати принципову відповідь на питання про сенс психологічного пізнання.

Які ж можливості психічного найбільшою мірою конституюють його онтичну своєрідність, відповідають її сутнісним характе-

*Зінченко В. П. Сознание как предмет и дело психологии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 229.

ристикам, головним життєвим цінностям і смислам, а відтак корелюють із відчуттям людиною автентичності свого буття?

Здійснений у цьому напрямі науковий пошук дозволяє стверджувати, що суб'єктність як фундаментальна характеристика психічного конститує насамперед *предметне поле* психологічної науки. «Донедавна, – зауважує К. О. Абульханова-Славська, – визначення специфіки ряду наук, формулювання їхніх предметів мало принципово безсуб'єктний характер: у них досліджувалося психічне, етичне, соціальне й т. д. Зовсім недавно в цих науках почали складатися поняття суб'єктів – суб'єкта соціальної дії, суб'єкта морально-етичних відносин, суб'єкта психічної діяльності».*

Ця думка знаходила і знаходить підтримку в інших дослідників. «В активні відношення з дійсністю вступає безпосередньо сам суб'єкт, а не окремі акти його психічної діяльності. Тому психологія має вивчати передусім суб'єкт», – зазначав Д. М. Узнадзе.**

Близькою є точка зору В. С. Біблера щодо принципу визначення предмета психології. По суті, вважає він, мова повинна йти не про психологію діяльності, а про «психологію суб'єкта психічної діяльності», оскільки предметом психології є не діяльність, а її принципова можливість, що розуміється як суб'єкт діяльності.***

Коли індивід консолідується як суб'єкт, він підсилює міць своєї дії, обставини підкоряються йому, а достоїнство волі іншим шляхом не приходиться, зазначав В. А. Роменець. Людина «сама себе створює, долаючи біологічний і соціальний фатум. Вона виражається в індивідуальному та історичному становленні, в життєвому й творчому шляху як суб'єкт індивідуального та історичного розвитку. Це і є головним предметом дослідження в сучасній психології»****

* Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. Москва, 1977. С. 91.

** Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961. С. 332.

*** Библер В. С. Понимание Л. С. Выготским внутренней речи и логика диалога (Еще раз о предмете психологии) // Методологические проблемы психологии личности. Москва, 1981. С. 23.

**** Роменець В. А. Історія психології. ХІХ – початок ХХ століття: Навч. посібник. Київ, 2007. С. 68.

«Психічна діяльність суб'єктивна, – писав Г. С. Костюк, – у тім відношенні, що вона належить діючому суб'єктові, ним здійснюється, є вираженням його життя, його своєрідним відношенням до навколишньої дійсності... Завдання психології полягає в тім, щоб переборюючи суб'єктивізм у тлумаченні психічного, розкривати об'єктивні закони суб'єктивного, перетворення об'єктивного в суб'єктивне, формування суб'єктивних сил людини і їхніх впливів через практику на об'єктивну дійсність».*

Однією з основних проблем, що розгортаються в історії психології, є проблема суб'єктності людини, тобто її можливостей управляти логікою своєї долі, можливостей взаємодії із силами зовнішнього світу (В. К. Шабельников).

Саме тому суб'єктне як фундаментальна характеристика психічного конститує сутнісне ядро предмета психології. «Введенням поняття суб'єкта психічної діяльності, – підкреслює К. О. Абульханова-Славська, – було здійснене приземлення предмета психології – психіки, що перед тим розумілася безсуб'єктно, гносеологічно до реальної онтологічної основи – індивіда, особистості, що розв'язує протиріччя життєдіяльності».** Саме тому А. В. Брушлинський запропонував визнати категорію суб'єкта за основу інтеграції, зближення різних напрямів і шкіл психології.

Нове знання про світ змінює не тільки когнітивну сферу, а й суб'єкта, що пізнає. Нове знання містить у собі також і те, що на його підставі може зробити суб'єкт не тільки з навколишніми предметами, а й із самим собою, зі своєю психікою. І не тільки може, але й повинен зробити сам особисто. Таке розуміння психічного має найближчий стосунок не тільки до проблематики породження психічних станів і образів, а й до ідеалу реалізації свідомого життя як цілого, а відтак – постановня людської особистості. Саме останнє і є *головним предметом та пояснювальним принципом психологічної науки*. Інакше може вийти так, що, за влучними словами В. П. Зінченка й М. К. Мамардашвілі, ми

*Костюк Г. С. Про предмет і завдання психології // Питання загальної психології. Київ, 1956. С. 39, 41.

**Абульханова-Славская К. А. Категория субъекта в современной психологии // Сучасна психологія у ціннісному вимірі: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 4.

навчимося розуміти у психіці все що завгодно, але перестанемо, на відміну від художників, письменників, давніх мудреців-афористів, розуміти людину.

Огляд думок щодо суб'єктної інтерпретації предмета психології логічно підсумувати визначенням Г. Гегеля: «Себе в собі визначаючий дух як суб'єкт для себе – предмет психології».*

Таке суб'єктне «приземлення» предмета психології, його сутнісна конкретизація певним чином розставляють усі крапки над «і». Тобто якщо об'єктом психологічної науки як суб'єкта пізнання покладається психічне життя в усіх його душевно-духовних проявах, то у визначенні її предмета варто рухатися не стільки вишир, ризикуючи, зрештою, ототожнити цей предмет з об'єктом, скільки поринати в сутнісні глибини, аби виявити там нові можливості психічного і нові аргументи на користь його якісної визначеності, онтичної самотності й природної включеності у світ. Іншими словами, предмет психології за сутнісно-смислового підходу формується шляхом конкретизації уявлення про вищу, граничну онтичну характеристику психічного, якою мислиться властива людині реальна можливість доростати у своєму розвитку як «психічного суб'єкта» (А. Пфендер) до рівня суб'єкта психічної, душевно-духовної життєдіяльності, здатного не тільки віддзеркалювати, не тільки регулювати, орієнтувати й управляти, але й творити із себе світ сутнього і себе в цьому світі.

Процес визначення предметного ядра психології не може обмежуватися лише його декларуванням: він із необхідністю передбачає «предметну» інтерпретацію – перевірку на загальність, сутнісність, аксіологічність і самодостатність. Тобто якщо предмет психології сутнісно конкретизується і конститується поняттєвою конструкцією «суб'єкт психічної активності, здатний до вчинку», то ця конструкція має задовольняти вимоги системної інтерпретації «основних варіацій на тему» предмета психологічної науки в цілому. Крім того, слід припустити, що предмет психології в його історичній логіці визначень (від класичної через некласичну до постнекласичної) повинен дедалі більше наближатися до постулатів

*Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т.1: Наука логики. Москва, 1974. С. 38.

суб'єктно-вчинкової парадигми, в якій знімаються різного роду часткові моделі предметних дефініцій у їхній суперечливій взаємобумовленості.

Тож якщо взяти за основу психологічне уявлення про функціональну структуру суб'єктності та вчинковості, наявна сукупність визначень предмета психології може бути представлена таким чином.

1. Перша предметна модель інтегрує напрями сутнісної конкретизації предмета психології, спільною для яких є орієнтація на *інтенційну парадигму*. Центральними, ядерними онтопсихічними утвореннями тут визнаються джерела і рушійні сили, що визначають функціональну динаміку та розвиток системи психіки. У межах цієї моделі здійснюються дослідження інтенційної активності, неусвідомлюваних потягів та усвідомлюваних прагнень, домінуючих тенденцій, потреб, інтересів, мотивів, процесів цілеутворення і цілепокладання у їхній генезі тощо.

2. Друга предметна модель конститується на засадах виділення – як системотворчого – узагальненого уявлення про *інструментальний потенціал*, тобто принципи, способи, засоби, механізми психічної активності. Цією моделлю об'єднуються дослідження задатків, здатностей і здібностей, механізмів творчості, проявів обдарованості, талановитості, геніальності, вищих психічних функцій у їхньому становленні й розвитку як специфічних психологічних засобів, що забезпечують реалізацію інтенцій.

3. Третя предметна модель поєднує наукові уявлення про психіку як процес трансформації безлічі можливих варіантів у той єдиний оптимальний варіант психічної активності, що відповідає внутрішнім і зовнішнім критеріям індивідуального буття людини й дає змогу розв'язати суперечності її існування. Тут інтегруються дослідження механізмів *формування намірів, диспозицій, настановлень*, а також *прийняття рішень* з приводу їх реалізації в динамічних і суперечливих умовах внутрішнього та зовнішнього середовищ.

4. Четверта предметна модель концентрує в собі типовий для ряду напрямів психології пізнавальний інтерес до вивчення процесів *об'єктивізації суб'єктивного* у формах практичної діяльності,

поведінки тощо. Тут науковий пошук орієнтується на з'ясування залежності між внутрішніми та зовнішніми формами психічної активності, спрямовується на дослідження закономірностей і механізмів актуалізації інтенцій, потенцій, диспозицій, настановлень, а також успішності, ефективності, продуктивності, точності, своєчасності, обов'язковості виконання прийнятих рішень.

5. П'ята модель узагальнює ті напрями психологічної науки, в яких центральне місце відводиться феноменові зворотного зв'язку між тим, що цілепокладається, і тим, що досягається. Сутнісна конкретизація предмета психології тут здійснюється шляхом утвердження *рефлексивного підходу*. Цей модельний блок репрезентують дослідження феноменів самопізнання, самосвідомості, самооцінювання, інтроспекції, ретроспекції тощо.

6. Головна особливість шостої предметної моделі полягає у переважній орієнтації деяких науковопсихологічних шкіл на дослідження такого феномена, як *психологічний досвід*. Сутність цього феномена становить експірієнтальна активність – спроможність людського індивіда накопичувати, утримувати, трансформувати і відтворювати досвід психічного життя, інтегрувати досвід свідомої та несвідомої сфер психіки тощо.

7. Сьома предметна модель завдячує своїм виникненням екзистенційній психології. Самоцінність для людини її психічного, душевно-духовного життя, можливість індивідуалізованого *психічного розвитку*, вільного вияву психічної активності визнаються тими психологічними утвореннями, які мають конституювати предметне ядро психологічнонаукового пізнання.

Наведений перелік моделей визначення предмета психології інтегрується у систему на основі уявлення про людину як цілісного суб'єкта психічного життя, здатного самостійно і креативно визначати цілі та напрямки своєї активності, відповідально вибирати або створювати потрібні для їх реалізації засоби, самостійно приймати рішення, виявляти наполегливість і сумлінність у їх виконанні, критично оцінювати свої здобутки, накопичувати отримуваний досвід і вибудовувати на його основі нові стратегії подальшого життєздійснення.

Шляхом сутнісної конкретизації загального предмета психологічної науки формувалися й розвивалися основні її напрями: психологія спонукальних сил, психологія вищих психічних функцій і механізмів, психологія вибору, поведінкова психологія, рефлексивна психологія, психологія досвіду, психологія розвитку та ін.

Розглянута система не вичерпує всіх можливих варіантів визначення предмета психології. На спеціальне дослідження заслуговує проблема міжпредметних зв'язків і впливів, прикладом чого можуть виступити екзистенційно-феноменологічна і екзистенційно-психоаналітична течії в сучасній психології. У цьому контексті також потребують уваги ті трансформації, що відбуваються всередині найбільш відомих їхніх напрямів. Мова йде, зокрема, про неофройдистське, необиґевіористське, неомарксистське тлумачення предмета психології, які суттєво відрізняються від його ортодоксальних визначень.

Подальша сутнісна конкретизація предмета психологічної науки на основі суб'єктно-вчинкового підходу передбачає уточнення і, можливо навіть, перегляд того, як формують свій предмет різні галузі психологічного знання. Наприклад, *педагогічна психологія* має мислитись як наука про визначення і створення оптимальних навчально-виховних умов та можливостей, необхідних і достатніх для розвитку й реалізації інтенцій та потенцій конкретної дитини як суб'єкта психічного життя, здатного до вчинку. Предмет *соціальної психології* покликаний орієнтувати її на дослідження закономірностей і механізмів, а також умов, що забезпечують можливість самоактуалізації, самоствердження і саморозвитку людини як суспільної істоти. Предметне ядро *історії психології* можна визначити як процес історичного сходження людини як суб'єкта (носія і творця) психіки до розуміння своєї вчинкової природи, сутності, місця і місії у бутті. Не випадково В. Дільтей наполягав на тому, що в самій людині слід шукати ту єдність, за допомогою якої ми вимірюємо «хід духовного руху», і що «природна одиниця наочного виміру історії духовних рухів дана самим плином людського життя».*

* Див.: Дільтей В. Литературные архивы и их значение для изучения истории философии // Вопр. философии. 1995. № 5. С. 124, 136.

Подібного роду довизначення можна здійснити й стосовно предмета інших галузей психологічного знання. Проте існує ще одна важлива проблема, без вирішення якої уявлення про предмет психології залишиться неповним, однобічним, таким, що не охоплює сутність і не розкриває якісну своєрідність психічного.

Як зазначалося, найбільш виразною тенденцією розвитку психологічного пізнання від класичних, некласичних до постнекласичних його форматів слід вважати «розширення імперативу суб'єктності» аж до «імперативу екзистенційної суб'єктності», завдяки чому, мовляв, відбувається остаточна руйнація класичного ідеалу ціннісно-нейтрального дослідження.*

Власне, не можна не погодитися, що кожний наступний крок у пізнанні психічного супроводжувався нарощуванням суб'єктних інтенцій і потенцій психологічної науки як його суб'єкта. Так, на перших етапах (класичному і некласичному) цілком зрозумілою була предметна установка на з'ясування природи психічного як такого і можливостей його пізнання. Розробка на основі накопичених знань різного роду технологій, які дозволяли людині не тільки відновлювати, а й успішно реалізовувати свої психічні, душевно-духовні ресурси, створила передумови для наступного витка у розвитку психології як суб'єкта пізнання. Психологія відчула в собі нові сили для того, щоб не лише відтворювати те, що вже існує, а й розробляти проекти нових форм і рівнів психічного життя (В. В. Рубцов), запровадження яких відповідало б системі цінностей і смислів та розширювало можливості автентичного буття емпіричного носія психіки.

«У постнекласичній науці, що виростає на базі тих суперечностей, які накопичила некласична наука, і ще більше на базі тих знахідок і відкриттів, які їй вдалося зробити, вибудовується нова лінія пошуку здогадок про функції (читай: можливості. – *Авт.*) психіки... тепер це вже не питання про те, що робить психіка замість людини, не питання про те, що робить психіка з людиною, це питання про те, що робить людина і яка психіка їй потрібна, аби вона могла робити свою справу».**

* *Теплых Д. А.* Концепции предметности психологии в контексте научной рациональности // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 95.

** *Див.: Клочко В. Е.* Закономерности движения психологического познания и проблема метода науки // МИП. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 5–19.

Постнекласична парадигма обмежує абстрактну теоретизацію, вивільнюючи місце для живого психічного життя, про що, зокрема, говорить А. А. Пузирей, розрізняючи дві концепції інтерпретації сутнього як: 1) «розуміння секрету», що знищує «таємницю» буття шляхом раціонального зведення невідомого до вже відомого; 2) «розуміння таємниці», яке вивільнює «топос» – «правду нашого життя», де «може відбутися, здійснитися подія свободи», тобто вчинок.*

Суб'єктно-вчинковий підхід до визначення предмета психології враховує зазначену вище тенденцію до «розширення імперативу суб'єктності» та практичної спрямованості у пізнанні психічного. Водночас залишається питання про те, *до якої межі може й повинно простягатися таке розширення*. Адже суб'єктність, застосована у надмірних дозах чи неадекватних формах, може стати причиною негативних наслідків – тим більше коли мова йде про конструювання й запровадження якісно нових, «рукотворних» зразків психічного життя.

Отож як суб'єкт пізнання психологія має:

- утримуватися (хоч як це парадоксально) від суб'єктивізму;
- враховувати залежність картини психіки від того, з яких методологічних позицій і за допомогою яких методів вона вибудовувалася;
- зважати на те, що результати пізнання певною мірою залежать від мотивації, з якою здійснюється пізнання психічного;
- спрямовувати пізнання на розкриття ще не відомих можливостей психічного;
- проектувати й запроваджувати якісно нові, невідомі природі зразки психічного життя;
- вдосконалювати та розвивати свої суб'єктні пізнавально-перетворювальні сили;
- нарощувати мотивацію суб'єктності у пізнанні психічного світу.

* Див.: Пузирей А. А. Манипулирование и майевтика: две парадигмы психотехники // Вопр. методологии. 1977. № 4. С. 148–164.

Що тут може непокоїти? Зокрема й насамперед – питання мотивації та ціннісно-сислової орієнтації психологічного пізнання.

Одна справа, якщо науковий пошук мотивується чистою допитливістю, коли дослідника цікавить психіка як така. Інша річ, якщо головний пізнавальний мотив формується навколо думки про необхідність відстоювання психологією статусу самостійної науки або ж навколо інших цінностей престижного чи економічного характеру. Обом типам мотивації може протистояти третій, який складається, так би мовити, з двох підтипів. Перший з них притаманний тим напрямам психології, які здійснюють пізнання конкретного психічного життя з метою відновлення його кондицій (це, наприклад, традиційний психоаналіз). Другий підтип більш властивий гуманістичній психології. Тут головний мотив пізнання психічного, крім іншого, передбачає його вдосконалення і розвиток. В останньому варіанті помітно відступають на задній план мотиви пізнання заради пізнання, а також різного роду зовнішні мотиви. Проте постає інша проблема – ціннісно-сислових орієнтирів і морально-правових критеріїв наукового експериментування із психічним. Так, навряд чи сьогодні можна отримати зрозумілу й переконливу відповідь на питання про те, чи змінюються внаслідок пізнавально-практичної діяльності психолога (психотерапевта) Я-ідентичність, психологічний профіль особистості, індивідуальності його клієнта і наскільки це допустимо з морально-психологічної та правової точок зору.

Звертання до феномена вчинку (у розумінні М. М. Бахтіна і В. А. Роменця) якраз і передбачає надання суб'єктній активності психологічної науки гуманістичної ціннісно-сислової спрямованості, а також робить її відповідальною за наслідки пізнавально-перетворювальної діяльності. Тобто суб'єктно-вчинковий підхід долає ціннісно-нейтральне ставлення психології до процесу й результату психологічного пізнання – але лише як єдино можливе: ідея об'єктивного, істинного знання про психічне не відкидається. Разом із тим робиться наголос на ціннісно-сисловому аспекті пізнання, можливості й доцільності запровадження його результатів

у практику, а отже, на відповідальності психологічної науки за наслідки її діяльності – головню перед емпіричним носієм психіки з його правом на індивідуальність.

Визначення предмета психології з позицій суб'єктно-вчинкового підходу потребує і відповіді на питання про те, як бути в даному випадку з позалюдськими формами психічного життя.

Дійсно, жодний носій психічного, крім людини, не здатний дійти у своєму розвитку до рівня свідомої суб'єктно-вчинкової активності. Проте слід зауважити, що людські суб'єктність і вчинковість виникли не на порожньому місці, а пройшли у своєму розвитку тривалий і далеко не простий історичний шлях. Саме тому початкові, простіші форми їхнього прояву, що постійно ускладнювалися, широко представлені у природному світі: зокрема у відстоюванні будь-якою живою істотою своєї автономності, права на індивідуальність, на «місце під сонцем», а також у проявах самопожертви, ціною чого нерідко виступає саме життя.

Так, не може не вражати те, як у тваринному світі розв'язуються проблеми існування індивіда і роду. Помічено, що коли для морських велетнів – китів – у місцях їхнього мешкання не вистачає їжі, певна їх частина викидається на берег і гине, аби зберегти життя іншим. До такої ж самопожертви вдаються й сухопутні тварини – антилопи. Якщо їхня популяція починає перевершувати можливості прогодування стада, то «зайва» його частина добровільно кидається у прірву. Нас по-справжньому дивують випадки, коли дельфіни рятують потопуючих, коли якась бідолашна птаха б'ється до смерті з хижим звіром, захищаючи своїх пташенят, коли пес, якого господарі не взяли із собою в літак, кілька років чекає їхнього повернення на аеродромі...

Зрозуміло, що в усіх цих випадках діє зовнішня детермінація, що така поведінка не є результатом свідомого Я-вибору. Проте суб'єктно-вчинковий механізм спрацьовує і на цих рівнях, хоча в іншому психологічному форматі. Тут варто згадати знаменитий афоризм К. Маркса: «Анатомія людини є ключем до анатомії мавпи» і перефразувати його таким чином: «Психологія людини є ключем до психології інших носіїв психічного». Тобто зрозуміти сутнісні особ-

ливості психіки «братів наших менших» можливо лише в контексті логіки історичного розвитку психічного як цілого і з огляду на те, чим воно у принципі може стати на вищих рівнях свого прогресу.

Згідно з суб'єктно-вчинковим підходом психіка у своєму історичному поступі прагне сягнути рівня суб'єкта психічної активності, здатного на свідомий вільний вчинок. У людської істоти історичний процес розвитку психіки – від чутливості до суб'єктності та вчинковості – розгортається в онтогенезі, тобто протягом її життя. Кожний з долюдських носіїв психічного репрезентує певний філогенетичний рівень розвитку цих граничних форм існування психічного. Власне, тому ми маємо підстави поширити суб'єктно-вчинкове визначення предмета психології на всю психічну реальність, а не тільки на її людські форми.

Отже, визначення предмета психології з позиції суб'єктно-вчинкового підходу не зводиться до фіксації тих чи інших феноменів (душа, дух, свідомість, діяльність, особистість, індивідуальність, суб'єктність, учинковість тощо), які найбільш виразно презентують якісну своєрідність психічного. Предмет психології має виконувати роль сутнісно-смыслового дороговказу для психологічного пізнання на шляху розкриття наявних і творення нових можливостей психічного життя, що розкривають його якісну своєрідність. Тим самим стверджується, що сучасна психологія як суб'єкт пізнання, осягаючи простори психічної реальності як свого об'єкта, може розраховувати на найбільш фундаментальні відкриття і креативні знахідки за умови, що основним предметним орієнтиром для себе вибере наукове уявлення про найвищий з відомих нині – суб'єктно-вчинковий – рівень буття психічного, якого воно у принципі може досягати у своєму розвитку.

Саме за такого тлумачення предмета психології постає реальна можливість не тільки на сутнісному (суб'єктному), а й на ціннісно-смысловому (вчинковому) рівні конструктивно узгодити «предметні» визначення, сформульовані в межах тих чи інших її напрямів (психоаналіз, бігевіоризм, гештальтпсихологія, феноменологічна психологія, екзистенційна психологія тощо), збагатити функціонально-діяльнісний підхід змістовими характеристиками психічного, повернути діяльності її діяча, інтегрувати індивідуаль-

но-неповторне і соціально-типове і відтак із принципових теоретичних позицій протистояти сучасним песимістичним психологічним концепціям постструктуралізму, враховуючи, однак, те, що є в них креативного і конструктивного.

Визначення предмета психології – це не псевдопроблема, як зауважував Ф. В. Бассін. Коли наука проходить певні кризові етапи свого зростання, зміна її предмета може бути несподіваною і радикальною. При цьому важливо враховувати принципову вимогу, якій має відповідати шукане визначення цього предмета. «Це повинно бути визначення не «універсальне», придатне «для всіх часів», а пройняте духом історизму, що враховує своєрідність нашого часу, своєрідність загальної проблемної ситуації, у рамках якої переважно розгортаються психологічні дослідження... своєрідність кардинальних завдань, висунутих цією ситуацією, її можливостей і перспектив її подальшого розвитку».*

Суб'єктно-вчинковий варіант визначення предмета психології видається цілком адекватним цим критеріям сьогодення. Більше того, у певному розумінні він може претендувати на метаісторичний статус, оскільки суб'єктне, як це доводить наукова школа С. Л. Рубінштейна, і вчинкове, як це доводить наукова школа В. А. Роменця, суть метаісторичні категорії, що означають сутнісно-смысловий онтологічний контекст психічного буття.

Суб'єктно-вчинкове визначення методу сучасної психології

Методологічна ситуація в сучасній психології

Сучасна психологія, приймаючи в цілому ідею трьох пізнавальних стратегій – класичної, некласичної та постнекласичної, намагається уточнити їхній конкретний зміст і значення для себе – зокрема відповіді на питання про те, яким сьогодні має бути уявлення про її метод.

*Бассин Ф. В. О развитии взглядов на предмет психологии // Вопр. психологии. 1971. №4. С. 102.

Специфіка нинішньої ситуації методологічного самовизначення психологічної науки полягає насамперед у тому, що одні фахівці розглядають цю тріаду в контексті розвитку уявлень про об'єкт, інші – з позицій предмета, а ще інші – з огляду на метод науки психології. Часто-густо поняття об'єкта і предмета взагалі не розрізняються. Хтось вважає, що метод психологічної науки конститується уявленням про її об'єкт і предмет, хтось, навпаки, стверджує, що саме метод «фактично будує предмет дослідження».*

Конструктивним кроком у цьому сенсі можна вважати спробу конкретизації уявлень про об'єкт, предмет і метод у їхньому взаємозв'язку, що формуються в межах кожної із зазначених вище пізнавальних стратегій. За аналог при цьому береться поділ типів системних об'єктів на прості системи (класика), складні системи, що саморегулюються (некласика), і складні системи, що самі себе організують і самі себе розвивають (постнекласика).** Як простий системний об'єкт психологічного пізнання розглядається функція відображення, а як найбільш складний – здатність психічного породжувати нову реальність.***

Ще одна особливість розвитку методології психологічних досліджень полягає у зміні уявлень про місце і роль самого суб'єкта у пізнавальному процесі. При цьому якщо для класичної стратегії об'єктивність пізнання забезпечується шляхом нейтралізації суб'єктивного фактора та інших перешкод, то некласичний і постнекласичний варіанти, навпаки, пов'язують досягнення об'єктивності спочатку з урахуванням, а потім із безпосереднім залученням дослідника і досліджуваного як суб'єктів до цільового проекту психологічного пізнання.

Отже, *класична психологія* як наука – починаючи від В. Вундта й дотепер – робить головний акцент на тому, що: а) психічна реальність існує як окреме сутне («онтос») і має якісну своєрідність;

* Див.: Смирнов С. Д. Чем грозит психологии отсутствие общепринятого определения ее предмета? // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 73–75.

** Див.: Степин В. С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция. Москва, 2000.

*** Див.: Клочко В. Е. Указ. праця.

б) вона існує незалежно від того, пізнаємо ми її чи ні; в) вона може бути пізнана в її власних законах, а отже спроектована, сформована, вдосконалена й розвинена у відповідності до зразка. Свій предметний інтерес класична психологія зосереджувала й зосереджує на найбільш «простих» проявах психічного, а саме на функції відображення з його можливістю досягати рівня свідомості та самосвідомості. Сьогодні у цьому напрямку, зазнавши певних трансформацій, продовжують працювати феноменологічна психологія, гештальтпсихологія, когнітивна психологія та інші наукові системи, зберігаючи як основну *суб'єктивну методологічну парадигму*, що поєднує в собі інтроспекцію, ретроспекцію, різного роду інтуїтивні способи проникнення в сутність психічного тощо. До речі, в останні десятиліття у публікаціях вітчизняних психологів фактично не звучить критика на адресу інтроспективного підходу як такого, що, мовляв, не дозволяє отримувати об'єктивну інформацію про психічне. Сучасні дослідники намагаються детально і всебічно проаналізувати можливості інтроспекції та повернути їй той чималий статус у сучасній методології, на який вона заслуговує.* Доречним буде тут згадати про А. Пфендера, який ще на початку минулого століття застерігав проти того, щоби пов'язувати «суб'єктивний метод психології» із нездатністю дослідника ставитись «об'єктивно до рефлексії психічної дійсності».

Некласична психологія доповнює «класичне» уявлення про об'єкт психології констатацією того, що це уявлення сформовано не абстрактним, а конкретним суб'єктом, який осягає природу психічного за допомогою певного методу. В даному разі формулювання об'єкта психологічного пізнання вбирає в себе також уявлення про його метод. Тут суб'єкт пізнання вже не протиставляється його об'єктові, а, так би мовити, накладає на його розуміння певний відбиток. Починає визнаватися роль випадковості в детермінації психічних процесів. Свій предмет некласична психологія визначає з огляду на специфічні можливості психічного, пов'язані з його регулятивною функцією. Сутність будь-якої регуляції полягає в тому,

* Див.: Мазілов В. А. Становление метода психологии: страницы истории (Метод интроспекции) // МИП. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 61–85.

щоб забезпечити функціонування системи в заданому режимі, дотримуючись «закону середніх чисел», вимог «соціально-типового», «загальноприйнятого» тощо. Відтак дістали розвиток бігевіоризм, рефлексологія, реактологія, психоаналіз та інші наукові системи, що намагаються розкрити можливості психіки у досягненні (відновленні) рівноваги, гармонії її носія з навколишнім світом, а також із самим собою. Відповідних змін зазнавала й методологія психологічного дослідження. Оскільки розкрити природу регулятивних функцій психічного шляхом безпосереднього споглядання, рефлексії, інтроспекції, інтуїтивного вчування і навіть ретроспекції було неможливо, дослідники вдалися до створення різного роду проблемних ситуацій, у яких змогла знайти об'єктивізацію регуляторна функція психічного. Можливість вивчення природи психічного без звертання до самозвіттів респондентів знайшла своє підтвердження у психологічних дослідах з тваринами та експериментах із відновлення психологічних можливостей людей, що зазнали психічних травм чи мали вади психофізичного розвитку. Власне, тому є підстави пов'язувати некласичну психологію з уявленням про *об'єктивну методологічну парадигму*.

Постнекласична психологія визначає своїм об'єктом не психічну реальність як абстракцію, як щось існуюче саме по собі і не її методичну проекцію, а цілісну систему реальної, живої психіки, що охоплює як саме психічне (інструментальне, функціональне, ціннісне, смислове, душевне, духовне, індивідуально-неповторне, особистісне тощо), так і його носія, суб'єкта, який «має» цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною. Свій предметний інтерес ця психологія пов'язує з виявленням можливостей досягнення конкретною емпіричною людиною рівня її автентичного буття. При цьому під автентичністю розуміється можливість вільного (такого, що припускає вплив випадковості) креативного вибору і здійснення індивідом власного унікального проекту самоактуалізації та саморозвитку.

Якою ж має бути методологічна орієнтація науки психології, що у такий спосіб визначає свій об'єкт і предмет?

Перед тим як спробувати відповісти на це питання, розглянемо більш прицільно, ніж раніше, вихідні позиції постнекласичної методології у її відношенні до психології.

Постнекласична картина світу формується на основі категорій нерівноважності, нестабільності, невизначеності. І. Пригожин відкрив існування так званих «дисипативних структур», які за певних умов, поглинаючи з навколишнього середовища масу і енергію, можуть здійснювати якісний стрибок до ускладнення. Причому такий стрибок не може бути провіщений виходячи із класичних законів.* Мовляв, природа не знає заздалегідь, чого вона хоче, вона мутує навмання, випробовуючи на міцність кожний отриманий результат.

Однією з найбільш сильних тез постнекласики, як вважають фахівці, є твердження про можливість перестрибування системи з однієї траєкторії на іншу, що супроводжується втратою системної пам'яті: система «забуває» свої минулі стани, діє спонтанно й непередбачувано. Відтак минуле ніяк не визначає теперішнє, а теперішнє не поширює свій вплив на майбутнє. Розвиток може піти в одному з кількох напрямків, що частіше за все провокується якимось незначним фактором. Постнекласична методологія звертає увагу на необхідність урахування ненавмисних наслідків людської діяльності, її побічних продуктів, що виникають за розбіжності цілей і результатів, яку важко прогнозувати. При цьому стверджується, що багатоваріантність перебігу подій, принципова відкритість майбутнього, споконвічна нерівноважність онтологічних структур, хаосомність і стохастичність потребують інших способів і засобів дослідницької роботи й актуалізують потребу в новій методології. Іншими словами, постнекласична методологія починається там і тоді, де і коли руйнуються тотальність та уніфікація, строгий детермінізм і нормативність та дедалі гучніше заявляють про себе поліваріативність, багатоальтернативний «сценарний» підхід, установка на індивідуацію.**

Теза про індивідуацію є однією з найбільш евристичних для методології сучасної психології. Чимало сучасних учених схили-

* Див.: Пригожин І. Философия нестабильности // Вопр. философии. 1991. № 6. С. 46–52.

** Див.: Лешкевич Т. Г. Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 1998. №6. С. 52–70.

ються до того, що специфіка психологічного дослідження якраз і полягає в розкритті індивідуально-неповторного, своєрідного, унікального, нетипового у проявах психічного життя. Про це свого часу образно сказав Ф. Енгельс: «Не потрібно 10 000 парових машин, щоб довести принципи термодинаміки. Одна машина робить це не гірше». Проте нерідко усе залишається на рівні імажिनарних проєктів, оскільки виникають побоювання втрати психологією її наукового статусу, який традиційно пов'язується з узагальненням емпіричних даних, абстрагуванням від реальності, теоретизуванням тощо.

Цікавою в цьому плані може бути думка, висловлена, до речі, ще Гете, щодо значущості гносеологічної індивідуації, суть якої полягає у виявленні цілого на прикладі одного з його найважливіших системотворчих зв'язків. Міркуючи про протофеномени як наочно виявлені закономірності, він шукав ту одиничність, що містить у собі загальність. У Канта процедура гносеологічної індивідуації обумовлює перехід від поняття до споглядання та уможливорює розширення знання. Ретроспектива багатьох видатних відкриттів, на думку дослідників, дозволяє стверджувати, що вихідним моментом у ланцюжку міркувань, гіпотез і висновків дуже часто постає саме індивід – найпростіша природна або суспільна форма. Визнається, що установка на індивідуацію, виділення індивіда як основної методологічної одиниці, його концептуальне осмислення як виявленої закономірності є досить відчутними пріоритетами нової методології.*

У контексті питання, що розглядається, важливо звернути увагу на те, як постнекласична методологія формулює свої кінцеві цілі. Може складатися враження, що основне своє завдання вона бачить у тому, аби утвердити в онтологічному статусі феномени, які дають нове бачення психічної реальності як чогось нестабільного, хаосомного, стохастичного, відмовивши у праві на існування класичній та некласичній методологіям. Проте, наприклад, постнекласична «теорія спрямованого безладу» пов'язується саме з вивченням специфіки й типів взаємозв'язку процесів структурування і хаотизації. В інших джерелах зауважується, що постнекласична

* Див.: *Лешкевич Т.Г.* Постнеклассическая методология... // Там само.

картина універсуму припускає існування таких його станів, коли, незважаючи на непередбачуваність флуктуацій, набір можливих траєкторій (шляхів еволюціонування системи) є певним і обмеженим. Так, мовляв, випадкові флуктуації та точки біфуркацій важко-передбачуваним способом можуть змінювати траєкторію системи, однак самі траєкторії тяжіють до певних типів – атракторів – і внаслідок цього приводять систему в новий стабільний стан. Цікавим є також висновок про те, що живе й неживе по-різному знаходять шлях до впорядкування. Мовляв, живі системи мають унікальну здатність породжувати «порядок із порядку», тоді як неживі мусять пройти горнило хаосу, перш ніж стати на шлях структурогенезу.*

Отже, у постнекласичній методології є не тільки екстремали, а й помірковані методологи, які виступають проти абсолютизації тотальності, уніфікації, строгого детермінізму і нормативності в науці, натомість пропонуючи більш адекватний варіант картини світу і відповідну методологію її пізнання. Специфіка тут полягає в тому, щоб у дослідженні реальності, зокрема реальності психічної, максимально наблизитися до неї, аби побачити усю палітру її кольорів з їхніми відтінками, відчутти її дихання, живе пульсування, почути її справжні й найтихіші голоси, не приглушені і не спотворені гучними маршами відірваних від життя та байдужих до нього абстрактних конструктів. Саме таке наближення до психічної реальності дає підставу розраховувати на отримання інформації, збагаченої знанням про індивідуально-неповторні, унікальні прояви психічного і можливості його перетворення заради досягнення людиною як його носієм і суб'єктом автентичного рівня буття.

Відношення психологічної науки і практики як методологічна проблема

Сучасна психологічна наука є своєрідним продуктом синтезу різних пізнавальних традицій – міфологічної, релігійної, філософської, власне наукової. Остання своєю чергою може бути розглянута як така, що знаходить свої джерела переважно в теорії чи

* Див. там само.

практиці. Саме на основі узагальнення результатів практичної психологічної (психоаналітичної, психосинтетичної, психодіагностичної, психокорекційної, психодидактичної, психотерапевтичної) роботи виникли пізнавальні системи А. Адлера, Р. Ассаджолі, Л. Бінсвангера, С. Гроффа, Р. Мея, А. Менегетті, Ф. Перлза, К. Роджерса, З. Фройда, Е. Фромма, К. Г. Юнга та багатьох інших видатних психологів, які здобули визнання насамперед завдяки розробці й запровадженню методологічно унікальних підходів і принципів до вивчення проблем психічного життя, які з часом переглядалися, доповнювалися, асимілювалися та отримували подальший розвиток.

Так, наприклад, спираючись на феноменологічний метод Л. Бінсвангера і екзистенційно-феноменологічну парадигму Ж.-П. Сартра, Р. Лейнг сформулював свій методичний принцип аналізу переживань пацієнта. Суть його полягає в тому, що навіть психічно хвора людина «творчо» сприймає світ у певному часі й просторі, які становлять її «буття-у-світі». Звідси випливає, що кожний індивід є відповідальною, спроможною до вибору «самодіючою особою», здатною породжувати смисли свого існування і самотужки конструювати свій світ. Тому терапевт повинен мати пластичне вміння переміщувати себе в іншу, дивну й навіть далеку перспективу світу. Цим актом він, не полишаючи своєї розсудливості, проявляє власні психотичні можливості, й тільки так він може досягти розуміння екзистенційної позиції пацієнта.* Свою методологічну парадигму К. Г. Юнг вибудовував як антитезу фрейдівському психоаналізу саме у напрямку відновлення суб'єктних потенцій людини, що страждає від психотравми. Упоратися з недугою – означає направити життєву енергію пацієнта в річище його нагальних життєвих завдань. Психотерапію можна вважати успішною, якщо пацієнт достатньою мірою засвоїв методи, що дають йому можливість не губити контакт із несвідомою сферою психіки, аби в кожному конкретному випадку хоча б приблизно доглянути свою лінію життя.** Тобто завдання полягає в тім, щоб допомогти індивідові відновити-

* Див.: Лейнг Р. Экзистенциальное исследование душевного здоровья и сумасшествия // Логос. 1992. № 1. С. 165–166.

** Див.: Юнг К. Г. Избранные труды по аналитической психологии. Цюрих, 1929. Т. 1.

ся в ролі суб'єкта власного психічного життя, усвідомити напрямок його плину і внести потрібні корективи. На думку Ж. Лакана, клієнт завжди розраховує зайняти позицію об'єкта стосовно аналітика, передати йому функції «Я», що рефлексує, сподіваючись отримати готові рецепти у відповідь на свої скарги-запити. Аналітик не повинен піддаватися спокусі виступити в ролі суб'єкта-пана, але зобов'язаний спробувати зберегти або відновити суб'єктну функцію пацієнта стосовно його проблеми. Відкривши аналізантові «правду бажань», аналітик «виголошує прохання Воно суб'єктові» і тим самим дозволяє віднайти хоч яку-небудь дійсність буття.*

Якщо говорити про вітчизняну психологічну науку, то її стосунки із психологічною практикою розвивалися досить своєрідно. Так, протягом тривалого часу через ідеологічні причини вона мала обмежені можливості знайомства із зарубіжною практичною психологією. Більше того, вітчизняна психологія радянських часів була зобов'язана розвінчувати всі методологічні підходи, що не спиралися на марксистську парадигму. Тому коли почався стихійний розвиток вітчизняної практичної психології, наукова психологія виявилася значною мірою непідготовленою для конструктивної співпраці з нею, зокрема у питаннях методології.

Що ж змінилося після того як вітчизняна психологічна наука отримала «свою власну практику»? З одного боку, вона дістала можливість укріпитися в статусі самостійної науки. Якщо раніше оцінку наукових досягнень психологів давали філософи, соціологи, педагоги, юристи, політики, чиновники, то тепер роль головного експерта істинності й значущості результатів психологічних досліджень (а відтак і методологічних підходів) поступово переймає психологічна практика, захищаючи, таким чином, науку від некомпетентного втручання. Проте тут є й зворотний бік медалі, оскільки поряд із науковою опинилася практична психологія, що розвивається як цілком самостійна система із власними методологічними орієнтаціями.

Начебто всім добре зрозуміле значення психологічної науки для психологічної практики і навпаки, але в реальному житті їхні

* Див.: *Калмыкова Е. С.* Исследование индивидуального сознания методом контент-анализа // Психол. журнал. 1994. Т. 15. №3. С. 28–41.

стосунки можуть складатися досить непросто. Так, науковці час від часу прагнуть зайнятися «методологічною чисткою» в середовищі практичних психологів, аби вилучити з їхніх лав «скверну непрофесіоналізму». Знову ж таки, оскільки першими практичними психологами, зокрема в Україні, ставали переважно науковці й викладачі, психологічна практика від самого початку не відчувала особливої потреби у науковій підтримці. Відтак запит від психологічної практики психологічній науці й досі залишається несформульованим. Чи то практика не може сформулювати той запит, чи то наука не може запропонувати практиці щось таке, від чого їй важко було б відмовитись. Спостерігається, так би мовити, незалежне співіснування цих двох психологій: наука (щоб вижити чи краще жити) намагається бути якомога практичнішою, а практика прагне самотужки вирішувати питання свого наукового забезпечення. Тож замість конструктивного співробітництва маємо численні суперечності й непорозуміння, котрі шкодять і науці, і практиці, стримуючи їхній розвиток. Прикро, але від такого протистояння більше програє саме психологічна наука. Адже, як відомо, практика – критерій істини. Саме практика (зокрема психологічна) в образі інституцій влади визначає пріоритети і вирішує питання щодо потреби, скажімо, у фундаментальних теоретичних дослідженнях.

Якщо повернутися до проблеми методологічного самовизначення психологічної науки, то слід зауважити, що саме психологічна практика ініціює необхідність: а) максимального наближення до психічного життя, орієнтації на його реальні проблеми; б) розкриття унікальних, індивідуально-неповторних форм, змістів і смислів, що їх несе в собі конкретне психічне; в) запровадження голістичного принципу; г) зміщення акцентів у бік якісних методів констатувального дослідження, а також природного формувального експерименту; д) суб'єкт-суб'єктної, діалогової моделі взаємодії дослідника й досліджуваного тощо.

Сьогодні цілком серйозно, наприклад, ставиться питання про те, чи можна вважати консультативний метод методом наукового дослідження, а консультанта – дослідником (В. Б. Хозієв). При цьому відшукується щось спільне між дослідженням і обстеженням,

стверджується, що «консультування... є одним із найважливіших видів експериментування», що у процесі консультування «сама особистісна проблема підопічного управляє підбором і структурою методу». Особлива увага звертається на те, що процедура консультування, як і в науковому дослідженні, може вбирати в себе експериментально-генетичне моделювання, спрямоване на вивчення не психіки як такої, а спонтанного процесу формування, перебудови психіки її суб'єктом за умови надання йому всіх необхідних для цього засобів. Таким чином робиться висновок, що надзавдання експериментатора полягає не в тому, щоби протистояти, опонувати спробі підопічного зрозуміти сенс того, що відбувається, а певним чином здійснити психологічно необхідне доповнення його прагненню до досконалості.* У сучасній психотерапії також набуває поширення думка про те, що клієнт має розглядатись як дисипативна психологічна система. Відтак вважається методологічно доцільним озброїти клієнта рядом методів, які дозволяють йому генерувати власну поведінку і використовувати свої внутрішні можливості та ресурси (Е. С. Язвинська).

Погоджуючись із тим, що процедуру консультування, психотерапевтичні, тренінгові методики можна використовувати для вирішення науково-дослідних завдань, слід усе-таки бачити різницю між методами наукової та практичної психології, виходячи хоча б із того, що вони мають різне призначення. До речі, у статті, на яку ми вище посилалися, вказується на те, що «байдужість до предмета (наукоподібної пояснювальної конструкції) за певної та максимальної уваги до об'єкта (особистості підопічного) є відмітною рисою консультативного методу». І це цілком зрозуміло, – власне, як і те, що науковий метод ніяк не може бути байдужим до свого предмета, адже саме через предмет виявляється його зацікавлене ставлення до об'єкта.

Психологічна наука протиставляється психологічній практиці також у тому, що, мовляв, остання застосовує якісні, пояснювальні, ідеографічні методи отримання даних. Певною мірою так воно і є.

* Див.: Хозиев В. Б. К вопросу о месте консультативного метода исследования // МИП. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 190–206.

Але, як відомо, світова психологія і в цьому не стоїть на місці, зокрема поступово відмовляючись від протиставлення кількісного та якісного методологічних підходів (тобто який із них «більш науковий») і роблячи спроби їх конструктивного поєднання. Для цього вводиться поняття «методологічна триангуляція», що передбачає перевірку погодженості даних, отриманих різними кількісними та якісними методами (B. J. Breitmaayer, J. C. Greene, C. Robson, V. J. Casacelli). Водночас висловлюються застереження з приводу надто вільного комбінування методів, розроблених на різних теоретичних засадах. Мовляв, проблема полягає не стільки в тому, як поєднати кількісні та якісні методи, скільки в тому, щоб знайти механізми сполучення різних парадигмальних координат і супутніх їм методологічних, епістемологічних і онтологічних засад (N. W. H. Blaikie, G. Morgan, L. Smircich).

Отже, попри загальну тенденцію зближення психологічної науки і практики, конструктивним слід вважати варіант їхньої співпраці, зокрема взаємного обміну пізнавальними технологіями, методологічними й методичними розробками. Адже не секрет, що у виготовленні своїх методичних технологій практична психологія багато чого запозичила і продовжує запозичувати у психологічної науки. Остання ж своєю чергою повинна уважно відстежувати й узагальнювати здобутки психологічної практики, зокрема у використанні технологій, що дозволяють розкривати індивідуальну своєрідність психічного життя, а також можливості його перетворення у напрямку автентичності. Адже саме цього сьогодні вимагає від наукової психології постнекласична методологія.

Метод психології у суб'єктно-вчинковому вимірі

Метод психології як науки у своєму визначенні має співвідноситися з уявленнями про її об'єкт і предмет. Якщо об'єктом психології визнається психічна реальність в усіх формах її прояву, а предмет спрямовує психологічне пізнання на розкриття можливостей перетворення цієї реальності відповідно до критеріїв суб'єктності та вчинковості, то метод такої науки, аби відповідати крите-

рію об'єктної та предметної валідності, повинен забезпечувати дослідження психічного з огляду на його суб'єктно-вчинкову природу і сам будуватися на суб'єктно-вчинковій основі.

Як можна було переконатися, постнекласична методологія на відміну від попередніх найбільше насичена суб'єктністю і вчинковістю. Відтак можливість адекватного пізнання психічної реальності пов'язується з тим, що і дослідник, і досліджуваний залучаються до пізнавального процесу не як сторонні спостерігачі чи байдужі виконавці, а як зацікавлені співавтори і відповідальні співвиконавці одного проекту. При цьому головним стимулом і основним критерієм успішності такої спільної діяльності є відкриття нового, здобуття унікального психологічного знання, яке дозволяє сутнісно конкретизувати наукову картину психічного і розкривати нові можливості його вдосконалення і розвитку. Тобто йдеться про актуалізацію не тільки відображально-інтерпретативних, а й породжувальних інтенцій і потенцій наукопсихологічного пізнання.

Вчинковий сенс такої суб'єкт-суб'єктної пізнавальної взаємодії полягає в тому, що здійснюється вона на граничному рівні творчих можливостей і приховує в собі високі екзистенційні цінності та смисли. Прикладом тому – здоровий фанатизм ученого, захопленого своєю ідеєю, який з ризиком для життя експериментує над собою, аби розкрити таємницю буття сутнього, а потім відчуває справжню радість від того, що може дарувати своє відкриття людству.

Досліджуваний як справжній партнер дослідника включається у пізнавальний процес також на межі своїх суб'єктних і вчинкових можливостей, спонукуваний мрією чи надією відкрити в собі щось нове, унікальне, неповторне або ж розв'язати проблему, що заважає автентично існувати, відчуваючи себе щасливою людиною, маючи просвітлену душу і сповнений натхнення творчий дух. Важливо зазначити, що в ході такого пізнавального діалогу дослідник і досліджуваний не лише обмінюються значеннями і смислами, а й генерують їх, збагачуючи ними одне одного, що й виступає внутрішнім психоенергетичним джерелом процесу пізнання, надає йому необхідної спонтанійності та відкриває шлях для вільної співтворчості його учасників.

Суб'єктно-вчинковий підхід, таким чином, органічно поєднує суб'єкт-суб'єктну і в цьому розумінні діалогічну методологію психологічного пізнання з методологією екзистенційно-феноменологічною, яка наповнює пізнавальний діалог співпереживанням і спільним творенням конкретних цінностей, змістів, смислів і значень.

Дж. Шоттер, аналізуючи проблему діалогічності у творчості М. М. Бахтіна, зазначає, що предметом вивчення якраз і є те, що має значення для обох учасників пізнавального діалогу.* «Якщо дослідник прагне розуміння участі людини в соціальному світі, – пишуть англійські вчені, – він зобов'язаний бути залученим у найтіснішу перевірку того, як цей світ сприймається очима самого учасника – з його феноменальною і соціальною перспективами».** На думку М. Бубера, цілісність особистості, її динамічний центр не можуть бути розкриті шляхом споглядання чи спостереження. Це можна зробити лише тоді, коли Я вступаю в елементарні стосунки з Іншим, тобто коли він стає присутнім для мене.

Аналізуючи специфіку експериментально-генетичного методу дослідження психічних явищ, С. Д. Максименко наголошує: «Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він – поруч, а не «супроти»... Тільки спільний рух, спільно-розподілена діяльність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована... Зі своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо у психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність: експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але неконтрольовано, ніби мимовільно»***.

Саме у цьому річищі й відбувається сьогодні розвиток постнекласичної методології психологічного пізнання. Зокрема, зверта-

* Шоттер Дж. М. М. Бахтин и Л. С. Выготский: интериоризация как «феномен границы» // Вопр. психологии. 1996. № 6. С. 107.

** Pigeon N., Henwood R. Using grounded theory in psychological research // Doing qualitative analysis in psychology. Hove, 1998. P. 249.

*** Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ, 2006. С. 54.

ється увага на те, що «методології, зорієнтовані на розуміння і взаєморозуміння, мають бути діалогічними та екзистенційно-феноменальними за своєю сутністю», оскільки саме вони «дозволяють наблизитися до розуміння життєвих переживань в їхньому вплетенні в реальне буття-у-світі за допомогою механізмів ідентифікації, емпатії та рефлексії, вчування і співпереживання»; «дослідник і досліджуване взаємозалежні, і осягнення суб'єкта можливе тільки з позицій взаємогенерації знань, а не «холодної» нейтральності чи дистанціювання від того, кого вивчають, як це передбачається позитивістською методологією».*

Яскравий образ методології «прилучення», «занурення», «розчинення» пропонує відомий японський інтерпретатор дзенбуддизму Суджукі, описуючи свій метод пізнання. Підхід тут полягає в тому, щоби прямо увійти в сам об'єкт і побачити його, так би мовити, зсередини. Пізнати квітку – значить стати квіткою, бути нею, цвісти, як вона, радіючи сонячному світлу й дощу. Якщо це відбулося, то квітка розмовляє зі мною, а я знаю всі її таємниці, радості й страждання – все буття її життя. І не тільки це. Разом із моїм «пізнанням» квітки я довідаюся про всі таємниці Всесвіту, в тому числі таємниці мого власного «Я».

Постнекласичні методологічні можливості суб'єктно-вчинкового підходу для сучасної психології конкретизує ідея *спільного вчинку* – особливої системи взаємодії людини з людиною, яка передбачає спільне творення унікальних, а також індивідуально і соціально значущих смислів і цінностей, що визначають рух до вищих рівнів автентичності людського буття. У змістовому плані це, наприклад, може бути спільний вчинок істини, добра, краси, екзистенції, самопізнання тощо. Реально у цьому розумінні говорити про *спільний вчинок пізнання*, який може здійснюватися двома і більше дослідниками (згадаємо хоча б Марію Склодовську-Кюрі та П'єра Кюрі), а також (що для нас особливо важливо) – дослідником і досліджуваним.

Зрозуміло, що у спільному вчинку пізнання ініціатива має виходити від дослідника і поділятися досліджуваним. Саме дослід-

* Див.: Янчук В. А. Перспектива метода психологического исследования // МИП. 2007. Т. 2. Вып. 1. С. 207–226.

ник повинен проектувати і організовувати пізнавальну ситуацію, пробуджувати, підтримувати і нарощувати спонтанність, креативність і відповідальність усіх учасників цього акту.

Що може слугувати психологічним приводом для такого спільного вчинку? По-перше, екстеріоризоване у простір між-персональної взаємодії дослідника і досліджуваного й інтегроване в ньому переживання невдоволеності з приводу дефіциту психологічних знань, потрібних першому для реалізації своїх наукових проєктів, а другому – для розв'язання актуальних життєвих проблем. По-друге, – це визнання того, що, об'єднавши зусилля, дослідник і досліджуваний можуть досягти більших успіхів у пізнанні психічних феноменів, котрі становлять їхній спільний інтерес.

Від чого залежить результат спільного вчинку пізнання? Наявно, від багатьох факторів, але найперше – від морально-психологічного формату чи стилю взаємодії його учасників. Так, дослідник чи досліджуваний можуть намагатися використати одне одного як певний ресурс або засіб для себе. Вони можуть домовитися діяти так, щоб не заважати одне одному виконувати свої ролі, або співробітничати за принципом «ти – мені, я – тобі». Кожний учасник спільного вчинку може вступати у взаємодію, покладаючи іншого метою, а себе засобом. І нарешті, кожен для кожного може виступати одночасно і засобом, і метою. Прикладом тут може слугувати виділений А. Маслоу різновид так званої «буттєвої» любові, що на відміну від «дефіцитарної» ґрунтується на взаємоповазі, довірі, замилюванні одне одним без бажання змінити або використати того, хто тебе любить, і водночас на постійній готовності підтримати його у прагненні до досконалості й розвитку.

Між психічною реальністю і дослідником існує простір проявів психічного і його сприйняття. Дослідник, як пишуть В. П. Зінченко і М. К. Мамардашвілі, повинен розуміти «мову», якою психічне промовляє до нього, та вміти її витлумачувати. Саме спільний вчинок дозволяє певною мірою зняти цей «мовний» бар'єр. Істотна особливість спільного вчинку як метаметоду психологічного пізнання полягає в тому, що він відповідає критерієві об'єктної та предметної валідності, тобто знімає у своєму визначенні яв-

лення про сутнісні можливості психічного, основні цілі психологічного пізнання і способи їх досягнення.

Для ілюстрації розглянемо один із фрагментів методичної моделі спільного вчинку пізнання, побудовану на основі уявлень В. А. Роменця про структуру вчинку і відповідних розробок автора цих рядків.*

Так, у дослідженні *інтенційної* активності суб'єкта, його мотиваційної сфери основною методичною вимогою є створення ситуації взаємозакавленої пролонгованої сутнісної мотиваційної «прозорості», відкритого обміну дослідника й досліджуваного інформацією про значущі переживання, бажання, цінності та смисли пізнання конкретного психологічного феномена. Особливість даного підходу полягає в тому, що тільки у відповідь на продемонстровану дослідником справжню – вчинкову – пізнавальну мотивацію досліджуваний зможе відкритися у своїх індивідуалізованих інтенціях самопізнання. Відвертий взаємообмін значущим, сутнісним, ціннісно-смысловим – найбільш реальний шлях проникнення у свята святих іншої людини – її мотиваційне ядро. І лише за умови такого мотиваційного діалогу винакають можливості для генерування, творення досліджуваним нових смислів, самопородження нових інтенційних актів, цілепокладання тощо. Тобто запускається і стає максимально доступним для дослідження механізм мотиваційного саморозвитку, який і повинен, з огляду на постнекласичний підхід, виступити основним предметом розгляду.

При дослідженні психологічних *потенцій* людини – того інструментально-інформаційно-енергетичного ресурсу, який у неї є і який їй потрібен для ефективного функціонування на вищих (можливих для неї) рівнях суб'єктно-вчинкової активності, найефективнішим методичним підходом може вважатися такий, що передбачає безпосередню участь дослідника у процесі пошуку, визначення, а ще краще – у процесі створення досліджуваним тих засобів і спо-

*Див.: *Татенко В. А.* Предмет и метод психологической науки: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология. Москва, 2005. С. 490–509; *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. Київ, 2006. С. 316–358.

собів, за допомогою яких останній розраховує досягти своєї вчинкової мети. Лише такий безпосередній контакт дозволяє відчуті й зрозуміти найтонші психологічні нюанси в роботі механізмів зобов'язування, підпорядкування засобів меті тощо.

Аби дослідити з позицій постнекласичної психології здатність і готовність людини до самостійного *прийняття рішень*, необхідно так організувати ситуацію пізнавального діалогу, щоб дослідник як зацікавлений партнер, помічник чи опонент ініціативно й відповідально включився в сам процес творчої підготовки і прийняття досліджуваним рішень, котрі є для нього життєво значущими, тобто вчинковими. Саме в такому діалозі найкращим чином можна виявити не розрізнявані традиційними методами особливості розвитку та прояву впевненості і невпевненості, довірливості і недовірливості, рішучості і нерішучості тощо – як психологічних складових процесу прийняття рішення.

При дослідженні феномена *самоактуалізації* – прагнення та здатності людини втілюватися в «результаті», «продукті», досягати бажаного рівня досконалості й розвитку – методичну модель доцільно конструювати у формі взаємозацікавленого пролонгованого процесу досягнення дослідником і досліджуваним значущого для обох кінцевого результату спільного пізнавального вчинку. Відтак постає можливість відчуті, зрозуміти й адекватно оцінити психологічні особливості функціонування і розвитку механізму самоактуалізації, а також співвідносних із ним психологічних феноменів (довільність, послідовність, старанність, обов'язковість, уважність, самостійність, наполегливість у подоланні перешкод тощо). Крім того, дослідник може відстежити роботу механізму самосанкціонування, до послуг якого досліджуваний звертається в разі виникнення внутрішніх перешкод, що заважають процесові самоактуалізації.

У дослідженні *рефлексивної* активності пізнавальний діалог із досліджуваним краще будувати у формі зацікавленого пролонгованого обміну критеріями, способами й результатами оцінювання зробленого і досягнутого спільними зусиллями. У такий спосіб реально відстежити нюанси роботи психологічного механізму зворотного зв'язку, особливості його функціонування і розвитку.

Експерієнтальна активність, спрямована на формування, утримання й розвиток індивідуального психологічного досвіду, може найбільш адекватно й повно розкриватися в дослідницькому діалозі, організованому за принципом пролонгованого «обміну досвідом». Залежно від того, що з досвіду, отриманого у спільному вчинку пізнання, буде сприйнято досліджуваним як значуще або незначуще, суттєве або несуттєве, буде прийняте або відкинута, можна судити про ціннісну структуру його психологічного досвіду. Подібним чином реально виявити притаманні досліджуваному способи оволодіння досвідом (наслідування, запозичення, самостійне напрацювання), здатність до його творчого синтезу, розвитку, а також ефективного застосування в ситуації, що потребує власне вчинкової активності.

У дослідженні *есенційних* та *екзистенційних* характеристик психічного, проблем сутності та існування людини як душевно-духовної істоти пізнавальний вчинковий діалог дослідника й досліджуваного підноситься до вершин і сходиться до глибин індивідуально-неповторного буття людини в її співбутті з іншими. Онтопсихологічний рівень контакту двох унікальних сутніх, що увібрали в себе живу символіку універсуму, по суті зрівнює їх як суб'єктів процесу пізнання. Лише професійна здатність до «співчутливої позаприсутності» дозволяє дослідникові виконувати свою місію, не розчиняючись у співбутті з об'єктом свого пізнавального інтересу. Таким чином, реально наблизитися, доторкнутися до сутнісних глибин психічного уявляється можливим за умови актуалізації у спільному вчинку суб'єктно-вчинкового потенціалу досліджуваного, його справжніх цінностей і смислів. Принциповим є те, щоб дослідник теж увійшов у спільний вчинок пізнання як відрефлексований суб'єкт психічної активності в усій його структурно-функціональній, ціннісно-змістовій, сутнісно-смісловій цілісності та справжності. Залежно від того, як досліджуваний буде поводитися в ситуації такої сутнісно-смісловій взаємодії, на що дасть позитивний, а на що негативний онтичний відгук, дослідник (беручи себе за точку відліку) зможе створити конкретне живе уявлення про суб'єктно-вчинковий осередок психічного життя свого візаві та зробити відповідні наукові висновки.

До речі, постнекласична психологія, залучаючи до свого об'єкта такі феномени, як суб'єктність, індивідуальність, особистість, а також душевність, духовність тощо, починає нині активну розробку методологічних підходів і методичного інструментарію, що дозволяють із наукових позицій розкривати їхні онтопсихологічні властивості. Зокрема, для дослідження суб'єктності пропонується більш ініціативно використовувати можливості метафори як способу позначення одного через інше (І. В. Вачков). З'ясовуються можливості наукопсихологічного пояснення трансцендентних якостей душевного життя людини (первинність душевної енергії, латентність, потаємність душевної інформації, безмірність і гіпермірність душевного простору, трансформативність та інтенція до вічного у душевному часі тощо), враховуючи фактичну неможливість їх редукції як до соціальних, так і до фізіологічних пояснювальних моделей (В. І. Кабрін). При цьому пропонується скористатися стародавнім принципом пізнання – «міряти подібне подібним». Мовляв, безпосередній душевний досвід людини безпосередньо відкривається лише у безпосередній комунікації з іншим безпосереднім душевним досвідом. Оскільки ж такий досвід найбільш яскраво виявляє себе у трансових переживаннях – катарсисі, імпринтингу, екстазі, інсайті, то відповідним для його вияву є простір транскомунікацій, у якому спілкування індивідуалізується, виходить за межі стереотипів нормативної комунікації. У контексті такої постметодології трансові переживання однієї людини можуть бути зрозумілі тільки через подібні трансові переживання іншої людини. Для отримання нередуктивного релевантного автентичного психологічного знання пропонується, наприклад, така схема дослідження: інтуїтивне розуміння предмета дослідження (душевного) на основі синтезу поняттєво-метафоричних засобів; створення транскомунікативної ситуації; ініціювання транскомунікативного процесу.*

Отже, визнаючи право на існування і певну користь від пропагування ідей методологічного плюралізму, поліпарадигмальності тощо, ми дотримуємося думки про те, що аналіз без синтезу, індук-

* Див.: *Карицкий И. Н., Козлов В. В., Мазилев В. А.* 4-й Ярославский методологический семинар: объяснение в психологии // МИП. 2006. Т. 1. Вып. 1. С. 259.

ція без дедукції, а також психологічна практика без психологічної науки не мають сенсу. Є час розкидати каміння, і є час його збирати. Оскільки ми оперуємо поняттям «психологічна наука», це означає, що, вважаючи її самодостатнім суб'єктом пізнання, ми не можемо не визнавати існування властивого тільки їй *об'єкта* пізнання – психічної реальності, властивого тільки їй (і відмінного від уявлення про об'єкт) *предмета* психологічного пізнання, а саме – можливостей перетворення, вдосконалення і розвитку психічного життя та його суб'єкта, а також мати специфічне уявлення про *метод* психології як науки, що має відповідати критерію суб'єктної, об'єктної та предметної валідності, а отже забезпечувати пізнання психічного життя у його якісній своєрідності.

Свою якісну своєрідність психічне найбільш переконливо утверджує на вищих шаблях свого розвитку, а саме у феноменах суб'єктності і вчинковості, духовності й душевності. І саме з цього свого найвищого суб'єктно-вчинкового і душевно-духовного рівня психічне може по-справжньому осягнути себе і зрозуміти власну природу в її найунікальніших проявах. Власне, у цьому й полягає нередуктивна сутність методологічного принципу «вивчення подібного через подібне».

Метод науки психології інтегрує в собі уявлення про універсальний принцип і відповідний спосіб наукового проникнення у сутність психічних явищ, можливість отримання істинних і значущих даних про суб'єктивний світ людини. Метод психології – це той місток, що поєднує її теоретичні побудови з практикою психічного життя.

Запроваджений суб'єктно-вчинковий принцип (підхід) до розуміння психічних явищ дозволяє сформувати уявлення про *універсальний метод (метаметод) науки психології в її сучасному постнекласичному вимірі – метод спільного вчинку дослідника (науки психології) та досліджуваного (психічної реальності)*.

Сутнісну основу методу спільного вчинку становить ідея безпосередньої індивідуалізованої зацікавленої креативно-перетворювальної відповідальної партнерської взаємодії двох суб'єктів пізнавальної активності: дослідника, який прагне розкрити природу психічного, і досліджуваного, який може прагнути задовольнити

потребу психологічного самопізнання або розв'язати нагальну життєву проблему, що передбачає психологічне самовдосконалення і саморозвиток. Метод спільного вчинку дозволяє суб'єктові психологічного пізнання реально наблизитися до свого об'єкта, зробити його максимально прозорим з огляду як структурно-функціональних, процесуально-динамічних характеристик психічного, так і притаманних йому цінностей і смислів.

Постнекласична психологія намагається несуперечливо синтезувати уявлення про психічне як об'єктивно, реально, дійсно існуюче сутнє з уявленням про залежність картини психічного життя від методологічного підходу і конкретних методів, за допомогою яких воно вивчається, а цих двох – з уявленням про значення і смисл для кожної конкретної людини науковопсихологічного знання, а також з уявленням про те, як удосконалювати й розвивати свої психічні сили.

Від останньої мотивації віє певним прагматизмом і навіть утилітаризмом. Але це якраз відгомін минулого. Сучасна психологія, як зазначалося, поступово починає повертатися до розуміння психічного не тільки і не стільки як функції мозку, але як особливої форми життя (В. А. Роменець), яка у своїх вищих проявах сягає рівнів особистості й індивідуальності, суб'єктності та вчинковості, душевності й духовності, що є самоцінним, сутнісно-смісловим для людини. А до того, що становить наше єство, нашу самість, до того, що є в нас справді людського, не можна ставитись утилітарно-прагматично – як до засобу. Тільки як до мети, що в сутності своїй є суб'єктно-вчинковою інтенцією і потенцією до самоперевершення, самотрансценденції в нові, більш досконалі психологічні форми людської буттєвості.

Але прагнення нового, незвіданого може бути психологічно виправдане лише за умови, що від цього руху не руйнується, а, навпаки, зростає гармонія стосунків людини зі світом і самою собою, що при цьому ми не втрачаємо «добре відчуття себе» і теплі стосунки з оточенням (Г. Олпорт), відчуваємо свою належність до світу, в якому живемо і водночас відчуваємося незалежними, творчими і самодостатніми (Е. Фромм), розуміємо сенс свого життя (В. Франкл) і те, що нам нічого розраховувати на «алібі-у-бутті» (М. М. Бахтін).

Проблемні запитання й творчі вправи

- Які аргументи і наукові положення підтверджують факт об'єктивного існування психічного та розкривають його якісну своєрідність?
- Спробуйте на основі порівняльного аналізу психологічних парадигм виокремити ту з них, яка найбільшою мірою задовольняє сутнісні критерії оцінювання психічного.
- Чим обумовлене введення у психологію поняття «суб'єкт»? Яке онтологічне, гносеологічне та аксіологічне значення воно має для психологічної науки?
- Порівняйте наявні психологічні підходи до визначення поняття «суб'єкт».
 - Як змінюється уявлення про роль і значення суб'єкта психологічного пізнання у класичній, некласичній і постнекласичній психології?
 - Що має на увазі М.Фуко, формулюючи положення про «смерть суб'єкта»?
 - Запропонуйте свої критерії та способи розрізнення суб'єктного та об'єктного підходів у психології.
 - Проаналізуйте аргументи, до яких зверталися М. М. Бахтін, В. А. Роменець та інші дослідники, запроваджуючи у психологію поняття «вчинок».
 - Як слід розуміти висловлювання В. А. Роменця: «Розкрити механізм учинку – це те саме, що й розкрити творчий механізм психічного розвитку»?
 - Як співвідносяться і поєднуються в сучасній психології поняття «суб'єктність» і «вчинковість»?
 - Сформулюйте своє розуміння сутності суб'єктно-вчинкового підходу, а також можливостей, які він розкриває для розуміння природи психічного.
 - Спробуйте оцінити специфіку суб'єктно-вчинкового підходу з огляду на критеріальні положення постнекласичної психології.
 - У чому вбачаються евристичні можливості запровадження суб'єктно-вчинкового підходу до визначення предмета психологічної науки?
 - Визначте специфічні особливості теоретично-методологічної ситуації, в якій перебуває сучасна вітчизняна психологія, зокрема стосовно формування і співвіднесення уявлень про її об'єкт, предмет і метод.

- Як впливає на розвиток методології психологічної науки психологічна практика? Які проблемні моменти існують в їхніх стосунках і на що можна розраховувати у перспективі?
- Відтворить логіку суб'єктно-вчинкового підходу, згідно з якою спільний вчинок дослідника і досліджуваного сутнісно конкретизує уявлення про метаметод постнекласичної психології.

Список літератури

- Абульханова К. О.* Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. Київ, 2006. С. 37–51.
- Бахтин М. М.* К методологии гуманитарных наук // Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 361–373.
- Бахтин М. М.* К философии поступка // Философия и социология научного знания. 1986. С. 80–160.
- Брушлинский А. В.* Проблемы психологии субъекта. Москва, 1994.
- Донченко Е. А.* Фрактальная психология. Киев, 2005.
- Карпенко З. С.* Аксиопсихология личности. Київ, 1998.
- Карпенко З. С.* Картография интегральной субъектности: постпостмодерністський проект // Людина. Суб'єкт. Вчинок: С. 157–175.
- Кириленко Т. С.* Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (Вчинково-орієнтований підхід). Київ, 2004.
- Кириленко Т. С.* Психологія: емоційна сфера особистості: Навч. посібник. Київ, 2007.
- Кучинский Г. М.* Феноменологическая тенденция в психологии // Психол. журнал. 2005. № 1. С. 4–12.
- Маноха І. П.* Психологія потаємного «Я». Київ, 2001.
- Роменець В. А.* Суб'єкт психічної активності як предмет історичної психології // Психологія суб'єктної активності особистості. Київ, 1993.
- Роменець В. А.* Психологія творчості: Навч. посібник. Київ, 2004.

Роменец В. А. Поступковая природа психического и предмет психологии // Предмет и метод психологии: Антология. Москва, 2005. С. 379–398.

Рубинштейн С. Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. Москва, 1973. С. 255–285.

Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології. Київ, 2003.

Сайко Э. В. Субъект: создатель и носитель социального. Москва, 2006.

Старовойтенко Е. Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений: Учеб. пособие. Москва, 2004.

Старовойтенко Е. Б. Культурная психология личности. Москва, 2007.

Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Филос. исследования. 2003. № 8. С. 5–17.

Субъект во времени социального бытия: историческое выполнение пространственно-временного континуума социальной эволюции. Москва, 2006.

Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Киев, 1996.

Татенко В. О. Суб'єктна психодіагностика: критеріальна модель // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2002. Т. IV. Ч. 6.

Татенко В. О. Про «єгологічний генезис» у Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі // Психологія і суспільство. 2004. № 4. С. 13–36.

Чепелева Н. В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики // Людина. Суб'єкт. Вчинок. С. 280–302.

Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (Психологические модели и исследования). Киев, 2003.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ 1. НАУКА ЯК СУБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ:	
ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТОД.....	11
Наука як суб'єкт пізнання.....	12
Об'єкт наукового пізнання.....	19
Предмет наукового пізнання.....	23
Метод наукового пізнання.....	29
Проблема взаємозв'язку об'єкта, предмета й методу науки як суб'єкта пізнання.....	40
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПСИХОЛОГІЇ ЯК СУБ'ЄКТА ПІЗНАННЯ.....	49
Об'єкт психологічного пізнання.....	50
3 історії доннаукових уявлень про природу психіки.....	50
Історія психічного як об'єкта наукового пізнання.....	69
Сучасна психологія про свій об'єкт.....	138
Предмет психології як науки.....	163
3 історії визначень предмета психології.....	164
Сучасні погляди на предмет психології.....	173
Метод психологічної науки.....	183
3 історії питання про метод психології.....	183
Методологічні дихотомії «науки про душу».....	188
Сучасна психологія про свій метод.....	206
РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА Й МЕТОДУ ПСИХОЛОГІЇ.....	217
Суб'єктне та вчинкове в науці про психіку.....	218
Онтопсихологія суб'єктності.....	220
Онтопсихологія вчинковості.....	242
Суб'єктне і вчинкове в їх поєднанні.....	247
Предмет психології у суб'єктно-вчинковому вимірі.....	250
Суб'єктно-вчинкове визначення методу сучасної психології.....	262
Методологічна ситуація в сучасній психології.....	262
Відношення психологічної науки і практики як методологічна проблема.....	268
Метод психології у суб'єктно-вчинковому вимірі.....	273

Навчальне видання

ТАТЕНКО Віталій Олександрович

**СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЯ:
ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ**

Навчальний посібник

*В оформленні оправи
використано гравюру Моріца Ешера*

Редактор *Ю. Г. Медюк*
Технічний редактор *А.І. Лавринович*
Комп'ютерна верстка *Н.В. Чорної*
Дизайн обкладинки *Т.М. Зябліцевої*

Підп. до друку 02.04.09. Формат 60x84/16. Папір офс.

Офс. друк. Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 18,0.

Тираж 300 пр. Замовлення №

Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк»

03680. Київ-58, просп. Космонавта Комарова, 1.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07. 2002